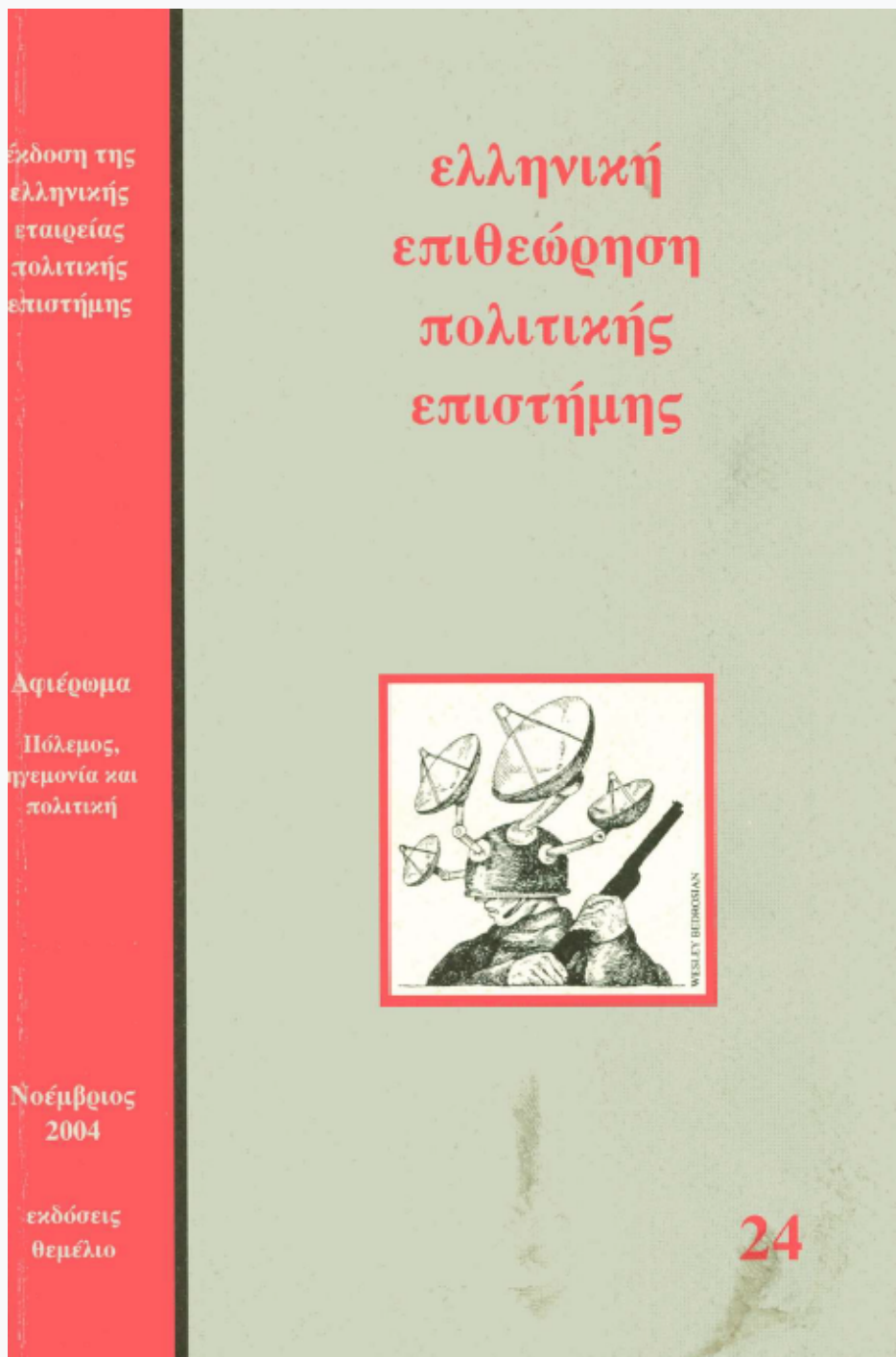
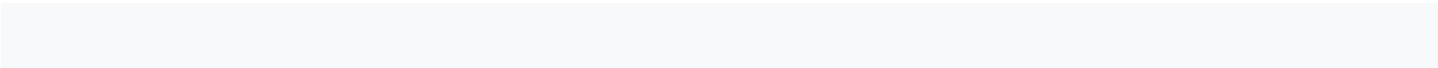

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 24, Αρ. 1 (2004)

Αφιέρωμα: Πόλεμος, ηγεμονία και πολιτική

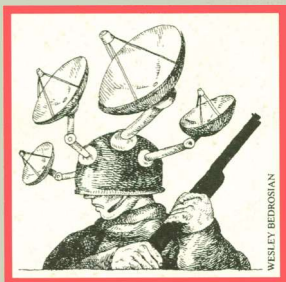

έκδοση της
ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης

Αφιέρωμα

Πόλεμος,
ηγεμονία και
πολιτική

Νοέμβριος
2004

εκδόσεις
θεμέλιο

24

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Συντακτική Επιτροπή Μανώλης Αγγελίδης, Γιάννης Βούλγαρης, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Ηλίας Κατσούλης, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Γραμματεία Σύνταξης Περικλής Βαλλιάνος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Νίκος Μαραντζίδης (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας), Γεράσιμος Μοσχονάς (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Ηλίας Νικολακόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Γιώργος Παγούλατος (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Αστέρης Χουλιάρης (Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο Αθηνών)

Επιστημονική Επιτροπή Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Παναγιώτης Γετίμης, Διονύσης Γράβαρης, Νίκος Δεμερτζής, Γιώργος Δερτιλής, Πάνος Καζάκος, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίτοβατς, Λίνα Λούβη, Δήμητρα Μαδιάνου, Αντώνης Μακρυδημήτρης, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Νίκος Μουζέλης, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Χρήστος Ροζάκης, Παύλος Σούβλας, Κώστας Σταμάτης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Λουκάς Τσουκάλης, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαραλάμπης, Θόδωρος Χατζηπαντελής, Κοσμάς Ψυχοπαίδης

Διεύθυνση Σύνταξης Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Ομήρου 19, 10672 Αθήνα, με ένδειξη: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*. Τηλ.-fax 210.3614298, e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Γραμματεία: Κατερίνα Βλασάκη ~ **Τεχνική υπεύθυνος** Μαρλέν Λογοθέτη ~ **Οικονομική υπεύθυνος** Κατερίνα Βλασάκη

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Τίνα Πλυτά — Εκτύπωση: «Χ. Ζαχαρόπουλος - Δ. Σιταράς - Σ. Ζαχαροπούλου» — Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιοπούλος - Π. Ροδόπουλος — Σχεδιασμός εξωφύλλου: Μαρλέν Λογοθέτη — Πίνακας εξωφύλλου: Wesley Bedrosian

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές τον χρόνο — Τιμή τεύχους 8 Ευρώ — Συνδρομές: Εσωτερικού 18 Ευρώ - Εξωτερικού 35 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 70 Ευρώ - Φοιτητές 15 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (35 Ευρώ).

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΑΦΙΕΡΩΜΑ: ΠΟΛΕΜΟΣ, ΗΓΕΜΟΝΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Π. Λέκκας - Π. Παναγιωτόπουλος	Προλογικό σημείωμα	7
Κ. Τσουκαλάς	Πόλεμοι και κυριαρχία στη νέα χιλιετία	11
Π. Λέκκας	Ο πόλεμος στη νεοτερικότητα και οι μύθοι της νεοτερικής ιδεολογίας	60
Γ. Βούλγαρης	Το δίλημμα του κυρίαρχου και οι φόβοι των υπολοίπων. Η προβληματική και η προβληματικότητα της αμερικανικής ηγεμονίας	84

Γ. Κωνσταντινίδης	Μεταβολές στο περιεχόμενο των προεκλογικών προγραμμάτων των ελληνικών κομμάτων: η αξία της προσαρμοστικότητας	105
--------------------------	---	-----

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ

Ν. Μουζέλης	Γέφυρες μεταξύ μοντέρνας και μεταμοντέρνας κοινωνικής θεωρίας	143
Ν. Δεμερτζής - Π. Τσιλιγιάννης	Για τα ελληνικά ΜΜΕ στις ευρωπαϊκές εκλογές	161

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

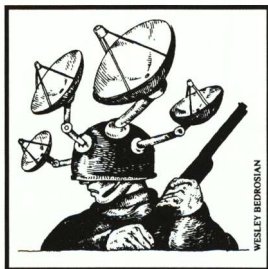
Α. Πανταζόπουλος	Για το αφιέρωμα του περιοδικού POLE SUD για την Ελλάδα	183
Γ. Παγουλάτος	Για το βιβλίο του Α. Τσούκαλη, <i>Ποια Ευρώπη;</i>	190
Βιβλία που λάβαμε		195
ΤΟ Ζ' ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΕΕΠΕ 2005		200

Ειδικό αφιέρωμα:

***Πόλεμος, ηγεμονία και πολιτική:
σύγχρονες θεωρητικές αναζητήσεις***

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Είναι γνωστό ότι το φαινόμενο του πολέμου έχει επί μακρόν αποτελέσει αντικείμενο θεωρητικού προβληματισμού. Οι μέχρι τούδε αναλύσεις, ωστόσο, βρίσκονται αντιμέτωπες με τη γνωστική πρόκληση που θέτουν οι σύγχρονες μορφές, λειτουργίες και προσλήψεις του πολέμου στις ημέρες μας. Και τούτο, διότι οι πολιτικές ανακατατάξεις που ενεργοποιήθηκαν σε παγκόσμιο επίπεδο, στα τέλη του 20ού αιώνα, συναρτώνται άμεσα με τις πολλαπλές αλλαγές που έχουν σημειωθεί στα αίτια και στους τρόπους διεξαγωγής των πολέμων αλλά και, γενικότερα, στις μορφές που προσλαμβάνει η συλλογική βία στην ύστερη νεωτερικότητα.

Καταρχάς, η κατάρρευση των ψυχροπολεμικών ισορροπιών ανέδειξε καινούργιες πηγές ένοπλης αντιπαλότητας, με την εμφάνιση ή την αναβίωση εθνικισμών στα Βαλκάνια, στην ανατολική Ευρώπη και στον Καύκασο, που ήλθαν να προστεθούν στις ήδη υπάρχουσες εστίες έντασης, ιδιαίτερα στη Μέση Ανατολή. Επιπλέον, η προϊούσα οικονομική παγκοσμιοποίηση φαίνεται να μην συνοδεύεται από αντίστοιχες διαδικασίες πολιτικής ολοκλήρωσης, με αποτέλεσμα ο σημερινός κόσμος να είναι, από πολλές απόψεις, πολύ πιο κατακερματισμένος και πιο ευάλωτος στην πολεμική βία από ό,τι στο πρόσφατο παρελθόν.

Την κατάσταση αυτή περιπλέκουν οι (επίσης νέες) εκδηλώσεις μη κρατικής βίας, ιδιαίτερα με τη μορφή της «υπερεθνικής τρομοκρατίας», η οποία ακόμη αποζητά την πλήρη θεωρητική της κατανόηση. Η επιλογή, μάλιστα, της στρατιωτικής αντιμετώπισης της τρομοκρατίας (όπως συνέβη στο Αφγανιστάν και στο Ιράκ), σε συνδυασμό με την αντιφατική αναζήτηση ενός νέου καθεστώτος διεθνούς ασφάλειας και νομιμότητας, ρευστοποιεί τις παλιές βεβαιότητες και τοποθετεί τον θεωρητικό προβληματισμό γύρω από το φαινόμενο του πολέμου στον 21ο αιώνα σε καινούργιες βάσεις.

Παράλληλα, με την εμφάνιση καινοφανών κοινωνικών ταυτοτήτων, με τον επαναπροσδιορισμό των συντεταγμένων της δημοκρα-

τίας, με την ανάδυση νέων σχέσεων του υποκειμένου με την πολιτική και του κράτους με τη βία, έχουν ενεργοποιηθεί πρωτόγνωρες ζυμώσεις και ανακατατάξεις στη συγκρότηση των μετανεωτερικών κοινωνιών. Δεδομένης, μάλιστα, της εξασθένησης που έχει υποστεί η απήχηση των μεγάλων ιδεολογιών της νεωτερικότητας, παρουσιάζονται νέες εστίες κοινωνικής αλληλεγγύης, καθώς και νέες ιδεολογικο-πολιτικές συνθέσεις, όπως οι θρησκευτικοί φονταμενταλισμοί που προσφέρουν καινοφανή μέσα νομιμοποίησης της ένοπλης βίας.

Ο πόλεμος έχει, επομένως, επιστρέψει στο επίκεντρο του κοινωνικού προβληματισμού. Αναπόφευκτα, λοιπόν, η διεθνής επιστημονική κοινότητα επισκέπτεται εκ νέου τις θεωρητικές παραδοχές και τα εννοιολογικά της εργαλεία και αναθεωρεί τις προσλήψεις και τις αποτιμήσεις του φαινομένου του πολέμου στις καινούργιες συνθήκες. Το αποτέλεσμα όλων αυτών των θεωρητικών διεργασιών παραμένει ακόμη άγνωστο και επίδικο, αλλά το βέβαιο είναι πως θα προκύψει μέσα από πολυπρισματικές αναλύσεις και διεπιστημονικές συνθέσεις.

Ο προβληματισμός αυτός, που έχει ήδη αρχίσει να αναπτύσσεται και στην ελληνική επιστημονική κοινότητα, μοιάζει ακόμη περιχαρακωμένος κυρίως στο (σίγουρα γόνιμο, αλλά αναπόφευκτα μερικευτικό) πλαίσιο των Διεθνών Σχέσεων, χωρίς να ενεργοποιεί έναν ευρύτερο θεωρητικό διάλογο για το φαινόμενο του πολέμου στη μετανεωτερικότητα. Σε αυτό ακριβώς το αίτημα απευθύνεται το Ειδικό Αφιέρωμα της *Ελληνικής Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης*, η αρχική σύλληψη του οποίου έγινε την άνοιξη του 2003. Τότε έλαβε χώρα η ημερίδα *Πόλεμος και δημοκρατία στον 21ο αιώνα*, που διοργάνωσε το Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ, στην οποία έλαβαν μέρος οι Γ. Βούλγαρης, Γ. Βώκος, Ά. Ελεφάντης, Π. Λέκκας, Α. Μανιτάκης, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Π. Παναγιωτόπουλος, Μ. Παπαγιαννάκης, Γ. Πάσχος και Μ. Σπουρδαλάκης. Η επιτυχία της εκδήλωσης παρείχε το έναυσμα και για το παρόν, πιο φιλόδοξο, εγχείρημα. Σε αυτό περιλαμβάνονται θεωρητικές αναζητήσεις που φιλοδοξούν να καλύψουν ένα μικρό τμήμα από το ευρύ φάσμα του θεωρητικού προβληματισμού που γεννάται στον χώρο των πολιτικών και κοινωνικών επιστημών σχετικά με την ανάλυση του φαινομένου του πολέμου.

Στο παρόν πρώτο μέρος του ειδικού αυτού αφιερώματος περιλαμβάνονται τα άρθρα των Κωνσταντίνου Τσουκαλά, Γιάννη Βούλ-

γαρη και Παντελή Λέκκα, ενώ στο δεύτερο μέρος, που ακολουθεί στο επόμενο τεύχος, δημοσιεύονται κείμενα των Α.-Ι. Δ. Μεταξά, Μιχάλη Σπουρδαλάκη και Παναγή Παναγιωτόπουλου, καθώς και ένα βιβλιογραφικό δοκίμιο των Ευθύμη Παπαβλασσόπουλου και Αναστάση Τόμση που επισκοπεί τα δημοσιευθέντα στην Ελλάδα κύρια έργα γύρω από τις σχέσεις πολέμου και πολιτικής.

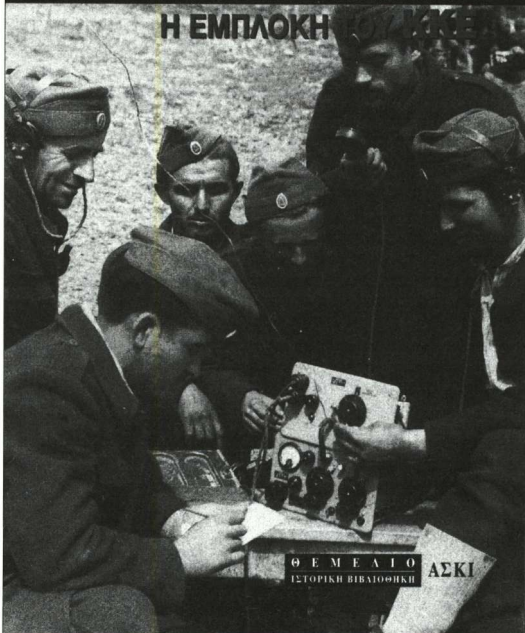
Οι επιμελητές του αφιερώματος εκφράζουν θερμές ευχαριστίες στη Συντακτική Επιτροπή της *Ελληνικής Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης* για τη φιλοξενία της συλλογικής αυτής προσπάθειας, η οποία ευελπιστούν ότι θα αποτελέσει μια γόνιμη πρόκληση κριτικής και διαλόγου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Μόλις κυκλοφόρησε

ΦΙΛΗΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ
ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Η ΕΜΠΛΟΚΗ

ΘΕΜΕΛΙΟ
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΑΣΚΙ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΠΟΛΕΜΟΙ ΚΑΙ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΣΤΗ ΝΕΑ ΧΙΛΙΕΤΙΑ

Από την επισκόπηση των σύγχρονων πολεμικών επιχειρήσεων που διεξάγονται, άμεσα ή έμμεσα, υπό την αιγίδα των ΗΠΑ, αναδεικνύεται η προφανής αντίφαση μεταξύ μιας απόλυτης στρατιωτικής υπεροχής και της αμφισβητούμενης πολιτικής αποδοχής της. Το ζήτημα αυτό εξετάζεται ειδικότερα στο παρόν άρθρο υπό το πρίσμα των κανονιστικών συνεπειών που έχει όσον αφορά τη συγκρότηση ενός συνολικού, αλλά και υπό διαρκή μετασχηματισμό, ηγεμονικού προτάγματος. Η μονότονα επαναλαμβανόμενη προσφυγή στις «έκτακτες καταστάσεις» χρησιμοποιείται –μέσα σε ένα εξαιρετικά ασταθές μεταψυχροπολεμικό και μετα-μοντέρνο περιβάλλον– για να προσφέρει μια κατ' ερίφηση διέξοδο στο ζήτημα της κανονιστικής νομιμοποίησης. Οι σύγχρονες μορφές του ηγεμονικού «ντεσιζιονισμού» αντιμετωπίζονται, έτσι, ως απλά συμπτώματα μιας εξαιρετικά πρωτόφαντης επανεργμηνείας των παραδοσιακών νομικών και πολιτικών εννοιών.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ: «ΗΓΕΜΟΝΙΚΟΙ» ΠΟΛΕΜΟΙ

Η φρίκη του πολέμου είναι πάντα δίπλα μας, μπροστά μας, ίσως και μέσα μας. Και οι νέες συνθήκες δεν φαίνεται να αλλάζουν το παραμικρό σε ό,τι αφορά την ανθρωπολογική ουσία ενός φαινομένου που παραμένει διστορικά σταθερό και αναλλοίωτο στις μεγάλες του γραμμές. Με φόβο, δέος και συχνά αποστροφή, η οικονομική παρακολουθεί τις μεγάλες δημοκρατίες –και, κυρίως, την εξ αυτών προκαθήμενη–, να βιαιοπραγούν, να πολεμούν και να εξολοθρεύουν με μοναδικό στόχο την ενίσχυση της ισχύος τους. Εις πέισμα, λοιπόν, του υποτιθέμενου αλλά ουδέποτε επερχόμενου τέλους της (συγκρουσιακής) ιστορίας¹ και ενάντια στους υπέρμα-

* Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς είναι Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Αναφέρομαι, φυσικά, στις περίφημες αναλύσεις του Φουκουγιάμα, αλλά και στο γνωστό θεώρημα του πρωτοπόρου μεν στην υποκριτική ή μη δημοκρατική-φιλελεύθερη αισιοδοξία, αλλά προφανώς ελαττωμένης ιστορικής μνήμης

χους του οικουμενικού επικοινωνιακού ορθολογισμού,² η άμωμη υπερβατική ηθική βρίσκεται πάντοτε έξω από τις προοπτικές ενός κόσμου που εξακολουθεί να αλληλοσπαράσσεται και να αλληλοεξοντώνεται με ολοένα και πιο εκλεπτυσμένα μέσα. Έτσι, δεν φαίνεται να υπάρχει αμφιβολία ότι το σύστημα των διεθνών σχέσεων υπακούει πάντοτε στο νοηματικό σχήμα που πρότεινε ο Καρλ Σμιτ:³ περιτριγυρισμένες από τους εκάστοτε ονοματισμένους «φίλους» και «εχθρούς», όλες οι οργανωμένες πολιτικές οντότητες εξακολουθούν να σκέπτονται το μέλλον τους και να προγραμματίζουν την πορεία τους στο πλαίσιο μιας αδιάλειπτης φαντασιακής και υλικής αντιπαράθεσης με τους εξ υποθέσεως ανταγωνιστικούς «άλλους». Και δεν θα μπορούσε, βέβαια, να είναι διαφορετικά: σε έναν κόσμο που κυριαρχείται από τη δίχως όρια ανταγωνιστικότητα, όλοι οι κανόνες θα τείνουν πάντα να καταστρατηγούνται από τα συμφεροντούχα υποκείμενα, αρκεί το προβλεπόμενο πραγματικό και συμβολικό κόστος της παραβίασης να εμφανίζεται μικρότερο από το εικαζόμενο όφελος που θα προκύπτει από τη συμμόρφωση. Πολλώ μάλλον που η λογική της οργάνωσης της διεθνούς πραγματικότητας αποκλίνει από τις αρχές που διέπουν την εν γένει οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων κατά το ότι το υπερεθνικό σύστημα λειτουργεί ακόμη, εν πολλοίς, με όρους «προ-κοινωνικής», «προ-κανονιστικής», άρα και «προ-λεβιαθανικής» λογικής: ελλείπει θεμελιώδους Συμβολαίου, το ενδεχόμενο ενός συνεχούς

Michael Doyle, σύμφωνα με τον οποίο οι δημοκρατίες είναι, εν γένει, αδύνατον να πολεμούν μεταξύ τους για λόγους που αναφέρονται στην ίδια την εγγενή λογική των δημοκρατικών λειτουργιών. («Kant, liberal legacies and foreign affairs», *Philosophy and Public Affairs*, τόμ. 12, τχ. 3, 1983). Η ιστορία όμως, φυσικά, επαναλαμβάνεται. Το 1913, η παγκόσμια επιτυχία του βιβλίου του Norman Angell, *The Great Illusion: A Study of the Relations of Military Power to Naional Advantage*, που ανέπτυσε τους οικονομικούς και πολιτιστικούς λόγους που καθιστούσαν εφεξής τον πόλεμο αδιάνητο στην Ευρώπη, υπήρξε αντίστοιχη με εκείνη του αμερικανολάπιδου επιγόνου του. Λιγότερο από δύο χρόνια αργότερα, βέβαια, έμελλε να ξεσπάσει ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος.

2. Επιφανέστερος ανάμεσά τους ο Juergen Habermas που, επί τριάντα συναπτά έτη, βομβαρδίζει την παγκόσμια επικοινωνιακή κοινότητα με τις παραινήσεις του για μια, υπερβατολογική μιν, όπως συνομολογεί ο ίδιος, αλλά οικουμενικής εμβέλειας ηθική της επικοινωνιακής δράσης. Με τα γνωστά επιτυχή αποτελέσματα.

3. Carl Schmitt, *Der Begriff des Politischen*, Duncker & Humblot, Βερολίνο 1922, νέα έκδοση 1968.

bellum omnium contra omnes εξακολουθεί να βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη των σχέσεων ανάμεσα στα κράτη. Υπό τις σημερινές συνθήκες, λοιπόν, οι οποιοσδήποτε οικουμενιστικές επαγγελίες που επιμένουν ότι είναι δυνατόν να υπαγάγουν την οικουμενική αντιπαλότητα και έχθρα σε δεσμευτικούς και απαράβατους ηθικούς κανονισμούς εμφανίζονται είτε αθεράπευτα αφελείς είτε ενσυνείδητα υποκριτικές ή, ίσως, στην καλύτερη περίπτωση, υπεραισιόδοξα πρόωρες.⁴ Η υλοποίηση του ονείρου του Καντ για παγκόσμια ειρήνη θα πρέπει να περιμένει, ίσως μάλιστα για πολύ...

Υπό τους όρους αυτούς, ανεξάρτητα από τις οποιοσδήποτε αξιέπαινες προθέσεις των απανταχού ιδεαλιστών, η νέα –και «πολιτικά ορθή» σύμφωνα με τις τρέχουσες δοξασίες–, «μη ιστορικοιστική»⁵ ανάγνωση της ιστορίας μοιάζει να είναι τόσο ανεργιάτιστη όσο και υποβολιμαία. Αποποιούμενη με ρητορική βδελυγμία οποιαδήποτε εκδοχή της συγκρουσιακής πρόσληψης της πορείας ενός κόσμου που επιμένει να εμφανίζεται ως διαχρονικά εξουσιομανής και εξουσιολάγνος, η τρέχουσα θεωρητική πρακτική αποδεικνύεται, μάλιστα, ακόμη πιο κρυψίνους και πανούργα από την «κυνικά ειλικρινέστερη», τουλάχιστον στο σημείο αυτό, προκάτοχό της: μετασημασιολογώντας και μετονομάζοντας τους όρους προώθησης των εξουσιαστικών βουλήσεων, άρα και τους όρους διεξαγωγής των πολεμικών συγκρούσεων, η κυρίαρχη σκέψη της εποχής μας δεν κάνει τίποτε άλλο από το να επιχειρεί να προσαρμόσει τη δική της ιδιαίτερη, πλην ανομολόγητη πλέον, ιστορική βία, στα νέα μετα-ιστορικά και μεταπολιτικά νοήματα που επιμένει να εξαγγέλλει.⁶

4. Ειδικής μνείας θα πρέπει, ωστόσο, να τύχει η σημαντική συμβολή του David Held, *Democracy and the Global Order. From The Modern State to Cosmopolitan Governance*, Polity, Cambridge 1995.

5. Πρβλ. τις αναλύσεις του Μισέλ Φουκώ που απαντώντας ή, μάλλον, υπερβαίνοντας τον Hobbes, επιχειρεί να «αποκαταστήσει» τον «πολιτικό ιστορικοισμό»: «Από τη στιγμή που αναφερόμαστε στις σχέσεις εξουσίας, δεν βρισκόμαστε μέσα στο δίκαιο ούτε μέσα στην έννομη κυριαρχία (souveraineté). Βρισκόμαστε μέσα στην επιβολή, μέσα στην ιστορικά απροσδιόριστη και απείρως πυκνή και πολύπλοκη σχέση επιβολής (domination). Και από αυτήν δεν εξέρχεται κανείς, όπως κανείς εξέρχεται από την ιστορία» στο *Il faut défendre la société*, Cours au Collège de France, 1976, Gallimard/Seuil, Παρίσι 1997, σ. 96. Και παρακάτω: «Ποτέ η ιστορική γνώση δεν συναντά ούτε τη φύση, ούτε το δίκαιο, ούτε την τάξη, ούτε την ειρήνη. Όσο μακριά και αν πάει, η ιστορική γνώση δεν συναντά παρά το απροσδιόριστο του πολέμου» (ό.π., σ. 154).

6. Η προσέγγιση αυτή χαρακτηρίζει, βέβαια, ανέκαθεν τη φιλελεύθερη εκλογίκευση. Με τα λόγια του Leo Straus: «Ο φιλελευθερισμός απαρνήθηκε το Πολιτικό».

Παράγοντας τη δική της ειδοποιό αταξία και θύοντας στις δικές της ειδοποιούς εκατόμβες, η νέα παγκόσμια τάξη επιδίδεται, έτσι, συστηματικά, σε μια διαρκώς εμπλουτιζόμενη μάχη λέξεων και ονομάτων εκπονώντας νέες, κατ' επίφαση «αντισημιτιανές» και κατά προτίμηση νεοκαντιανές, θεωρίες για τον πόλεμο και την ειρήνη, νέες εκλογικευτικές γραμμές για τις ένοπλες συρράξεις που ακολουθούν η μία την άλλη και νέους νοηματικούς συνδυασμούς για τη σχέση αναγκαιότητας και σκοπιμότητας και τη διασύνδεση σκοπών και μέσων,⁷ νέες δηλαδή μορφές αναπαράστασης για το Ον και το Δέον της εξουσίας. Αν μη τι άλλο, η νέα τάξη εμφανίζεται ιστορικά ασυναγώνιστη σε ό,τι αφορά την επινόηση ανανεωμένων νοημάτων και αξιακών προδιαγραφών. Από την άποψη αυτή, λοιπόν, η περίοδος την οποία διατρέχουμε συνιστά πράγματι τομή σε σχέση με το παρελθόν.

Δεν φιλοδοξώ, βέβαια, να προχωρήσω προς την κατεύθυνση αυτή. Ο στόχος μου είναι πολύ πιο περιορισμένος. Οι πόλεμοι στους οποίους θα αναφερθώ είναι μόνον εκείνοι που, κατά τα τελευταία χρόνια, ενεργοποιήθηκαν ευθέως ή εμμέσως υπό την ηγεμονία των ΗΠΑ στο πλαίσιο της νέας παγκόσμιας τάξης της οποίας αναμφίβολα προΐστανται. Άσχετα από το νομικό καθεστώς που τους διέπει, τέτοιοι κατ' εξοχήν «ηγεμονικοί πόλεμοι» υπήρξαν, ανάμεσα σε άλλους, ο πρώτος πόλεμος του Κόλπου, (που εκ των υστέρων θα μπορούσε ίσως να χαρακτηριστεί ως «δοκιμαστικός»), η στρατιωτική επέμβαση στον Παναμά, η άδοξη εκστρατεία της Σομαλίας, η βίαια ειρήνευση την Αϊτής, οι ένοπλες παρεμβάσεις στην τέως Γιουγκοσλαβία με αποκορύφωμα τον πόλεμο του Κοσσυφοπεδίου, η επίθεση εναντίον των Ταλιμπάν στο Αφγανιστάν, οι βομβαρδισμοί στο Σουδάν και στη Λιβύη, ο πρόσφατος πόλεμος που

Δεν το εξάλειψε αλλά το απέκρυψε. Κάνει πολιτική μιλώντας μιαν αντιπολιτιγλώσσα. Και έτσι, δεν σκότωσε το ίδιο το Πολιτικό, αλλά την κατανόσή του» (Heinrich Meier, *Carl Schmitt, Leo Straus et la notion de politique*, Juillard, Παρίσι 1988, σ. 131).

7. Η τρέχουσα αναζωπύρωση της συζήτησης γύρω από το έργο του Κλαούζεβιτς δεν δείχνει τίποτε άλλο από την αμηχανία της σύγχρονης σκέψης σε ό,τι αφορά τις νέες μορφές στρατηγικής που ενσκήπτουν στον κόσμο των πυρηνικών όπλων μαζικής καταστροφής. Μετά από το κλασικό δίτομο έργο του Raymond Aron, *Penser la guerre: Clausewitz* [Gallimard, Παρίσι 1978], θεμελιώδους σημασίας συμβολή στη συζήτηση αυτή αποτελεί το έργο του Παναγιώτη Κονδύλη, *Θεωρία του πολέμου* [Θεμέλιο, Αθήνα 1997].

εξαπολύθηκε εναντίον του Ιράκ⁸ και ίσως οι «μη (ακόμη;) εκσπασαντες πόλεμοι» που φαίνεται να απειλούν τη Συρία, την Κούβα, το Ιράν, τη Βόρεια Κορέα ή, ενδεχομένως, και τη Βενεζουέλα του δημοκρατικά εκλεγμένου Τσάβες. Αυτοί ακριβώς είναι οι κατ' εξοχήν πόλεμοι που αντιστοιχούν στο τρέχον σύστημα οργάνωσης των παγκόσμιων εξουσιών. Και γι' αυτό, ακριβώς, σφραγίζουν την εποχή μας, αναγγέλλοντας, ίσως, μια νέα φάση στην ιστορία της ανθρωπότητας.

Οι πόλεμοι αυτοί είναι, βέβαια, προφανώς ανόμοιοι τόσο από την άποψη των συγκεκριμένων λόγων και συγκυριών που οδήγησαν στη διεξαγωγή τους όσο και από την άποψη του τρόπου και των κριτηρίων βάσει των οποίων αποφασίστηκε η παρέμβαση και ορίστηκαν, ονομάστηκαν και επιλέχθηκαν οι κατά καιρούς πολέμοι. Διαφέρουν, επίσης, ριζικά σε ό,τι αφορά τους «συνασπισμούς» των δυνάμεων που προθυμοποιήθηκαν, κλήθηκαν ή σύρθηκαν να μετάσχουν στις εμπόλεμες επιχειρήσεις. Τέλος, είναι σαφέστατα διαφορετικοί ως προς τους ρητά επιδιωκόμενους στόχους, άρα και τις στρατηγικές που ακολουθήθηκαν από τους πολέμαρχους. Όμως, από μian άλλη βαθύτερη άποψη, οι ηγεμονικοί αυτοί πόλεμοι έχουν κοινά χαρακτηριστικά που τους αντιδιαστέλλουν προς όλους τους προηγούμενους. Κανένας από αυτούς δεν διεξήχθηκε επισήμως στο αποκλειστικό όνομα της συγκεκριμένης δύναμης ή των δυνάμεων που τους ενεργοποίησαν ή στο πλαίσιο μιας υπερκείμενης παγκόσμιας αντιπαράθεσης ανάμεσα σε σαφώς συγκρότημένα γεωπολιτικά στρατόπεδα. Όλοι εμφανίζονται ως παρεμβάσεις υπέρ ενός, κατ' επίφαση, οικουμενικού λόγου και ενός καθολικά ισχύοντος συστήματος αξιών, όλοι εκκινούν από μian αφηγηριακά καταλυτική δυσσυμμετρία δυνάμεων, όλοι κηρύσσονται, διεξάγονται αλλά και ολοκληρώνονται μονομερώς, όλοι τείνουν να εκλογικεύονται υπό τον μανδύα αναγκαίων «ειρηνευτικών» ή «ανθρωπιστικών» επιχειρήσεων⁹ στο όνομα μιας υποτιθέμενης νέας ευρύτερης πλανητικής τάξης και όλοι εμφανίζονται έτσι ως κατ' επίφαση «μετα-επικρατειακοί», άρα και «μετα-γεωπολιτικοί». Σε πλήρη αντιδιαστολή τόσο με τους πολέμους της Κορέας, του Κογκό, του Βιετνάμ και της Αγκόλας, που εντάσσονταν ακόμη στο

8. Για ένα λεπτομερές χρονικό των πολέμων αυτών βλ., αντί άλλου, Ευστράτιος Β. Αλμπάνης, *Διεθνής Επέμβαση*, Libro, Αθήνα 2001.

9. Βλ., για το ζήτημα αυτό, Γ. Σπυρόπουλος, *Η ανθρωπιστική επέμβαση στις διεθνείς σχέσεις. Νεότερες ερμηνείες*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000.

αμιγές ψυχροπολεμικό πλαίσιο, ή με τον πόλεμο των Μαλβίδων, τον τελευταίο ίσως καθαρά ενδο-ιμπεριαλιστικό πόλεμο, όσο και με τις συνεχώς αναζωπυρούμενες ενδοεπικρατειακές και διεπικρατειακές συγκρούσεις ανάμεσα στους νέους πλειονοτικούς ή μειονοτικούς εθνικισμούς, οι ηγεμονικοί πόλεμοι εκφράζουν και επικαλούνται τις αρχές της πρωτόγνωρης μεταψυχροπολεμικής κανονιστικής τάξης που συγκροτείται κάτω από την παγκόσμια ηγεμονία μιας και μόνης δύναμης. Ανεξάρτητα, λοιπόν, από τα προφανώς πολλαπλά, ενδεχομένως αντιφατικά και, συχνά, σκοτεινά αφορμήματα που οδήγησαν στην πραγματική λήψη των αποφάσεων διεξαγωγής των συγκεκριμένων πολεμικών επιχειρήσεων,¹⁰ και άσχετα από τις λεπτομέρειες των στρατιωτικών επεισοδίων και μαχών, οι νέοι αυτοί πόλεμοι υπακούουν σε μια εντελώς καινοφανή εξουσιαστική συλλογιστική. Και αν ακόμη, ο κάθε συγκεκριμένος πόλεμος ακολούθησε τη δική του λογική και είχε τις δικές του ειδοποιούς συνέπειες, εντάσσονται όλοι σε ένα νέο σύστημα ιδεών, σε μια νεότευκτη δέσμη αξιακών προδιαγραφών και εκλογικεύσεων και σε ένα νεοπροσδιοριζόμενο σύστημα διεθνών ισορροπιών. Τα κοινά χαρακτηριστικά των νέων αυτών πολέμων δεν αναφέρονται, λοιπόν, στο στρατιωτικό και επιχειρησιακό, αλλά στο πολιτικό και ιδεολογικό τους σκέλος.

2. ΥΠΕΡΟΠΛΙΑ ΚΑΙ ΜΟΝΟΜΕΡΕΙΑ

Η βασική και, κατ' ανάγκη, κοινότοπη υπόθεση του κειμένου αυτού είναι ότι όλοι αυτοί οι «ηγεμονικοί» πόλεμοι προωθούνται στο πλαίσιο μια νέας παγκόσμιας συγκυρίας η οποία επικαθορίζεται μεν αφετηριακά από την προφανή αμερικανική στρατιωτική υπεροπλία, αλλά δεν εξαντλείται σε αυτή. Πράγματι, η ασυναγώνιστη υ-

10. Και αν ακόμη το αίτημα του ελέγχου των πετρελαιοικών ροών και αποθεμάτων έπαιξε σημαντικό ρόλο στις στρατηγικές επιλογές των ΗΠΑ στους πολέμους του Κόλπου –και κατά παρέκταση στους σοβούντες πολέμους του Καυκάσου που διεξάγονται με πλήρη αμερικανική συναίνεση από τους ανθύπατους Ρώσους–, ποτέ δεν εμφανίστηκε επισήμως ως νομιμοποιητική βάση των ένοπλων παρεμβάσεων. Εις πείσμα της απόλυτης ιδιοτέλειας που διέπει τον παγκοσμιοποιημένο μας κόσμο, τα εθνικά και, κυρίως, τα οικονομικά συμφέροντα δεν επιτρέπεται, σε καμία περίπτωση, να προβληθούν για να δικαιολογήσουν «επισήμως» τη βία και τον πόλεμο. Υποκριτικότητα, λοιπόν, τα υλικά και οικονομικά κίνητρα αποκρύπτονται επιμελώς όταν υποτίθεται πως διακυβεύονται υπέρτερες ηθικές αξίες.

λική και τεχνολογική ισχύς της ηγεμονεύουσας δύναμης συνεπάγεται την εξαφάνιση της «σχετικής ισοσθένειας»¹¹ που χαρακτήριζε όλες τις στρατιωτικές ισορροπίες στους νεότερους χρόνους,¹² με τελευταία και χαρακτηριστικότερη φάση την ψυχροπολεμική ισορροπία του τρόμου. Έτσι, για πρώτη φορά στην ιστορία, η παγκόσμια ηγεμονική συγκυρία υλοποιείται μέσα από μια σειρά στρατιωτικών επιχειρήσεων που, όχι μόνον εμφανίζονται απολύτως προδιαγεγραμμένες ως προς την επί του πεδίου έκβασή τους, αλλά διεξάγονται *επειδή*, ίσως μάλιστα και *υπό την προϋπόθεση*, ότι μπορεί να θεωρούνται προδιαγεγραμμένες. Οι νέες συγκρούσεις δεν κάνουν, λοιπόν, τίποτε άλλο από το να επικυρώνουν μια δεδομένη και επί του παρόντος αξεπέραστη κατάσταση (σχετικής) ισχύος. Οι ηγεμονικές παρεμβάσεις δεν εμπεριέχουν την παραμικρή αβεβαιότητα, δεν επισύρουν το παραμικρό ενδεχόμενο μεταβολής της πλανητικής ισορροπίας στην παγκόσμια αρένα των αντιπάλων και δεν κατατείνουν, συνελπώς, στο να ανατρέψουν ή να τροποποιήσουν τις υπερκείμενες τρέχουσες σχέσεις δύναμης. Περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, οι ιστορικά προοδεδικασμένες αυτές νίκες εμφανίζονται, λοιπόν, ως συμβολικές και παραδειγματικές παρενέργειες μιας προϋφιστάμενης και αυτοαναπαραγόμενης κατάστασης ισχύος. Και μόνον εξ αυτού, επομένως, προκύπτει ότι οι πόλεμοι αυτοί διαφέρουν από όλους τους άλλους. Δεν συνεπιφέρουν ούτε δόξα, ούτε κλέος, ούτε κατάκτηση, ούτε επικρατειακές ανακατατάξεις, ούτε καν, όμως, και την άμεση υλοποίηση συγκεκριμένων υλικών συμφερόντων. Ο «μετανεωτερικός» χαρακτήρας των συγκρούσεων αυτών συνιστά, με αυτή την έννοια, ρήξη με την παράδοση των μεγάλων πολεμικών αφηγήσεων¹³ ενός παρελθόντος ό-

11. Βλ. Π. Κονδύλης, *ό.π.* σ. 343 κ.ε.

12. Ο Χένρυ Κίσινγκερ υπογραμμίζει ρητά ότι μία από τις προϋποθέσεις των αμερικανικών ανθρωπιστικών παρεμβάσεων είναι *να μην περικλείουν κινδύνους*. (*Αυτοκρατορία η ηγετική δύναμη. Για μια διπλωματία του 21ου αιώνα*, Λιβάνης, Αθήνα 2002, σ. 398). Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο ότι ούτε η Κίνα ούτε η Ρωσία συμπεριελήφθηκαν ποτέ ανάμεσα στα επίδοξα θύματα των ΗΠΑ παρά το ότι οι χώρες αυτές, και κυρίως η δεύτερη, εξακολουθούν να παραβιάζουν τα ανθρωπίνια δικαιώματα σε μαζική κλίμακα. Από την άποψη αυτή, λοιπόν, οι σχέσεις ανάμεσα στην υπερδύναμη και στις δύο μεγάλες δυνάμεις διέπονται ακόμα από τη λογική της αμοιβαίας αποτροπής και από την αρχή της μη παρέμβασης στις εσωτερικές υποθέσεις των άλλων χωρών. (Πρβλ. *ό.π.* σ. 426).

13. Βλ. τον πρώτο διδάξαντα Jean-François Lyotard, *La condition postmoderne*, Minuit, Παρίσι 1979.

που ο πόλεμος μπορούσε ακόμη να συνοψίζει είτε τη συλλογική ονειρώξη είτε τη συλλογική απελπισία. Στην κατ' εξοχήν διαχειριστική εποχή μας, οι πόλεμοι καταλήγουν να είναι ακραίες απλώς μορφές μιας τρέχουσας *διαχείρισης της ηγεμονικής εξουσίας*.

Με αυτήν την έννοια, τα πολεμικά διακυβεύματα δεν μπορεί πλέον να είναι κατά κυριολεξία στρατιωτικά. Οι ηγεμονικοί πόλεμοι κηρύσσονται, διεξάγονται και ολοκληρώνονται στα πλαίσια εξουσιαστικών σκοπιμοτήτων που δεν αναφέρονται, τουλάχιστον καταρχήν, ούτε στη στρατιωτική εκμηδένιση ή αποδυνάμωση ενός ούτως ή άλλως ακίνδυνου (ή και σκιδώδους) αντιπάλου, ούτε σε αλλαγές συνόρων και ευθεία εδαφική επέκταση των νικητών ούτε καν σε ανακατατάξεις στις κατεστημένες «σφαίρες επιρροής». Οι πόλεμοι αυτοί είναι, λοιπόν, πέραν όλων των άλλων, καινοφανείς κατά το ό,τι οι επιδιωκόμενοι στόχοι είτε συνοψίζονται σε «άλλες» καθαρά πολιτικές, ιδεολογικές, συμβολικές ή διαχειριστικές προεκτάσεις των επιχειρήσεων είτε λειτουργούν ως αυτοσκοποί. Η απολύτως προβλέψιμη νίκη εκφράζεται με τη μορφή μιας αυτοτροφοδοτούμενης πραγμάτωσης της ηγεμονικής βούλησης για την οποία η πολεμική επιχείρηση ούτε ενέχει κινδύνους ούτε συνεπάγεται μείζον στρατιωτικό ή άλλο κόστος. Δεν είναι τυχαίο ότι, ακόμη και κατά τη διάρκεια των πολέμων, οι υπήκοοι των ηγεμονικών δυνάμεων (ή, τουλάχιστον, όσοι ανάμεσά τους ανήκουν στη «σιωπηλή πλειοψηφία» της κοινωνίας της ευημερίας) δεν παύουν σε καμία στιγμή να διάγουν τον κατά τεκμήριον ανέμελο και ευδαίμονα βίο τους.¹⁴ Ποτέ πριν, λοιπόν, δεν ίσχυε τόσο αδιαμεσολάβητα η ρήση του Κλαούζεβιτς ότι ο πόλεμος είναι συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα, μια ρήση που εμφανίζεται πλέον εντελώς ομοταγής με τη ρητορική αντιστροφή του κλαουζεβιτσιανού *dictum* διά του ορισμού της εν γένει πολιτικής ως συνέχισης του (πάντοτε ατελείωτου) πολέμου με οποιαδήποτε μέσα.¹⁵ Είναι γεγονός ότι

14. Το μόνο ενδεχόμενο που μπορεί να διαταράξει τη μακάρια πολιτική ηγεμία της πλειοψηφίας των αμερικανών πολιτών εμφανίζεται στις περιπτώσεις όπου τα φέρετρα, ευσεβώς καλυμμένα από την αστερόεσσα, επιστρέφουν στην πάτρια γη. Κατά τη διάρκεια των πολέμων, όμως, κάτι τέτοιο οφείλεται συνήθως σε απλά «δυστυχήματα» και μπορεί, συνεπώς, να θεωρηθεί ως αναπόφευκτη «παράπλευρη απώλεια», όπως αυτές που συνοδεύουν οποιαδήποτε επιχείρηση μεγάλης εμβέλειας. Τα πράγματα περιπλέκονται, φυσικά, μόλις τελειώσει ο κατά κυριολεξίαν πόλεμος οπότε και μαζί με τα φέρετρα πολλαπλασιάζονται και οι αντιδράσεις.

15. Michel Foucault. «La politique est la continuation de la guerre par d'autres moyens», στο *Dits et Ecrits*, τόμ. II (1970-1975), Gallimard, Παρίσι 1994, σ. 704.

τους σύγχρονους πολέμους που διεξάγονται από τους ειρηνικούς και ειρηνοποιούς ηγεμόνες μόνον οι αντίπαλοι νιώθουν άμεσα στο πετσί τους. Ο υπόλοιπος κόσμος αποτελείται πλέον από τηλεθεατές που είναι ελεύθεροι να απολαμβάνουν φρίττοντες και να φρίττουν απολαμβάνοντας.

Ταυτοχρόνως, και επίσης προφανώς, οι ηγεμονικές στρατιωτικές επιχειρήσεις διεξάγονται πάντοτε με τη μονομερή πρωτοβουλία της ηγεμονεύουσας δύναμης. Ακόμη και εάν συμπαράτάσσονται κουστωδίες συνενπικουρούντων «λακέδων», όλες οι στρατιωτικές επιχειρήσεις εξαπολύονται σε ευθεία συνάρτηση με την αποκλειστική και κυρίαρχη παρεμβατική βούληση των ΗΠΑ. Γεγονός που συνεπάγεται τον απόλυτο έλεγχο των όρων διεξαγωγής του πολέμου, τον τοπικό και χρονικό προσδιορισμό των επιμέρους στόχων και επιχειρήσεων, τον προγραμματισμό των έμπυχων και υλικών απωλειών του αντιπάλου, τον προϋπολογισμό των ενδεχόμενων «παράπλευρων ζημιών», ακόμη και την επιλογή και επιβολή του τρόπου περάτωσης των εχθροπραξιών.¹⁶ Μετά τη λεγόμενη «επανάσταση των στρατιωτικών υποθέσεων»,¹⁷ τα πολεμικά σενάρια προδιαγράφονται πλέον εξ ολοκλήρου από μια ουσιαστικά απυρόβλητη¹⁸

16. Αλλά όχι βέβαια και τις πολιτικές προεκτάσεις που θα ακολουθήσουν αναποφεύκτως. Δεν είναι τυχαίο ότι, σε όλους τους ηγεμονικούς πολέμους, οι δυσκολίες των νικητών-ηγεμόνων άρχισαν μετά την πλήρη στρατιωτική κατάρρευση των αντιπάλων, από τη στιγμή, δηλαδή, που βρέθηκαν υποχρεωμένοι να διαχειριστούν πολιτικά τη στρατιωτική τους νίκη (Κόσοβο, Αφγανιστάν, Ιράκ, κλπ.). Η κατά κυριολεξία στρατιωτική βεβαιότητα και προβλεψιμότητα δίνει τη θέση της σε μian άδηλης έμφασης συγχροσιακή αντιπαράθεση. Αυτό ακριβώς συνεπάγεται η μετατροπή του πολέμου σε κατοχή και των πολεμικών δυνάμεων σε «δυνάμεις κατοχής» που στοχεύουν στην αποκατάσταση της έννομης (;) τάξης που διασαλεύθηκε από τον πόλεμο. Έτσι, όμως, ο εξ ορισμού δυσσυμμετρικός και ανέξοδος τηλε-πόλεμος εξελίσσεται σε μακρόχρονη, ιστορικά επίμαχη, πολιτικά δαπανηρή και ιδεολογικά επώδυνη διαδικασία με απρόοπτες προεκτάσεις. Αυτήν ακριβώς την έννοια είχε η δήλωση του γραμματέα του Αραβικού Συνδέσμου την ημέρα που εξαπολύθηκαν οι βομβαρδισμοί της Βαγδάτης, το 2003, ότι ο «πραγματικός πόλεμος θα αρχίσει την επόμενη της στρατιωτικής νίκης των ΗΠΑ».

17. Αναφέρομαι στη νέα ορολογία «revolution in military affairs» (RMA). Βλ. E. A. Cohen, «A Revolution in Warfare», *Foreign Affairs*, Μάρτιος-Απρίλιος 1996, σ. 37 κ.ε. Βλ., επίσης, M. Kaldor, *New and Old Wars. Organized Violence in the Global Era*, Polity, Cambridge 1999. Βλ., και Pascal Boniface, *Οι πόλεμοι του αύριο*, Πρόλογος Βύρων Θεοδωρόπουλος, Παπαζήσης, Αθήνα 2004.

18. Η σημαντικότερη ίσως εξέλιξη στην πολεμική τεχνολογία συνίσταται στο ότι η ηγεμονική δύναμη είναι δυνατόν να πολεμά εκ του μακρόθεν και δίχως να έρχεται σε καμία άμεση σωματική επαφή με τον αντίπαλο. Ο συνδυασμός του ε-

και τα πανθ' ορούσα ηγεμονική δύναμη¹⁹ που αρκείται στο να παρακολουθεί τις ανήμπορες αντιδράσεις των εκ των προτέρων εξουθενωμένων αντιπάλων της, τους οποίους μπορεί να εξουδετερώνει αφ' υψηλού σαν να ήταν βλαβερά έντομα ή τρωκτικά. Και, έτσι, χάνει το ιστορικό της περιεχόμενο η θεμελιώδης διαφοροποίηση του περί πολέμου λόγου ανάμεσα στην άμυνα και στην επίθεση.²⁰ Αποκλείοντας εξαρχής κάθε δυνατότητα στρατιωτικής απάντησης, οι ηγεμονικοί πόλεμοι είναι πλέον, κατ' ανάγκη, εγγενώς επιθετικοί, τουλάχιστον από τη σκοπιά μιας κατά παράδοση «στρατιωτικής τέχνης» που ορίζονταν μέσα από την αναπόδραστη αναγκαιότητα μιας αέναης στάθμισης ανάμεσα σε αλληλοενισχυόμενες και αλληλοσυμπληρωνόμενες επιθετικές και αμυντικές τακτικές. Στην ουσία, λοιπόν, οι στρατιωτικές επιχειρήσεις θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως απλές και επαναληπτικές προσομοιώσεις στρατηγικών παιγνίων ή ασκήσεων επί της αμμοδόχου που, σύμφωνα με τη ρήση του Ζαν Μποντριγιάρ, θα ήταν δυνατόν «να

ναέριου (ή εξ ουρανού) τηλεπολέμου και της ακαριαίας συγκέντρωσης όλων των πληροφοριών για τις κινήσεις του εχθρού οδηγεί στον περιορισμό ή, ακόμη, και στην εξαφάνιση των έμφυχων απωλειών. Όλες πλέον οι στρατιωτικές επιχειρήσεις, μεγάλες και μικρές, είναι δυνατόν να διεξάγονται μέσω μηχανημάτων, ρομπότ, Η/Υ και μη επανδρωμένων οχημάτων που «βλέπουν», παρακολουθούν και εξοντώνουν τους στόχους τους με απόλυτη ακρίβεια. Και έλεται, προφανώς, λαμπρή συνέχεια, αφού η επόμενη γενιά οπλικών συστημάτων θα στηριχθεί πιθανότατα στις καλπάζουσες εξελίξεις της ναυτοτεχνολογίας και της βιοτεχνολογίας και των ενδεχόμενων εφιαλτικών συνδυασμών τους, όπως τις περιγράφει ο αμερικανός συγγραφέας Michael Crichton στο τελευταίο του μπεστ σέλλερ *Prey* που, μολονότι ανήκει στο είδος της «επιστημονικής φαντασίας», θεμελιώνεται σχολαστικά πάνω στις τρέχουσες ερευνητικές προοπτικές και φαντασιώσεις των πρωτοπόρων συμπατριωτών του.

19. Η τεχνολογική δυνατότητα ενός οικουμενικού πλέον δορυφορικού «πανοπτισμού» δεν εφαρμόζεται, βέβαια, μόνον εν καιρώ πολέμου. Η συνεχής λειτουργία της παρακολούθησης μετατρέπει την οικουμένη σε μιαν αχανή «φυλακή» όπου όλα τα σώματα, όλες οι κινήσεις, όλες οι συναντήσεις και όλες οι εξωτερικές συμπεριφορές βρίσκονται εκτεθειμένες στο ενδεχόμενο ενός μόνιμου πειθαρχικού, ποινικού και κατασταλτικού ελέγχου εκ των «άνω». Μέσω του νέου «πανοπτικού» δημιουργούνται, λοιπόν, οι τεχνικές αλλά και οι ιδεολογικές προϋποθέσεις ενός νέου καθεστώτος ηγεμονεύομενης παραβατικότητας που, και αν ακόμη γενιέται εν καιρώ πολέμου, λειτουργεί και εν καιρώ ειρήνης. Πρβλ. τις θεμελιώδεις αναλύσεις του Michel Foucault, *Surveiller et punir: naissance de la prison*, Gallimard, Παρίσι 1975, *passim* και ειδικότερα σ. 282 κ.ε.

20. Βλ., περυσσότερα, στο Π. Κονδύλης, *ό.π.*, σ. 61 κ.ε.

μην έχουν υπάρξει ποτέ»,²¹ τουλάχιστον για όλους τους άλλους εκτός από τα θύματά τους.

Με αυτήν την έννοια, ο έλεγχος της υλικής ισχύος επικαθορίζει πλέον πλήρως την εξέλιξη του οικουμενικού συγκρουσιακού γίγνεσθαι: το πέρασμα από τον πόλεμο στην ειρήνη, από την ειρήνη στον πόλεμο, από τη μεγαλόθυμη ανεκτικότητα στην ανελέητη καταστολή, από το παίγνιο στην πραγματικότητα και από την επιβίωση στον θάνατο απορρέει από τη μονομερή ηγεμονική βούληση.²² Ίσως, λοιπόν, να μην αρμόζει καν η λέξη πόλεμος για τον χαρακτηρισμό αυτών των σύγχρονων στρατιωτικών επεισοδίων. Στους ηγεμονικούς πολέμους της εποχής μας δεν αντι-παράτιθενται η τόλμη, η επινοητικότητα, η αντοχή, η βούληση ή, ακόμη, και το ψυχικό σθένος των εμπόλεμων –το «cran» ή «élan vital» των Γάλλων της αρχής του 20ού αιώνα–, δεν δια-δραματίζονται μάχες, δεν συ-κρούονται άνθρωποι, δεν συν-αγωνιούν αντίπαλοι, δεν ανταγωνίζονται επιτελικές στρατηγικές, δεν υπάρχει επί-μαχο διακύβευμα.²³ Οι ηγεμόνες ασκούν, απλώς, την αφ' υψηλού δύναμη τους επιβάλλοντας απόλυτα τη βούλησή τους και καταστέλλοντας τους εχθρούς και αντιπάλους τους. Το μονομερές στρατιωτικό παίγνιο θυμίζει λιγότερο το σκάκι και περισσότερο την πασιέντζα.

Στα πλαίσια αυτά, τα νοηματικά όρια μεταξύ στρατηγικής και τακτικής δεν μπορεί παρά να διαχέονται. Ως στρατιωτικά προδιαγεγραμμένη και ανέξοδη, η επέλευση της νίκης μέσω της καταστροφής των αντιπάλων δυνάμεων μπορεί να ελέγχεται, να προγραμματίζεται και να υλοποιείται σε όλα τα τεχνικά της στάδια με μη αμιγώς στρατιωτικά κριτήρια και βάσει εξωεπιχειρησιακών και μόνον σκοπιμοτήτων. Τα επιτελεία καλούνται, απλώς, να υλοποιήσουν τις εντολές της υπεύθυνης πολιτικής ηγεσίας εκμηδενίζοντας υπάκουα όσους διατάσσονται να εκμηδενίσουν. Οι πόλεμοι αυτοί δεν είναι, λοιπόν, τίποτε άλλο από μορφές επιβολής της ηγεμονικής τάξης.

21. Jean Baudrillard, *La guerre du golfe n'a pas eu lieu*, Gallilée, Παρίσι 1991.

22. Πρβλ. Paul Virilio, *Cybermonde, la politique du pire*, Textuel, Παρίσι 1996, σ. 94 κ.ε.

23. Πρβλ. Paul Hirst, *War and Power in the 21st Century*, Polity, Cambridge 2001, σ. 91.

3. Η ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΩΝ ΜΟΝΟΜΕΡΩΝ «ΚΑΤΑΣΤΑΛΤΙΚΩΝ» ΠΟΛΕΜΩΝ

Ωστόσο, έστω και αν, στην πραγματικότητα, εξαπολύονται ως μονομερείς κατασταλτικές επιχειρήσεις, οι νέοι πόλεμοι δεν παύουν να είναι καθαροί πόλεμοι ως προς τα απροσώπως φρικιαστικά τους αποτελέσματα. Όπως και όλοι οι άλλοι, δηλώνουν, καταστρέφουν, εξολοθρεύουν και προφανώς «παρενεργούν παραπλεύρως» και αδιακρίτως εις βάρος αθώων και αμάχων. Δεν μπορεί, λοιπόν, παρά να αντιμετωπίζονται ως πόλεμοι ως προς τη έκδηλη σημασία τους και τη απαξία που συνεπιφέρουν: τα νέα «δεινά των πολέμων» δεν διαφέρουν σε τίποτε από εκείνα που κατήγγελλε με τον ανεπανάληπτο τρόπο του ο Φρανσίσκο Γκόγια,²⁴ εκτός ίσως από το ότι η «κοινή γνώμη» έχει πλέον το θλιβερό προνόμιο να τα τηλεπαρακολουθεί παραλλήλως με τα αυτοκινητιστικά δυστυχήματα και τις φυσικές καταστροφές ως συνήθη ή και αναγκαία καρυκείμενα των δελτίων ειδήσεων.

Εις πείσμα, ίσως όμως και εξαιτίας της μετατροπής του σε πάνδημο θέαμα, ο πόλεμος εξακολουθεί, βέβαια, να προκαλεί έντονες λαϊκές αντιστάσεις. Όλο και περισσότεροι πολίτες του κόσμου συντάσσονται με την άποψη ότι τα «δεινά» του πολέμου δεν είναι δυνατόν να θεωρούνται ως αυτονοήτως και αναποφεύκτως εγγεγραμμένα στον πάντα συγκρουσιακό ρου της ιστορίας. Πολλώ μάλλον που, μετά τη λήξη του Ψυχρού Πολέμου, οι αντιπολεμικές κραυγές των απανταχού ειρηνιστών δεν μπορούσαν πλέον να μονοπωλούνται από τους τέως σοβιετόφιλους που επί 40 σχεδόν χρόνια είχαν κατορθώσει να οικειοποιούνται τα ειρηνόφιλα συνθήματα για αποκλειστικό περίπου λογαριασμό τους. Τα κινήματα εναντίον της βίας και των πολέμων αποκτούν, λοιπόν, και πάλι οικουμενική ακροαματικότητα και το αίτημα της διατήρησης της ειρήνης αναδεικνύεται σε διαρκές επίμαχο πολιτικό πρόβλημα που επεκτείνεται σε όλα τα γεωγραφικά μήκη και πλάτη και διεισδύει σε όλες τις ιδεολογικές και πολιτικές οικογένειες.

Αυτό καθεαυτό το διακύβευμα δεν είναι, βέβαια, καινούργιο. Ήδη το 1918, οι δίχως προηγούμενο εκατόμβες του «Μεγάλου Πολέμου» είχαν οδηγήσει στον πολλαπλασιασμό των έναρθρων φω-

24. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Πόλεμος, μνήμη και τέχνη. Οι «παραπλευρες ζημιές» του Γιάννη Ψυχολαίδη*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000.

ών που απαιτούσαν τον άμεσο διεθνή έλεγχο όλων των νοητών πολεμικών αναμετρήσεων. Αυτό ακριβώς, άλλωστε, υπήρξε το κύριο μέλημα που οδήγησε στη δημιουργία της Κοινωνίας των Εθνών, και αργότερα, μετά τη λαίλαπα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, του ΟΗΕ. Εφεξής λοιπόν, το πάγκοινο πια αίτημα για την πάση θυσία διατήρηση της παγκόσμιας ειρήνης εγκαταστάθηκε στο επίκεντρο του διεθνούς προβληματισμού. Το οικουμενιστικό καντιανό αίτημα φαινόταν πια να επιβάλλεται από τα ίδια τα πράγματα και, μάλιστα, σε ολοένα ευρύτερες κλίμακες. Υπό τους όρους αυτούς λοιπόν, τότε όπως και σήμερα, η γέννηση και άνθιση μιας οικουμενικής αντιπολεμικής «γνώμης» λειτούργησε ως ο αποφασιστικότερος ιστορικός παράγοντας για την ευρύτερη αναδιάταξη των όρων λειτουργίας του συστήματος των διεθνών σχέσεων. Πολύ περισσότερο που είναι φανερό ότι τα οποιαδήποτε αντιπολεμικά ευχολόγια θα παραμείνουν κατ' ανάγκη άνευ αντικειμένου δίχως μια εκ θεμελίου αναδιοργάνωση του αξιακού και θεσμικού υπόβαθρου των σχέσεων ανάμεσα στα κράτη. Η οποιαδήποτε αποδοκιμασία ή και απαγόρευση της υπερεθνικής βίας δεν μπορεί να έχει το παραμικρό αποτέλεσμα δίχως την παρέμβαση μιας υπερεθνικής οντότητας προικισμένης με την τυπική δικαιοδοσία αλλά και την υλική δυνατότητα να επιβάλει, στην ανάγκη διά της βίας, ένα νέο δίκαιο της ειρήνης. Και αυτό δεν θα μπορούσε να γίνει αλλιώς παρά μέσα από τη θέσπιση ενός νέου οικουμενικού δίκαιου του πολέμου,²⁵ έστω και αν αυτό συνεπάγεται τον ουσιαστικό περιορισμό της απόλυτης κυριαρχίας των ανεξαρτήτων κρατών, συμπεριλαμβανόμενων, προφανώς, και όλων των μεγάλων δυνάμεων.²⁶ Αυτό ακριβώς είχε επιχειρήσει η εντελώς αλυσιτελής ΚΤΕ.

25. Ακόμη μια φορά, στο σημείο αυτό, αναδύεται η εμβέλεια των αναλύσεων του Μισέλ Φουκό. Είναι σαφές ότι η θέσπιση υπερεθνικών κανόνων δικαίου δεν μπορεί να αποκτήσει περιεχόμενο δίχως μια προηγούμενη ή ταυτόχρονη νοηματική και θεσμική «κατασκευή» ενός «υπερεθνικού παράνομου», τον ρητό ορισμό δηλαδή ενός πλανητικής κλίμακας αντικειμένου βίαιας καταστολής.

26. Από την πρώτη μέρα, το πρόβλημα της «στάθμισης» ανάμεσα στην αξιωματικά δεδομένη πλήρη ανεξαρτησία των κρατών και στις οποιοσδήποτε οικουμενικές αξίες προβάλλονται μέσα από τη θέσπιση μιας υπερεθνικής κοινωνίας βρισκόταν στο επίκεντρο. Το ίδιο, ακριβώς, συμβαίνει και σήμερα. Ανεξάρτητα από το εάν ως «υπέρτερες» αξίες αναγορεύονται η διεθνής ειρήνη, η απαγόρευση του πολέμου, η αποτροπή των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, ο σεβασμός της ανθρωπίνης προσωπικότητας ή τα ανθρώπινα δικαιώματα, σήμερα, ή η πλανητική οικολογική ισορροπία, η διαχείριση των παγκόσμιων αποθεμάτων του νερού ή

Και το ίδιο είχε προσπαθήσει με ελάχιστα μεγαλύτερη επιτυχία ο ΟΗΕ. Αντίστοιχο, τέλος, είναι και το αδιέξοδο στο οποίο έχει περιέλθει το τρέχον σύστημα των διεθνών σχέσεων. Ένα αδιέξοδο από το οποίο, όμως, δεν φαίνεται να υπάρχει τρόπος διαφυγής.

Οι λόγοι των επανειλημμένων αυτών ιστορικών αποτυχιών είναι σαφείς. Στο πλαίσιο ενός πάντα ανταγωνιστικού διεθνούς περιβάλλοντος, η εφαρμοσιμότητα των διεθνών κανόνων και συνθηκών και η εναλλαγή πολέμου και ειρήνης εξακολουθούν να συναρτώνται με τις τρέχουσες ισορροπίες της πραγματικής ισχύος. Και υπό τους όρους αυτούς, η ανεπιθύμητη έκλυση μιας «άτακτης» βίας δεν είναι δυνατόν ποτέ να εξασφαλίζεται επί μονίμου βάσεως αν «κάποιος» δεν είναι σε θέση να την αποκλείσει μέσα από την επιβολή της δικής του ειδοποιού και επιθυμητής «βίας της τάξης». Όπως ακριβώς συμβαίνει και στην εσωτερική έννομη τάξη, έτσι και τα προανακρούσματα της διεθνούς τάξης προϋποθέτουν, λοιπόν, ένα ουσιαστικό μονοπώλιο υπερεθνικής υλικής βίας που, προτού αναδειχθεί σε έννομο θα πρέπει, σε κάθε περίπτωση, να μπορεί να είναι πραγματικό. Το μείζον και άλλοτο πρόβλημα βρίσκεται, λοιπόν, αλλού: στις μέρες μας, το πραγματικό αυτό μονοπώλιο δύναμης είναι ήδη εγγεγραμμένο στα πράγματα με τη μορφή μιας δεδομένης υπερεθνικής εξουσίας, η οποία όμως δεν κατατείνει σε μια «ουδέτερη» εφαρμογή των κανόνων της ειρήνης, αλλά ασκείται, αντιθέτως, με κύριο στόχο την ίδια της την αναπαραγωγή. Ειρωνικά, για να ελπίζει στα ελάχιστα, το εξ ορισμού μετα-εξουσιαστικό κίνημα της ειρήνης μοιάζει πάντα υποχρεωμένο να υποκλίνεται στην ανεξέλεγκτη εξουσιαστική ισχύ των μέγιστων.

των πρώτων υλών ή η οικουμενική υπερθέρμανση, αύριο, το μείζον και άλλοτο ζήτημα είναι ένα και μόνον: η πλήρης αδυναμία να συνυπάρξουν λογικά, θεσμικά και πολιτικά μια εκτελεστή υπερεθνική εξουσία με μία, εξ ορισμού, απόλυτη εθνική κρατική κυριαρχία. Και, προφανώς, το πρόβλημα αυτό δεν είναι νομικό. Τα ζητήματα της άσκησης εξουσίας και της λήψης και επιβολής δεσμευτικών αποφάσεων είναι κατ' εξοχήν πολιτικά και δεν μπορεί ποτέ να «λύνονται» αλλιώς παρά με την επιβολή της ισχύος. Η οποιαδήποτε «παγκόσμια δικαιοδοσία» τελεί, λοιπόν, πάντοτε υπό την αίρεση της πρακτικής επιβολής των αποφάσεών της. Και γι' αυτό ακριβώς όλες οι μεγάλες δυνάμεις αντιτίθενται σθεναρά στη θέσπισή της. (Πρβλ. Απόστολος Ι. Παπατόλιας, «Το διεθνές ποινικό δικαστήριο της Χάγης. Κατάσταση σεβασμού των δικαιωμάτων ή ισορροπίας των συμφερόντων», στο Αντώνης Μανιτάκης - Ανδρέας Τάκης (επιμ.), *Τρομοκρατία και δικαιώματα. Από την ασφάλεια του Κράτους στην ανασφάλεια δικαίου*, Σαββάλας, Αθήνα 2004, σ. 59 κ.ε.).

Παρόλα ταύτα, το διάχυτο ηθικό αίτημα για ειρήνη δεν μπορούσε να είναι δίχως συνέπειες, κυρίως στο ιδεολογικό επίπεδο. Αν μη τι άλλο, λοιπόν, το νέο δίκαιο του πολέμου που θεσπίστηκε από τον ΟΗΕ και τους διεθνείς οργανισμούς σηματοδοτεί μian αποφασιστική μετατόπιση του οικουμενικού περί πολέμου λόγου. Εφεξής, και στο πλαίσιο μιας διεθνούς τάξης που ομιλεί πλέον ακατάπαυστα στο όνομα της ειρήνης και των ύπατων αξιών της ανθρωπότητας, ακόμη και οι κυνικότεροι κοσμοδυνάστες νοιώθουν υποχρεωμένοι να εκλογικεύουν τους πολέμους που επιχειρούν και τη βία που ασκούν πίσω από μian περίπλοκη και εκλεπτυσμένη νομική γλώσσα. Οι οποιοσδήποτε, λοιπόν, πολεμικές επιχειρήσεις οφείλουν πλέον να εμφανίζονται ως αναγκαίες και δικαιολογημένες. Έτσι, επανέρχονται στο προσκήνιο οι ατέρμονες συζητήσεις γύρω από τον «δίκαιο πόλεμο»²⁷ και τις κανονιστικές προϋποθέσεις του. Δεν είναι τυχαίο ότι, εις πείσμα της ουσιαστικής του αλυσιτέλειας, ο ΟΗΕ προχώρησε στην εκπόνηση σωρείας νέων νομοθετημάτων ή αποφάσεων, με αντικείμενο ένα νέο δίκαιο του δικαιολογημένου ή δίκαιου πολέμου.

Θα πρέπει, όμως, ταυτοχρόνως να υπογραμμισθεί –και αυτό είναι μόνον εκ πρώτης όψεως παράδοξο–, ότι, στην ουσία, ο νέος περί πολέμου λόγος δεν αναφέρεται σε όλους συλλήβδην τους πολέμους και, πάντως, όχι κατά τον ίδιο τρόπο. Είναι χαρακτηριστικό ότι ούτε οι ένοπλες συρράξεις που έλαβαν χώρα στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου, όπως οι πόλεμοι της Κορέας και του Βιετνάμ ή η σοβιετική εισβολή στο Αφγανιστάν, ούτε οι τελευταίοι ιμπεριαλιστικοί πόλεμοι, όπως η εισβολή των Αγγλογάλλων στο Σουέζ, ούτε οι αιματηρές στρατιωτικές παρεμβάσεις στην Ουγγαρία και την Τσεχοσλοβακία, ούτε οι πόλεμοι ανάμεσα στις ελάσσονες δυνάμεις (Ινδία-Πακιστάν, Ιράκ-Ιράν, κλπ.), ούτε κατά μείζονα λόγο οι πολυάριθμοι εθνικοαπελευθερωτικοί ή εμφύλιοι πόλεμοι που ξεφυτρώνουν καθημερινά «χρειάστηκε» ποτέ να αξιολογηθούν ρητά ως συμβατοί ή όχι προς το υπό εκκόλαψη και κωδικοποίηση διεθνές δίκαιο του πολέμου. Ακόμη, λοιπόν, και αν επέσυραν την επιγενόμενη και εντελώς αλυσιτελή καταδίκη τους από τον ΟΗΕ και από τη διεθνή κοινή γνώμη –οι επανειλημμένες πολε-

27. Μολονότι η συζήτηση αυτή αρχίζει ήδη κατά την Αναγέννηση με τον Γκρότιους, η νομική και ηθική επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται παραμένει σε μεγάλες γραμμές τόσο στερεότυπη, ώστε η οποιαδήποτε περαιτέρω αναφορά σε αυτήν να εμφανίζεται περιττή στο πλαίσιο της συλλογιστικής που θα αναπτύξω.

μικές ενέργειες του Ισραήλ όχι μόνο κατά των γειτόνων αλλά και κατά των ίδιων των υπηκόων του, όπως και η τουρκική εισβολή στην Κύπρο τεκμηριώνουν του λόγου το αληθές-, το νομικό και ηθικό καθεστώς που διέπει ή όφειλε να διέπει τις βίαιες παρεμβάσεις ελάχιστα φαίνεται να απασχόλησε τους εκάστοτε αδικοπραγούντες. Στην πραγματικότητα, η κατά παράδοση επίκληση ενός γενικού εθνικού συμφέροντος φαίνεται να αρκεί για να δικαιωθεί κάθε προσφυγή στα όπλα. Άλλωστε, ουσιαστικές κυρώσεις στους «παραβάτες» της αφετηριακής απαγόρευσης του πολέμου σπανιότατα έχουν επιβληθεί.²⁸ Για τους περισσότερους, λοιπόν, επίδοξους εμπόλεμους, το διεθνές «δίκαιο του μη πολέμου» παραμένει, στην ουσία, είτε γράμμα νεκρό είτε απλός θεατρικός «ψευδοκανονισμός».²⁹

Σε πλήρη, όμως, αντιδιαστολή και, τουλάχιστον, στο κανονιστικό επίπεδο, το ούτως ή άλλως ακανθώδες ζήτημα των «δίκαιων» πολέμων αναδεικνύεται σε θεμελιώδες σε σχέση με όλες εκείνες τις πολεμικές επιχειρήσεις που είτε επιχειρήθηκαν ευθέως υπό την αιγίδα του ΟΗΕ, είτε διεξήχθησαν στο όνομα των υπέρτερων αξιών που υποτίθεται πως εξυπηρετούνται από τη διεθνή έννομο τάξη. Στα πλαίσια ακριβώς αυτά, άρχισε να αποκρυσταλλώνεται μια εξαντλητική νομική καζουιστική σε ό,τι αφορά τις προϋποθέσεις για τις βίαιες παρεμβάσεις που γίνονται στο όνομα του «υπερεθνικού καλού». Τα ερωτήματα γύρω από την εννοιοθέτηση της άδικης επίθεσης και της κατάστασης ανάγκης, τα ζητήματα που τίθενται για τον ορισμό των αξιών που προστατεύονται και οφείλουν να προστατεύονται από το υπερεθνικό σύστημα, τα «δικονομικά» θέματα των διαδικασιών που οφείλουν να ακολουθούνται για την υ-

28. Χαρακτηριστική εξαίρεση αποτελεί η εισβολή του Σαντάμ Χουσεΐν στο Κουβέιτ. Στην περίπτωση αυτή, το μείζον σφάλμα του ιρακινού δικτάτορα ήταν ότι δεν υπολόγισε σωστά μιαν αντίδραση που, προφανώς, οφειλόταν σε λόγους που δεν έχουν καμία σχέση με μιαν απλή «κύρωση» που επιβάλλεται στον αδικοπραγούντα για λόγους αρχής.

29. Δανείζομαι την έννοια αυτή από τον Alvin Gouldner που αναλύει τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες, σε οποιοδήποτε (γραφειοκρατικό) σύστημα, είναι δυνατόν να θεσπίζονται τυπικά μεν ισχύοντες αλλά μη εξαναγκαστοί στην πραγματικότητα «ψευδοκανόνες» (Mock Rules) οι οποίοι δεν εφαρμόζονται με την ταυτόχρονη ανομολόγητη συναίνεση τόσο των υπεύθυνων για την επιβολή της τάξης όσο και των υποκειμένων στην κανονιστική εξουσία. («Three Patterns of Bureaucracy», στο Frank Fischer - Carmen Siriani (επιμ.), *Critical Studies in Organization and Bureaucracy*, Temple University Press, Φιλαδέλφεια 1984, σ. 96 κ.ε.).

λοποίηση της προστασίας αυτής και τα προβλήματα των όρων υπό τους οποίους συγχωρείται η παραβίαση της εθνικής ανεξαρτησίας έγιναν και γίνονται αντικείμενα σχολαστικής εννοιολόγησης, συζήτησης και διαπραγματεύσεως. Παραδόξως, λοιπόν, ενώ όσοι πόλεμοι εμφανίζονται ως εκ προοιμίου νομικά αδικαιολόγητοι παραμένουν ουσιαστικά έξω από την άμεση πρακτική και νομική εποπτεία της διεθνούς έννομης τάξης, οι πόλεμοι που επιχειρούνται στο όνομα και για λογαριασμό της τάξης αυτής υπόκεινται, έστω και θεατρικά, σε συστηματικό κανονιστικό έλεγχο. Τελικώς, λοιπόν, στην πράξη, το νέο υπερεθνικό δίκαιο του πολέμου δεν αναφέρεται στον εν γένει πόλεμο ο οποίος εξακολουθεί να υπακούει στις αυθαίρετες και ατιθάσευτες διαχρονικές του συνιστώσες, αλλά επικεντρώνεται στη διαδικασία θέσπισης ενός υπερεθνικού κατασταλτικού συστήματος που αφορά την υπερεπικρατειακή επιβολή μιας συγκεκριμένης ηγεμονικής βούλησης. Η αποστολή της επιστήμης και πρακτικής του (εξ ορισμού διεθνούς) δικαίου του πολέμου εντοπίζεται, λοιπόν, στη διερεύνηση των πολιτικών και ιδεολογικών προϋποθέσεων για τη θέσπιση ενός πλανητικής εμβέλειας «εσωτερικού» δικαίου που καλείται να διέπει μια εν δυνάμει πλανητική «εσωτερική» τάξη: υπό το προπέτασμα ενός οικουμενικής εφαρμοσιμότητας «δικαίου του πολέμου» διαγράφονται οι κύριες γραμμές ενός εκκολαπτόμενου οικουμενικού «δικαίου της ηγεμονευόμενης ειρήνης».

Έτσι, δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι η νέα αυτή «πλανητική εσωτερική τάξη» δεν αναφέρεται ούτε σε όλες τις εκφάνσεις των συγχρούσεων ανάμεσα στις χώρες, ούτε σε όλες τις μορφές παραβίασης των κανόνων που υποτίθεται πως τις διέπουν. Από τη μια μεριά, ούτε το διεθνοποιημένο κοινό έγκλημα –«μαφίες», κλπ.– ούτε το υπεράκτιο ξέπλυμα παράνομου χρήματος, ούτε το εμπόριο ναρκωτικών, οργάνων, φαρμάκων ή λευκής σαρκός αποτελούν αντικείμενο μιας οργανωμένης υπερεθνικής κατασταλτικής δικαιοδοσίας. Και, αντίστοιχα, από την άλλη μεριά, τα ανθρώπινα δικαιώματα, που αναδεικνύονται στις καθ' υπόθεσιν αμετακίνητες οικουμενικές αξιακές αφετηρίες της νέας ηθικής τάξης, δεν προστατεύονται ούτε συλλήβδην και αδιακρίτως ούτε, όμως, στον ίδιο βαθμό και κατά τον ίδιο τρόπο.³⁰ Η νέα παγκόσμια δικαιοδοσία

30. Σημείο εκκίνησης όλων των οικουμενικών διακυρήξεων και όλων των Συνταγμάτων είναι ο απόλυτος και μη διαπραγματεύσιμος, άρα και καταρχήν ισοδύναμος, χαρακτήρας όλων των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Δεν συμβαίνει, όμως,

δεν στοχεύει, λοιπόν, στην επιβολή μιας εν γένει κανονιστικής τάξης, αλλά μιας ηγεμονικά επικρατούμενης πολιτικής και μόνον τάξης. Οι αναγνωρισμένες εθνικές ανεξαρτησίες παραμένουν απολύτως σεβαστές και απαραβίαστες υπό τον όρο ότι οι τυχόν διαπιστούμενες αποκλίσεις των χωρών από τους διεθνείς κανόνες δεν φαίνεται να απειλούν ευθέως τα πολιτικά συμφέροντα των ηγεμόνων. Με την έννοια αυτή, η νέα εκκρεμής νομιμότητα δεν είναι παρά μια πολιτική, δηλαδή εξουσιαστική νομιμότητα. Ρητά ή σιωπηρά, η νέα υπό εκκόλαψη υπερεθνική έννομη τάξη δεν αναθεωρεί ολόκληρο το σώμα των οικουμενικών κανονιστικών κωδικών που αναφέρονται στη γένει οργάνωση ενός υπερεθνικού «αξιακού ελάχιστου», αλλά αρκείται στο να οριοθετεί την «αντικειμενική υπόσταση» νέων υπερεθνικών «πολιτικών εγκλημάτων». Και αυτό γίνεται με τον περιοριστικό ορισμό μιας σειράς οικουμενικά διωκτέων και κατασταλτέων «υπερεθνικών και υπερεπικρατειακών κανονιστικών παραβάσεων» που δεν στοχεύουν την προστασία ατόμων ή αρχών, αλλά αναφέρονται στις συγκεκριμένες σχέσεις εξουσίας που έχουν ήδη διαμορφωθεί στο διεθνές σύστημα. Η πρακτική της υπερεθνικής «καταστολής» αδιαφορεί, λοιπόν, καταρχήν, άρα και αντιπαρέρχεται, για όλες τις παραβιάσεις της οικουμενικά αποδεκτής κανονιστικής τάξης και δεν επιχειρεί να παρεμβαίνει στις εσωτερικές έννομες τάξεις των επιμέρους κρατών. Επικεντρώνεται αποκλειστικά και ειδικά στις συγκεκριμένες και ονοματισμένες ενέργειες (κρατών, ομάδων ή και ατόμων³¹) που υποτίθεται πως απειλούν ή θέτουν σε αμφισβήτηση την κυρίαρχη πολιτική τάξη πραγμάτων που συγκροτείται πλέον υπό την αιγίδα, πρωτοβουλία και ευθύνη της ηγεμονεύουσας δύναμης.

Σε αυτήν ακριβώς τη λογική εντάσσεται η πρόσφατη κατασκευή της εντελώς πρωτόφαντης κατηγορίας των λεγόμενων «rogue

---

το ίδιο όταν τίθεται θέμα «ανθρωπιστικής παρέμβασης» υπέρ των ανθρωπίνων αυτών δικαιωμάτων. Στα διεθνώς προστατευτέα δικαιώματα δεν περιλαμβάνονται τα κοινωνικά δικαιώματα «δεύτερας γενεάς», όσα δηλαδή αναφέρονται στις προεκτάσεις επάνω στα άτομα της κοινωνικής δομής της κοινωνίας και του τρόπου κατανομής των πόρων. Αν, λοιπόν, όλα τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι και οφείλουν να είναι και να προστατεύονται ως ίσα, προφανώς ορισμένα είναι και παραμένουν «πιο ίσα από τα άλλα».

31. Η συλλήβδην αναφορά σε όλες αυτές τις κατηγορίες υποκειμένων εμφανίζεται για πρώτη φορά στο Patriot Act και στο πλαίσιο της καταπολέμησης της τρομοκρατίας.

states» –ο ίδιος ο όρος αποτελεί προφανή *contradictio ad rem*–, που ορίζονται με την ιδιότητά τους ως κατ' επάγγελμα ή καθ' ἑξιν «συλλογικών παραβατών» της κυρίαρχης πολιτικής τάξης πραγμάτων. «Εγκληματούν», άρα και μπορεί και πρέπει να καταστούν επειδή και στο μέτρο που δεν υποκύπτουν αδιαμαρτύρητα στις ρητές ή σιωπηρές πολιτικές εντολές της ηγεμονίας η οποία και τα ονομάζει μονομερώς εις πείσμα του ότι εξακολουθούν να αποτελούν αναγνωρισμένα μέλη της διεθνούς κοινότητας. Σε «κράτη-παρίες» δεν αναδεικνύονται οι χώρες όπου λαμβάνουν συστηματικά χώρα παραβιάσεις των ποινικών νόμων ή των υπερεθνικών οικονομικών θεσμών, όπως π.χ. η παραγωγή κοκαΐνης σε μαζική κλίμακα, η εμπορία ανθρωπίνων οργάνων ή η πλύση παράνομου χρήματος, αλλά οι χώρες εκείνες που θα θεωρηθούν και θα ανακηρυχθούν μονομερώς ως ενεργεία ή εν δυνάμει εχθρικές προς την ηγεμονία. Αυτό ακριβώς, εξάλλου, επιβάλλει η λογική οποιασδήποτε νεότευκτης εξουσίας: η οριοθέτηση μιας νέας έννομης τάξης πραγμάτων περνάει κατ' ανάγκη μέσα από τη μονομερή θέσπιση «νομότυπων» όρων για την πραγματική πολιτική καταστολή των εκάστοτε αντιπάλων της.

Στην πραγματικότητα, λοιπόν, εκείνο που κατ' εξοχήν καλείται να τύχει εξουχιστικής νομικής θεμελίωσης είναι οι όροι άσκησης μιας διακριτικής ευχέρειας της νέας «διεθνούς δικαιοδοσίας» να εξαπολύει «ηγεμονικούς» κατασταλτικούς πολέμους ενάντια στους εχθρούς οι οποίοι θεωρούνται ένοχοι «αντι-ηγεμονικών» αδικημάτων. Η υφέρπουσα ιστορική είναι σαφής: άσχετα από τη συγκεκριμένη σκοπιμότητα που καλούνται να εξυπηρετήσουν, οι μονομερείς αυτές κατασταλτικές επιχειρήσεις πρέπει να μπορούν να λειτουργούν με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που λειτουργούν και οι εξίσου μονομερείς και ανισομερείς μορφές εσωτερικής καταστολής οι οποίες επιβάλλονται στο εσωτερικό των κρατών. Με την ίδια έννοια, λοιπόν, που τα ανεξάρτητα κράτη κατέχουν το έννομο αλλά και το πραγματικό μονοπώλιο της βίας μέσα από την αξιωματικά δεδομένη «υπεροπλία» της πολιτείας έναντι όλων των υπηκόων της,³² η νέα ηγεμονική εξουσία πρέπει να μπορεί, έστω και *in extremis*, να κατέχει και, εν ανάγκη, να ασκεί το εν δυνάμει έστω πλανητικό μονοπώλιο της βίας. Σε αυτήν ακριβώς τη μονομερή δικαιοδοσία α-

32. Η τυχόν διάρρηξη ή αμφισβήτηση αυτής της εξουσιαστικής πρωτοκαθεδρίας της Πολιτείας στο εσωτερικό της επικράτειας οδηγεί σε μια πρακτική αδυναμία καταστολής η οποία οδηγεί, εν δυνάμει, στον εμφύλιο πόλεμο.

ναφέρεται το νέο δίκαιο του πολέμου και της ειρήνης. Στην ουσία, λοιπόν, πρόκειται για μιαν ευρεία επιχείρηση νομιμοποίησης και λογικής θεμελίωσης μιας υπερεθνικής εξουσίας που βρίσκεται σε μιαν ιστορική διαδικασία παγίωσης, μεταλλαγής και ενδεχόμενης θεσμοποίησης.

4. ΜΙΑ ΗΓΕΜΟΝΙΑ ΧΩΡΙΣ ΕΠΙΣΗΜΟ ΟΝΟΜΑ

Έτσι, αν η ακαταμάχητη αμερικανική υπεροπλία οριοθετεί το κοινό υλικό υπόβαθρο των νέων ηγεμονικών πολέμων, η ειδοποιός ιστορική τους ιδιαιτερότητα εξικνείται πολύ πέρα από αυτήν. Εις πείσμα των προθέσεων και εξαγγελιών της, η νέα τάξη πραγμάτων βρίσκεται, πράγματι, εμποτισμένη σε μια πρωτόφαντη αμφισημία σε ό,τι αφορά τόσο την πηγή όσο και τη δεσμευτικότητα των κανόνων του διεθνούς συστήματος. Η αναμφισβήτητη πραγματική «ηγεμονία» των ΗΠΑ εμφανίζεται έτσι ως μια *ηγεμονία χωρίς σαφές πολιτειακό και νομικό όνομα*. Είναι μια ηγεμονία ιδεολογικά, στρατηγικά και πολιτικά επιβεβαιωμένη, άρα και ευρέως αποδεκτή ως προς την τρέχουσα πρακτική της εμβέλεια, που δεν παύει όμως να παραμένει θεσμικά ακατοχύρωτη, λογικά έωλη και κανονιστικά αβέβαια. Η καθημερινή άσκηση των ηγεμονικών εξουσιών, δυνατοτήτων, «αρμοδιοτήτων» και «καθηκόντων» ούτε προκύπτει μέσα από ισχύουσες καταστατικές διατάξεις ούτε απορρέει από μιαν οικουμενική συναίνεση. Ασκείται εις πείσμα της ασάφειας της πηγής της και ανεξάρτητα από το έλλειμμα στην ηθική και νομική δεσμευτικότητα των αποφάσεων που θα πάρει. Και με αυτήν την έννοια, η λειτουργία του υπό οικοδόμηση παγκόσμιου καταστατικού συστήματος χαρακτηρίζεται από μιαν έρπουσα *κανονιστική εκκρεμότητα*, η οποία σφραγίζει όχι μόνο τις πράξεις και παραλείψεις της εξουσίας αλλά και έναν εξακολουθητικά και «δομικά» αμήχανο και αντιφατικό δικαιωτικό λόγο. Για πρώτη, ίσως, φορά στην ιστορία, το δίκαιο και οι όροι της ηγεμονικής καταστολής των πολιτικών αμφισβητήσεων της υπερεθνικής εξουσίας αναδεικνύονται σε θεμελιώδη και ανυπέρθετα πολιτικά διακυβέυματα,³³

33. Σε αυτό ακριβώς το σημείο η αμερικανική ηγεμονία διαφοροποιείται ριζικά από όλες τις προηγούμενες ηγεμονικές ή «αυτοκρατορικές» μορφές που ασκούσαν την κυρίαρχη εξουσία τους κατά το δοκούν και με μόνο όριο την πραγματική τους ισχύ. Είναι, πράγματι, η πρώτη, ίσως, φορά στην ιστορία που επιχει-

που συνοψίζονται στους όρους αναγνώρισης μιας εσωτερικά αντιφατικής «*αναρμόδιας δικαιοδοσίας*».

Στο σημείο ακριβώς αυτό εντοπίζεται η κανονιστικά καινοφανής συνθήκη που διέπει τις διεθνείς εξουσιαστικές πραγματικότητες. Η άσκηση της οικουμενικά δεδομένης πολιτικής ισχύος φαίνεται να περιβάλλεται από μian άλυτη νομική και ηθική αμφισημία. Κατ' ανάγκην, λοιπόν, η βεμπεριανή εννοιοθέτηση διαλύεται στα εξών συνετέθη: στην παρούσα φάση, το προκείμενο ουσιαστικό μονοπώλιο υπερεθνικής βίας δεν είναι σε θέση να αυτοσημανθεί ούτε ως απλό αποτέλεσμα μιας υλικής ισχύος ούτε, όμως, και ως παράγωγο μιας έννομα κατεστημένης εξουσίας. Σε αυτό, όμως, ακριβώς έγκειται η ιδιαιτερότητα της ιστορικής περιόδου που διανύουμε. Σε μια εποχή που εμφανίζεται ως οικουμενικά νομοκρατούμενη σε ό,τι αφορά την εν γένει οργάνωση των εξουσιών και την οριοθέτηση των αρμοδιοτήτων τους όχι μόνον έναντι των ανθρώπων αλλά και έναντι αλλήλων, ο κείμενος νόμος εμφανίζεται ως εκ προοιμίου αμφίσημος και αμφιλεγόμενος. Δίχως να κατανέμονται *de jure* αρμοδιότητες, αναγνωρίζονται *de facto* σφαίρες πραγματικών δικαιοδοσιών. Ακόμη, λοιπόν, και εάν η ηγεμονική εξουσία είναι σε θέση να εκβιάζει εν τοις πράγμασιν τις «αυθεντικές» εκείνες ερμηνείες που αντιστοιχούν στα συμφέροντά της, η εγγενής κανονιστική αρρυθμία δεν είναι πιθανό να αναπαράγεται επ' άπειρον. Από όσο μπορεί, λοιπόν, κανείς να υποθέσει, αργά ή γρήγορα θα συμβεί ένα από τα δύο: είτε η τρέχουσα ηγεμονική κατάσταση θα βρει τον τρόπο να εμφανισθεί ως παγίως και καταστατική αρμοδιότητα νόμιμη, είτε θα αναγκασθεί να παραιτηθεί εμπράκτως από ορισμένες από τις τρέχουσες εξουσιαστικές προνομίες της. Ίσως, άλλωστε, αυτό να είναι και το μείζον στοίχημα που η έκβαση του θα κρίνει την πορεία του κόσμου στις επόμενες δεκαετίες. Για να αναπαράγεται ως άμωμη δύναμη, η ηγεμονία θα πρέπει να μπορεί να βρει τρόπους για να ονομασθεί ως απόγως νομότυπη.

Θα πρέπει, στο σημείο αυτό, να υπογραμμισθεί επίσης ότι, από την άποψη αυτή, η νέα παγκόσμια τάξη που διαμορφώθηκε τα τελευταία χρόνια διαφέρει ριζικά από εκείνη την οποία κλήθηκε να

ρείται η εκπονηση ενός είδους σιωπηρού «ηγεμονικού καταστατικού» που, μέσα από περίτεχνες νομικές κατασκευές, οριοθετεί ακόμη και *contra legem* τις επιτρεπόμενες μορφές ηγεμονικής πρακτικής ενάντια στα άλλα κράτη.

αντικαταστήσει. Ήδη, βέβαια, από το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και την ίδρυση του ΟΗΕ, δημιουργήθηκε μια νέα διεθνής έννομη τάξη η οποία, όμως, στην καθημερινή λειτουργία της επικαθορίζονταν πλήρως από τη διαρκή έρπουσα αντιπαράθεση ανάμεσα στα δύο αντιμαχόμενα γεωπολιτικά στρατόπεδα. Και, έτσι, ολόκληρο το διεθνές σύστημα υπάγονταν σιωπηρά στις ανυπέρθτες ψυχροπολεμικές σκοπιμότητες και ισορροπίες. Το κατοχυρωμένο δικαίωμα αρνησικυρίας των μονίμων μελών του Συμβουλίου Ασφαλείας δεν προέκυπτε μόνον από τη ρεαλιστική επίγνωση ότι η οργάνωση και σύνθεση των διεθνών οργάνων δεν μπορούσε, σε καμία περίπτωση, να έρχεται σε δομική αντίφαση προς την πραγματικότητα των εξουσιών,³⁴ επί ποινή άμεσης αυτοακύρωσης του όλου εγχειρήματος. Απηχούσε, επιπλέον, την ανομολόγητη αλλά γενικά αποδεκτή άποψη ότι η γκραμισιανή «καταστροφική ισορροπία» ενός μετέωρου «πυρηνικού» κόσμου δεν έπρεπε, σε καμία περίπτωση, να αφηθεί να διαρραγεί ανεπανόρθωτα. Στο μέτρο, λοιπόν, που η σύγκρουση ανάμεσα στα δύο στρατόπεδα εμφανίζονταν ανεπίλυτη και αμετάθετη, οι σωρευόμενες εντάσεις και πιέσεις έπρεπε τουλάχιστον να είναι δυνατόν να εκτονώνονται μέσω προγραμματισμένων μορφών θεσμικής ακινησίας και παραλυσίας. Η ισοσθένεια της ισχύος δεν μπορούσε να λειτουργήσει με ειρηνικούς τρόπους δίχως τη θέσπιση μιας αντίστοιχης «διπλωματικής ισοσθένειας». Προτού καν, λοιπόν, αναδειχθεί σε ρητή, η «ειρηνική συνύπαρξη» λειτουργούσε ως ανομολόγητος όρος της ίδιας της δομής των διεθνών σχέσεων και των νομικών καθεστώτων που τις διείπαν.³⁵

34. Με αυτήν ακριβώς την έννοια, η «δημοκρατική» οργάνωση του ΟΗΕ ήταν, από την αρχή, αδιανόητη. Και έτσι δρομολογήθηκε η θεμελιώδης θεσμική διαφοροποίηση ανάμεσα σε μια δημοκρατικά και τελετουργικά λειτουργούσα Γενική Συνέλευση, που είναι, τύποις, το ανώτατο αλλά ανίσχυρο όργανο, και στο Συμβούλιο Ασφαλείας που ασκεί την πραγματική εξουσία μέσω των μονίμων μελών του τα οποία μπορούν πάντα να προβάλλουν ένα απαράκαμπτο βέτο (κατά λέξη, δηλαδή, «απαγορευτικό»).

35. Με αυτή την έννοια, αν η μπρεζνιεφική περίοδος σημαδεύεται από ένα είδος «ιστορικού συμβιβασμού» ανάμεσα στις δύο υπερδυνάμεις, ο συμβιβασμός αυτός έλαβε χώρα στο πλαίσιο μιας ιστορικής δυναμικής που οδηγούσε προοπτικά στη βαθμιαία υπερίσχυση των ΗΠΑ. Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, και ακόμα σαφέστερα στη δεκαετία του 1980, οι δυσβάστακτες εσωτερικές αντιφάσεις της Σοβιετικής Ένωσης δυσχέραιναν την αναπαραγωγή της «στρατιωτικής ισοσθένειας». Υπό τις συνθήκες ακριβώς αυτές, δημιουργούνταν οι βάσεις για ένα νέο «δικαίο της ειρηνικής συνύπαρξης» που αποτέλεσε, τελικώς, το κύκνειο ά-

Έστω και ως «ψυχρός», λοιπόν, ο έρπων πόλεμος είχε επιβάλει τη δική του αδυσώπητη συγκρουσιακή λογική: ως ύψιστοι και απαράβιαστοι νόμοι νοούνταν, από τη μια μεριά, η σωτηρία του ελεύθερου κόσμου και, από την άλλη, η γεωπολιτική προώθηση του σοσιαλισμού. Η ειρηνική συνύπαρξη ανάμεσά τους δεν συνεπάγονταν μια γενική ειρήνευση αλλά έναν απλό καταμερισμό των αναγνωρισμένων γεωπολιτικών αρμοδιοτήτων και δικαιοδοσιών. Στο όνομα, λοιπόν, ακριβώς της αποφυγής του πυρηνικού ολοκαυτώματος, η κάθε πλευρά αφήνονταν ελεύθερη να διεξάγει τους δικούς της ελάσσονες «υπο-ηγεμονικούς» πολέμους, στο μέτρο, βέβαια, που κάτι τέτοιο δεν ενέπιπτε στις αντικριστές ηγεμονικές βλέψεις και τις γεωπολιτικές αρμοδιότητες του αντιπάλου. Από την Ουγγαρία και την Τσεχοσλοβακία μέχρι την Ελλάδα, τον Λίβανο, το Κογκό και τη Χιλή, οι αντίζηλες δυνάμεις πολεμούσαν και κατέστελλαν απλώς επιλεκτικά, επιδεικνύοντας τη δέουσα κοσμοπροσοχή και κοσμοσύνεση. Και χάρη ακριβώς σε αυτό το εγγενώς άρρητο μεν, αλλά σιωπηρά αναπαραγόμενο, «διεθνές δίκαιο του πολέμου στο πλαίσιο της ειρηνικής συνύπαρξης», ο κόσμος, τελικώς, επέζησε...

Σε προφανή αντιδιαστολή, και για πρώτη φορά, το προκείμενο «τέλος της ιστορίας» υποτίθεται πως σηματοδοτεί τη δυνατότητα της κατάργησης όλων των εν δυνάμει διεθνών ένοπλων συγκρούσεων. Και είναι αλήθεια ότι, ως διά μαγείας, μετά την αιφνίδια κατάρρευση των σοβιετικών καθεστώτων, το φάσμα του γενικού πολέμου εξαφανίστηκε από την ημερήσια διάταξη. Ειρωνικά, όμως, η ίδια αυτή κοσμοϊστορική εξέλιξη πολλαπλασίαζε τα ενδεχόμενα των μερικών και περιφερειακών ένοπλων αντιπαραθέσεων. Και ακόμη χαρακτηριστικότερα, η έλλειψη αντιπάλου δέους άνοιγε τον δρόμο για κάθε είδους μονομερείς πλέον ηγεμονικές παρεμβάσεις προς όλες τις κατευθύνσεις. Υπό τους νέους αυτούς όρους, λοιπόν, και από τη στιγμή που η πλανητική ισορροπία οργανώνεται πλέον γύρω από μια και μόνον αδιαφιλονίκητη υπερδύναμη, το παλαιό ενδεχόμενο μιας παγκόσμιας δικαιοδοσίας μπορεί να αποκτήσει νέα σάρκα και νέα οστά. Και, αντιστρόφως, η υπό αναζήτη-

---

σημα του «υπαρκτού σοσιαλισμού. Για το τεράστιο αυτό ζήτημα, βλ. τις διεξοδικότερες παρατηρήσεις του Κορνήλιου Καστοριάδη (στο, κατά τα αλλά λιγότερο ίσως άρτιο ανάμεσα στα πολυάριθμα θεμελιώδους σημασίας έργα του, *Devant la guerre*, Fayard, Παρίσι 1981) καθώς και τον Παναγιώτη Κονδύλη, *ό.π.*, σ. 344 κ.ε.

ση παγκόσμια δικαιοδοσία μπορεί πλέον να κρύβεται πίσω από την αντικειμενική δυνατότητα της αυτοθεμελίωσής της στην υφιστάμενη μονοπωλιακή υλική βάση. Η οικοδόμηση μιας παγκόσμιας δικαιοδοσίας και η παγίωση μιας ενεργού ηγεμονίας θα μπορέσουν, πλέον, να αναδειχθούν σε ομόλογες και ομόρροπες ιστορικές διαδικασίες. Υπό τις πρωτόγνωρες τρέχουσες συνθήκες, αν η πρώτη μπορεί να προωθείται, ουσιαστικά, χάρη και για λογαριασμό της δεύτερης, η δεύτερη μπορεί να συντελείται στο όνομα της πρώτης. Και εδώ ακριβώς επικεντρώνονται τόσο οι εξουσιαστικές σκοπιμότητες όσο και οι κανονιστικές αβεβαιότητες που σφραγίζουν την τρέχουσα δυναμική.

5. ΗΓΕΜΟΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Άσχετα, λοιπόν, με τους πραγματικούς της στόχους, η οποιαδήποτε μεταϊμπεριαλιστική και μεταψυχροπολεμική ηγεμονία αισθάνεται, πλέον, υποχρεωμένη να καλύπτει τις εξουσιαστικές της δράσεις και προθέσεις πίσω από ένα αδιαφανές νομικιστικό, ηθικιστικό και οικουμενιστικό πέπλο,³⁶ πίσω από το οποίο επιχειρεί να θεμελιώσει όχι μόνο το εξουσιαστικό της κύρος, αλλά και την ηθική, άρα και την πολιτιστική της ανωτερότητα που συνοδεύει τον οικουμενικό της ρόλο.³⁷ Με την εξαφάνιση του αντιπάλου δέους, η φιλελεύθερη δημοκρατική οικουμένη δεν μπορεί, πλέον, να αυτονομιμοποιείται στο πλαίσιο μιας συνεχούς σύγκρισης με το ανταγωνιστικό σύστημα που πρέσβευαν οι «αντίπαλοι της ελευθερίας»,

36. Στο σημείο αυτό, είναι σαφής η διαφοροποίηση ανάμεσα στην υπό εκκώλυση αμερικανική ηγεμονία και στις παρελθούσες μορφές υπερεθνικής εξουσίας. Ούτε οι αποικιοκρατικοί πόλεμοι ούτε οι ιμπεριαλιστικές επεκτατικές επιχειρήσεις χρειάζονταν να εκλογικεύσουν την άσκηση πολεμικής ισχύος έξω από τα τυπικά τους σύνορα. Είτε στο όνομα του «πολιτισμού» είτε, πολύ απλούστερα, στο όνομα της εθνικής ισχύος και των εθνικών συμφερόντων, οι στρατιωτικές ενέργειες θεωρούνταν ως αυτόδηλα νομιμοποιημένες και θεμιτές.

37. Όπως έδειξε ο Έντουαρντ Σάιντ με τον ανεπανόλητο τρόπο του, χρειάστηκαν αιώνες για να αποκρυσταλλωθούν τα οριενταλιστικά ιδεολογήματα που θεμελιώσαν την οικουμενική πρόσληψη της εγγενούς ευρωπαϊκής πολιτιστικής ανωτερότητας, με όλες τις ρατσιστικές της προεκτάσεις. Μέσα από την οικουμενική κοινωνία του θεάματος, και τα υπόγεια και άρρητα μηνύματα που περνούν καθημερινώς, η ιδεοποίηση της αμερικανικής πρωτοκαθεδρίας εμφανίζεται πολύ πιο ταχύρρυθμη και αποτελεσματική.

αλλά ταυτίζεται με τους απόλυτους και μη διαπραγματεύσιμους όρους που επιβάλλονται από το μοναδικό πλέον πρότυπο κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης. Αυτή ακριβώς είναι η τρέχουσα ιδεολογική λειτουργία της *pan Americana*: ο προστάτης του απειλούμενου «ελεύθερου κόσμου» μεταμορφώθηκε σε οικουμενικό προστάτη των οικουμενικά κατισχυουσών αξιών του λόγου, των δικαιωμάτων, της δημοκρατίας, της ειρήνης, της νομιμότητας, των θεσμών και του «δυτικού πολιτισμού». Ακόμη, λοιπόν, και η βία την οποία θα ασκήσει πρέπει να μοιάζει διαμεσολαβημένη μέσα από την ειρηνοποιό και οικουμενική *πολιτιστική* της αποστολή. Μια «αποστολή» που, εξαιτίας ακριβώς της αμφιλεγόμενης κανονιστικής της θεμελίωσης, πρέπει να μπορεί να εμφανίζεται ως αυτόχρημα αυτονόητη αλλά, ταυτοχρόνως, και ιερή.³⁸ Ο νέος «πολιτιστικός μονοθεϊσμός» είναι πια εγγεγραμμένος στο όνομα του κόσμου.

Ιδεατά, λοιπόν, όπως ακριβώς και ο πανάγαθος, παντογνώστης και παντοδύναμος Θεός, η αμερικανική ηγεμονία πρέπει να μπορεί να εμφανίζεται ως ταυτόχρονα ήπια και αυστηρή, αυταρχική και συναινετική, ανεκτική και αδιάλλακτη. Η νέα τάξη δεν υπερέχει απλώς έναντι όλων των «άλλων», αλλά αποτελεί επιπλέον τη μόνη νοητή και έλλογη έκφραση της ατέρμονος οικουμενικής προόδου ενός, εξ ορισμού πλέον, ιδεώδους κόσμου. Ως κατ' εξοχήν τελεσφόρα όπλα της νοούνται η συνεχώς σωρευόμενη οικονομική της ισχύς, η καταστατικά δικαιωματοκρατική της οργάνωση, η καλπάζουσα τεχνολογική της επιτευγματικότητα, η δημοκρατική πολιτειακή της συγκρότηση και, κυρίως, η ολοένα ευρύτερη αναπαραγωγή της «έλλογης» παγκοσμιοποιημένης καπιταλιστικής κοινωνίας υπό την τελική αιγίδα και ευθύνη της.³⁹ Το «American

38. Με αυτήν την έννοια, το γεγονός ότι ο πρόεδρος Μπους ο νεότερος δεν χάνει ευκαιρία να υπογραμμίσει την υπερέκτα θεμελίωση των αμερικανικών δικαιών δεν οφείλεται αποκλειστικά ούτε στην παράδοση των Κουακέρων ούτε στην προσωπική του θεοσέβεια. Είναι γεγονός ότι, ανέκαθεν, όλες οι νέες ηγεμονίες έτειναν να αυτοθεμελιωθούν στην προσομοίωση του υπό εκκοσμίκευσιν *corpus politicum et morale* της εξουσίας τους με ένα εσατολογικό *corpus mysticum et spirituale* από το οποίο όλα υποτίθεται πως πηγάζουν. (Για το τεράστιο αυτό ζήτημα, βλ. Ernst Kantorowitz, *The King's two Bodies. A Study in Mediaeval Political Thought*, Princeton University Press, 1957, γαλλική μετάφραση «Les deux corps du roi», στο *Oeuvres*, Gallimard, Quarto, Παρίσι 2000, ιδίως σ. 802-808).

39. Εδώ, ακριβώς, αναδύεται η σημασία του γεγονότος ότι οι διεθνείς οργανισμοί που τελικώς ανέλαβαν την οικονομική καθοδήγηση του πλανήτη, όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου, η Παγκόσμια Τράπεζα, το Διεθνές Νομισματικό

way of life» και η διάχυτη «μακντοναλντοποίηση» της οικουμένης δεν αντιμετωπίζονται, πλέον, ως σύνοψη μιας ιδιαίτερης βορειοαμερικανικής κουλτούρας αλλά αναδεικνύονται άνευ αντιπάλου στο μόνο ιστορικά νοητό οικουμενικό πρότυπο οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων. Με τη νίκη της δημοκρατίας, δικαιούται κανείς να αναγγέλλει τον νέο επίγειο παράδεισο που προοιωνίζεται για όλους τους κατοίκους του πλανήτη. Περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, η παγκόσμια επικράτηση της καπιταλιστικής «κοινωνίας του θεάματος» που αποκρύπτει συστηματικά την πηγή και τις προεκτάσεις των εξουσιών μέσα από την ενσωμάτωση του θεάματος στην εξουσία⁴⁰ τεκμηριώνει την άνευ όρων πλέον πολιτιστική κυριαρχία μιας νέας, διάχυτης αλλά σιωπηρής πολιτιστικής πραγματικότητας που μπορεί να αναπαράγεται απρόσκοπτα και καταρχήν με τα ειρηνικά μέσα που αντιστοιχούν στη «φύση» της. Και έτσι, η εξ ορισμού καταπιεστική πολιτική ηγεμονία μπορεί να διαθλάται μέσα από μια διαμεσολαβημένη και ήπια πολιτιστική «επιρροή» με οικουμενική, πλέον, επικοινωνιακή εμβέλεια. Υπό τους όρους αυτούς, λοιπόν, η επιχειρούμενη διάκριση ανάμεσα στη «σκληρή» και στη «μαλακή» δύναμη⁴¹ δεν είναι απλό ρητορικό σχήμα. Απηχεί μια νέα πραγματικότητα των διεθνών σχέσεων και ιδεολογικών ισορροπιών που υπακούει στη δική της ασυγκράτητη ιστορική δυναμική.

Μολονότι, λοιπόν, η ίδια η ρευστότητα των πλαισίων άσκησης της ηγεμονικής εξουσίας συνεπιφέρει την ανάγκη μιας συνεχούς ταλάντευσης ανάμεσα σε αυταρχικότερες-σκληρότερες και συναινετικότερες-μαλακότερες μορφές επιβολής του προτύπου της αμερικανικής βούλησης σε οικουμενική κλίμακα, ακόμη και οι σκληρότερες δράσεις της υπερδύναμης οφείλουν να δρουν προβάλλο-

---

Ταμείο και ο ΟΟΣΑ, δομήθηκαν υπό την άμεση εποπτεία των ΗΠΑ και εντελώς ανεξάρτητα από τον ΟΗΕ.

40. Από την άποψη αυτή, το όλο έργο του Γκυ Ντεμπόρ αποτελεί σταθμό. Βλ., π.χ., Guy Debord, *Commentaires sur la société du spectacle*, Gallimard, Παρίσι 1988, σ. 22.

41. Η διάκριση αυτή, που οφείλεται στον τέως υφυπουργό Άμυνας επί προεδρίας Κλίντον και καθηγητή στο Χάρβαρντ Joseph Nye, επισημαίνει υπό τις γραμμές την αύξουσα ιστορική σημασία της αντίφασης ανάμεσα στην ειρηνολογία και εκλογικευτική οικονομική και ιδεολογική ηγεμονία των ΗΠΑ και τη σκληρή στρατιωτική επιβολή της αμερικανικής βούλησης. Joseph Nye, *Το παράδοξο της αμερικανικής δύναμης. Γιατί η μοναδική παγκόσμια υπερδύναμη δεν μπορεί να προχωρήσει μόνη της*, μτφρ.: Ι. Παπαστάμου, Παπαζήσης, Αθήνα 2003.

ντας αφετηριακά την απόλυτη οικουμενική κανονιστική και πολιτιστική τους εγκυρότητα. Και εδώ ακριβώς εντοπίζεται η εγγενής δυσανεξία που χαρακτηρίζει τις τρέχουσες εξελίξεις: στο πλαίσιο της έμμονης αξιακής εκκρεμότητας στο επίπεδο της κυριαρχικής αρμοδιότητας, η κοσμοδύναμη είναι υποχρεωμένη να δρα αποτελεσματικά και παραδειγματικά για να εξυπηρετήσει το θεμελιώδες αίτημα της αναπαραγωγής και αέναης ενίσχυσης της ίδιας της πολιτιστικής της πρωτοκαθεδρίας αλλά, ταυτοχρόνως, έχει κάθε λόγο να δείχνει πως «σέβεται» ένα ασαφές μεν αλλά ηθικά δεσμευτικό πλαίσιο οικουμενικών κανόνων που την καθλώνει στην κανονιστική της εκκρεμότητα.⁴²

42. Θα μπορούσε, μάλιστα, κανείς να υποθέσει ότι η χαρακτηριστική κανονιστική αβεβαιότητα που περιβάλλει όλες τις μορφές της σύγχρονης υπερεθνικής καταστολής εντείνεται εξαιτίας ακριβώς του μονομερούς χαρακτήρα της. Σε πλήρη, πράγματι, αντιδιαστολή με την εξ ορισμού μονομερή κατασταλτική δικαιοδοσία του κράτους το οποίο κατέχει εξ ορισμού ένα έννομο «εσωτερικό» μονοπώλιο βίας, που είναι απολύτως και ανεπιφυλάκτως αποδεκτό ως αναγκαία συνιστώσα οποιασδήποτε έννομης τάξης, ο υπερεθνικός ηγεμόνας είναι εγκλωβισμένος σε μιαν αξεδιάλυτη σημασιολογική αναντιστοιχία ανάμεσα στην πρόσληψη των ίδιων φαινομένων, αφενός, με τη μορφή ενός αξιακά έωλου «εξωτερικού» πολέμου και, αφετέρου, με τη μορφή μιας κατά πάντα αρμοδίως επιχειρούμενης «εσωτερικής» καταστολής. Υπό τις συνθήκες αυτές, πέραν από αυτό καθεαυτό το ζήτημα της νομικής και ηθικής θεμελίωσής της, μια μονομερής και εξ ορισμού άνιση άσκηση βίας προσκρούει, επίσης, και σε μιαν άλλη διάσταση που δεν ανάγεται τόσο στη νομική και ηθική αλλά στην «αισθητική» του πολέμου. Πράγματι, η παραδοσιακή σχετική ισοσθένεια των αντιπάλων συνεπέφερε τη βαθμιαία ιστορική εμφάνιση και αποκρυστάλλωση άρρητων κωδικών για κάποιο ιδεατό «ευ μάχεσθαι». Σε τέτοιες ιστορικές μνήμες στηρίχθηκαν, άλλωστε, οι πρώτες κωδικοποιήσεις ενός σύγχρονου δικαίου του πολέμου που «όφειλε» να επιβάλει τον σεβασμό ορισμένων απαράβατων ηθικών αρχών. Η προστασία των αμάχων και η έννοια των «γυναικόπαιδων» ως εκ προοιμίου εξαιρετέων από την πολεμική βία δεν συναρτάται μόνον με την τεχνική διαφοροποίηση των ενόπλων από τους άοπλους, αλλά και με το γεγονός ότι οι δεύτεροι είναι εξ ορισμού ανυπεράσπιστοι. Στο μέτρο, όμως, που εξίσου ανυπεράσπιστοι είναι και οι επαγγελματίες στρατιώτες που σήμερα υφίστανται τον εξ ουρανού τηλεπόλεμο, το ηθικό ή αισθητικό ζήτημα που είναι δυνατόν να τίθεται είναι παρόμοιο. Ακόμη, λοιπόν, και αν δεν υπάρχει καμία αντιστοιχία με τους «κώδικες της ιπποσύνης» ή με το «*tirez les premiers, Messieurs les Anglais*» που απαθανάτισε τη μάχη του Fontenoy, υπολείμματα τέτοιων ιδεολογικών σταθερών εξακολουθούν να επιβιώνουν. Όλοι οι παραδοσιακοί πόλεμοι προϋπέθεταν ένα αίσθημα κοινού και αμοιβαίου κινδύνου που αφορούσε, εξ ορισμού, όλους τους εμπλεκόμενους. Τότε ακόμη ήταν, ίσως, δυνατόν κανείς ακολουθώντας τον Ηράκλειτο να πιστεύει ότι «ο πόλεμος συνενώνει... (στο μέτρο που) οι μαχόμενοι εχθροί είναι ξεχωριστοί κατά το ότι η καθημερινότητά τους εκρήγνυται επιτρέποντάς τους να ψάσουν εκείνο που είναι η

Έτσι, οι ΗΠΑ βρίσκονται ιδεολογικά εγκλωβισμένες στην ανάγκη επιβολής της δύναμης και της θέλησής τους με ασαφείς «μεταβατικούς» όρους. Όρους που δεν είναι δυνατόν να ονομαστούν και να αποκρυσταλλωθούν για όσο καιρό η ηγεμονία δεν ονοματίζεται ρητά μέσα από την επίσημη έννομη θέσπιση της οικουμενικής κυριαρχίας της, με τρόπους που να της επιτρέπουν να ορίζει μονομερώς τη σημασία και την αξιακή πρωτοκαθεδρία της δικής της ειδοποιού φιλελεύθερης οικουμενικότητας.⁴³ Η θεμελίωση μιας ηγεμονίας χωρίς όνομα πρέπει, λοιπόν, να είναι σε θέση να ονοματίζει τουλάχιστον τις αξιακές και πολιτιστικές της προδιαγραφές ως αδιάβλητες, αμετάθετες και αυτονοήτου ισχύος. Το οποιοδήποτε «πολυπολιτιστικό», άρα και «σχετικιστικό», πολιτιστικό πρόταγμα δεν μπορεί ποτέ να αφηθεί ελεύθερο να προηγείται της εξουσιαστικής δομής που καλείται να το υλοποιήσει.

6. ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΕΣ ΕΚΚΡΕΜΟΤΗΤΕΣ

Σύμφωνα με τα παραπάνω, το μείζον χαρακτηριστικό της τρέχουσας φάσης της αμερικανικής ηγεμονίας συνίσταται στο γεγονός της θεσμικής, κανονιστικής, άρα και νοηματικής αμφισημίας της. Η αμφισημία αυτή είναι, βέβαια, πρωτίστως πολιτική. Πράγματι,

---

πηγή των πάντων, το Θείο». (Jan Potocka, *Essais hérétiques sur la philosophie de l'histoire*, Verdier, Παρίσι 1999, σ. 174). Αν ο εικοστός αιώνας άμβλυνε αυτές τις ευαισθησίες, δεν τις εξαφάνισε ολοσχερώς. Και γι' αυτό ίσως ο πρωτόγνωρος απυρόβλητος χαρακτήρας των ηγεμονικών πολεμικών καταστολών ενεργοποιεί εκάστοτε την οργή και την έκπληξη, ενδεχομένως ακόμη και μian αίσθηση νοσταλγίας για ένα ανεπιστρεπτό χαμένο «αντρίκιο» και «έντιμο» πολεμικό fair play. Και, έτσι ακριβώς, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για μια πρόσθετη ηθική απαξία των νέων τηλεσφαγέων, αντίστοιχη ίσως με εκείνη που έπληττε διαχρονικά τους επαγγελματίες δήμους και που, πιο πρόσφατα, έφτασε στο να δημιουργήσει μείζονα ψυχικά προβλήματα στους πιλότους που είχαν βομβαρδίσει τη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι μετά την απόφαση του Χάρου Τρούμαν (για το ζήτημα αυτό, βλ. π.χ. Ελίζαμπεθ Άνσοκμπ: «Το βραβείο του Κυρίου Τρούμαν», στο Ελίζαμπεθ Άνσοκμπ - Τόμας Νάγκελ, *Ηθικός πόλεμος, ηθική εν πολέμω*, Εκκρεμές, Αθήνα 2002, σ. 17 κ.ε.).

43. Είναι σαφές ότι, ρητά ή σιωπηρά, το δίλημμα αυτό, εξ ορισμού άλυτο με λογικούς όρους, διατρέχει ολόκληρο το σώμα του σύγχρονου κοινωνικού και πολιτικού προβληματισμού. Για μια σαφή και συνοπτική παρουσίαση του επιστημολογικού αδιεξόδου, βλ. π.χ. τις αναλύσεις του Jack Goody, *The East in the West*, Cambridge University Press, 1996.

και αν ακόμη η αμερικανική υπεροπλία και πρωτοκαθεδρία δεν αμφισβητούνται προς το παρόν από κανέναν, τίποτε δεν εγγυάται ότι το ανατέλλον ηγεμονικό σύστημα θα είναι δυνατόν να αναπαράγεται επ' αόριστον δίχως σοβαρούς και άδηλης έκβασης τριγμούς. Αν, λοιπόν, δεχθούμε ότι η ηγεμονία των ΗΠΑ στηρίζεται κυρίως στο αναμφίβολο, σήμερα, οικονομικό και τεχνολογικό τους προβάδισμα έναντι όλων των άλλων χωρών του κόσμου, είναι σαφές ότι τυχόν μεταβολές στο σημείο αυτό θα μπορούσαν να συνεπιφέρουν πλήρη μεταβολή των οικονομικών πολιτικοστρατιωτικών και, κατ' επέκταση ιδεολογικών ισορροπιών.⁴⁴ Η αναπαραγωγή της αμερικανικής υπεροπλίας και παντοδυναμίας τελεί, λοιπόν, τελικώς, υπό την ιστορική προϋπόθεση ότι δεν θα υπάρξουν θεμελιώδεις ανακατατάξεις στη συγκριτική οικονομική ισχύ των μεγάλων χωρών.

Αυτή ακριβώς η εμμονή μιας εν δυνάμει «διαλυτικής» ιστορικής αίρεσης είναι το κύριο χαρακτηριστικό της τρέχουσας περιόδου. Πολύ περισσότερο, μάλιστα, που η «εκκρεμότητα» που περιβάλλει την οικονομική βιωσιμότητα της αμερικανικής υπεροπλίας απειλεί να έχει άμεσες πολιτικές επιπτώσεις. Πράγματι, σε έναν παγκοσμιοποιημένο κόσμο που χαρακτηρίζεται από την πρωτοφανή ταχύτητα των τεχνολογικών εξελίξεων, το γεγονός της «προσωρινότητας» των οικονομικών ισορροπιών επηρεάζει κατ' ανάγκη και τις πολιτικές στάσεις και στρατηγικές. Μολονότι, λοιπόν, καμία εν δυνάμει αντίζηλη δύναμη δεν μπορεί και δεν φαίνεται να προτίθεται επί του παρόντος να αμφισβητήσει τον οικονομικό ρόλο των ΗΠΑ, κανείς δεν συναποδέχεται τη θεσμική αναγνώριση και κατοχύρωση μιας διαρκούς πρωτοκαθεδρίας που θα ήταν δυνατόν, ούτως ή άλλως, να αποδυναμωθεί ή, ακόμη, και να ανατραπεί μεσοπρόθεσμως από τα ίδια τα «πράγματα». Υπό τους όρους αυ-

44. Πληθαίνουν πράγματι, εδώ και πολλά χρόνια, οι αναλύσεις που επισημαίνουν τις εγγενείς οικονομικές και δημοσιονομικές αδυναμίες των ΗΠΑ. Το διογκούμενο δημόσιο χρέος και η αύξουσα εξάρτηση της κοσμοδύναμης από τη δυνατότητά της να αποσπά με συνέχεις εξουσιαστικές παρεμβάσεις ένα σοβαρό μέρος του παγκόσμιου πλεονάσματος για ίδιο λογαριασμό δημιουργεί ερωτήματα σε ό,τι αφορά τη δυνατότητα αναπαραγωγής της ηγεμονίας στο μέλλον. Βλ. Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*, Vintage, Νέα Υόρκη 1988· του ίδιου, *Preparing for the Twenty-first Century*, Vintage, 1993· Giovanni Arrighi, *The Long Twentieth Century, Money, Power and the Origins of our Time*, Verso, Λονδίνο 1994· Emmanuel Todd, *Après l'Empire. Essai sur la décomposition du système américain*, Gallimard, Παρίσι 2002 [ελλ. έκδοση: Κριτική, Αθήνα 2003].

τούς, η επίσημη θεσμοποίηση της αμερικανικής ηγεμονίας θα αποτελούσε σοβαρότατο πρόκριμμα προς την κατεύθυνση της περαιτέρω παγίωσης μιας πραγματικής επικυριαρχίας που θα μπορούσε, ενδεχομένως, να τείνει προς την «εσωτερική» υλική και οικονομική της απίσχναση, άρα και αποδιοργάνωση.⁴⁵ Ακόμη, λοιπόν, και αν σήμερα η ηγεμονεύουσα νέα τάξη έχει τη δυνατότητα να δρα αυτοβούλως και αυθαιρέτως στο μεγαλύτερο μέρος του πλανήτη, τίποτε δεν εγγυάται ότι η κατάσταση αυτή θα συνεχίζεται. Φυσικώς τω λόγω, λοιπόν, την ίδια στιγμή που όλες οι αντίζηλες δυνάμεις αρνούνται να προσυπογράψουν άνευ ανταλλάγματος τη θεσμοποίηση της ηγεμονικής ανωτερότητας των ΗΠΑ, η αμερικανική στρατηγική δεν μπορεί παρά να έχει ως κύριο στόχο τη δημιουργία των πολιτικών και στρατηγικών προϋποθέσεων για την εξασφάλιση της διαίωσης μιας έστω έωλης πρωτοκαθεδρίας. Η σχέση ανάμεσα στην έννομη θέσπιση και στην υλική βιωσιμότητα της αμερικανικής ηγεμονίας θα πρέπει, λοιπόν, κατ' ανάγκη, να παραμένει ιστορικά ανοικτή.

Με αυτήν την έννοια, η πρόσληψη και οργάνωση του παγκόσμιου συστήματος εμφανίζονται να βρίσκονται σε «μεταβατική» φάση.⁴⁶

45. Σε αυτό ακριβώς κατατείνουν, εκ πρώτης όψεως, οι συνεχείς αμερικανικές πιέσεις προς την κατεύθυνση της ελάσσονος ή, απλώς, συμβολικής συμμετοχής όσο το δυνατόν περισσότερων χωρών στις αναλαμβάνόμενες στρατιωτικές επιχειρήσεις υπό την ηγεσία και ευθύνη των ΗΠΑ. Και στον ίδιο στόχο αποσκοπεί η απόπειρα συλλογικής ανάληψης ενός μέρους, τουλάχιστον, από το τεράστιο οικονομικό κόστος των πολέμων από τους «συμμάχους». Τα ζήτημα που τίθεται είναι, βέβαια, πολύ ευρύτερο. Η υπό αποκρυστάλλωση αμερικανική ηγεμονία δεν μπορεί να ολοκληρωθεί παρά μόνον από τη θέσπιση κάποιας μορφής «αυτοκρατορικής φορολογίας» που θα επιτρέπει ένα μόνιμο έλεγχο ενός μέρους της ροής του παγκόσμιου οικονομικού πλεονάσματος. Όπως έγραφε ο Σούμπετερ, «η ίδια η συγκρότηση της εξουσίας είναι συνυφασμένη με τη δημοσιονομική της οργάνωση. Ο όρος «Κράτος φόρων» (Tax State) συνιστά με αυτήν την έννοια πλεονασμό». (Joseph Schumpeter, «The crisis of the Tax State», στο Alan Peacock, κ.ά., *International Economic Papers*, Νέα Υόρκη 1954, σ. 5 κ.ε.). Ακόμη προφανέστερα αδιανόητη, λοιπόν, θα ήταν μια αυτοκρατορία που δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει αποτελεσματικά ως «αυτοκρατορία φόρων».

46. Η έννοια της «μετάβασης» είναι βέβαια καταχρηστική και επιστημολογικά σαθρή αφού παραπέμπει, εμμέσως πλην σαφώς, στην αντίληψη ότι η ιστορία ακολουθεί τα προδιαγεγραμμένα στάδια μιας ενυπάρχουσας στα πράγματα νομοτέλειας η οποία οδηγεί την ανθρωπότητα είτε προς την εν γένει «πρόοδο» είτε προς τον «κομμουνισμό» είτε προς την «ανάπτυξη» είτε, ακόμη πιο πρόσφατα, προς την «φιλελεύθερη καπιταλιστική δημοκρατία».

Ο εκκολαπτόμενος «μονο-πολικός»⁴⁷ κόσμος που εξελίσσεται κάτω από την αμερικανική ηγεμονία είναι ένας κόσμος ο οποίος τείνει προς την κατεύθυνση της δόμησης και παγίωσης μιας νέας παγκόσμιας αυτοκρατορικής δύναμης, δίχως όμως να συντρέχουν, κατ' ανάγκη, οι θεσμικές, ιδεολογικές, πολιτικές αλλά οικονομικές προϋποθέσεις για μια τέτοια εξελικτική πορεία. Ούτως ή άλλως, στο πρώτο και θεμελιώδες επίπεδο της μακροπρόθεσμης οικονομικής ισχύος και ανθεκτικότητας, τα επίμαχα ζητήματα παραμένουν αφεύκτως ανοικτά. Αντίθετα, στο επίπεδο των όρων άσκησης μιας διεθνούς υλικής στρατιωτικής και κατασταλτικής βίας, η δράση του αμερικανικού *Imperium*⁴⁸ επιβεβαιώνεται καθημερινά. Τέλος, στο επίπεδο των κατισχυουσών θεσμικών, δικαιοκων και ιδεολογικών δομών, εξακολουθεί να παραμένει επίμαχο το ζήτημα της εξουσιαστικής αρμοδιότητας μιας νέας «ηγεμονικής κατάστασης» η οποία αναζητεί τα όπλα της, την επιχειρηματολογία της και την ηθική και αξιακή της δικαίωση. Και εδώ ακριβώς εντοπίζεται το πρόβλημα: μια ηγεμονία που δεν είναι σε θέση να κατισχύει ταυτοχρόνως στο οικονομικό, στο στρατιωτικό και στο ιδεολογικό επίπεδο απειλείται από το ενδεχόμενο μιας επώδυνης αναντιστοιχίας ανάμεσα στη λειτουργία των διαφόρων μηχανισμών που εξασφαλίζουν την εξακολούθηση της ισχύος της.

Στο πλαίσιο αυτό και μετά από τόσους άλλους,⁴⁹ θα μπορούσα

47. Η «μονο-πολικότητα» της εποχής μας δεν είναι αποκλειστική συνάρτηση μιας «αντικειμενικής» πραγματικής ανισορροπίας των στρατιωτικών δυνάμεων στην κλίμακα της οικουμένης. Εξίσου σημαντικός είναι ο τρόπος με τον οποίο αναγιγνώσκεται και ερμηνεύεται αυτή η στρατιωτική υπεροπλία σε ένα σύστημα που εμφανίζεται ως εξ' υπαρχής πλέον ανισόρροπο. Ακόμη και στις ΗΠΑ, υπάρχει έντονη ιδεολογική διχογνωμία ανάμεσα σε εκείνους που αντλούν άμεσα πολιτικά συμπεράσματα από τη στρατιωτική υπεροπλία και την ιστορική αποστολή που απορρέει από το μονοπώλιο της δύναμης και σε εκείνους που εξακολουθούν να ομιλούν για μια «πολυ-πολικά» οργανωμένη οικουμένη.

48. Παρά της αντιρρήσεις που θα μπορούσε κανείς να εκφράσει σε πολλά θέματα και, κυρίως, ως προς τα πολιτικά τους συμπεράσματα, το έργο των Χαρντ και Νέγκρι παραμένει θεμελιώδους σημασίας κατά το ό,τι η αμερικανική αυτοκρατορία αναλύεται σε συνάρτηση με τον νέο παγκοσμιοποιημένο κόσμο και με τις νέες κοινωνικές συγκρούσεις που προδικάζονται στους κόλπους αυτού του κόσμου. (Michael Hardt - Antonio Negri, *Empire*, Harvard University Press, Cambridge Mass. 2000).

49. Πολύ πριν από το προαναφερθέν έργο των Χαρντ και Νέγκρι, άπειρες είναι οι αναφορές στην υπό δημιουργία αμερικανική αυτοκρατορία. Πρώτος διδάξας είναι, νομίζω, ο Claude Jullien, *L'Empire Américain*, Grasset, Παρίσι 1968.

να χαρακτηρίσω το νέο υπό εκκόλαψη σύστημα ως έστω υπό αίρεσιν «αυτοκρατορία». Όμως, η χρησιμοποίηση αυτού του όρου μπορεί να αποδειχθεί εξαιρετικά παραπλανητική. Πράγματι, η αμερικανική ηγεμονία δεν έχει κανένα ιστορικό προηγούμενο. Είναι μια μορφή εξουσίας που δεν θα ήταν δυνατόν να υπάρξει πριν επικρατήσουν οι λεγόμενες παγκοσμιοποιημένες μορφές που την οριοθετούν, αλλά ταυτοχρόνως που ίσως και να την υπονομεύουν μέσα από τις άδηλες δυναμικές που απελευθερώνει η πρωτοφανής υπερεπικρατειακή κινητικότητα όλων των συντελεστών παραγωγής. Και είναι, επίσης, μια μορφή εξουσίας που δεν φαίνεται ακόμη σε θέση να ευθυγραμμίζει δίχως τριγμούς την όλο και περιπλοκότερη λειτουργία των κατασταλτικών και ιδεολογικών μηχανισμών που είναι αναγκασμένη να εκθρέψει. Επιπλέον, η υπερεθνική εξουσία των ΗΠΑ δεν διαφέρει από τις προκάτοχες αυτοκρατορικές εξουσίες μόνον κατά το ότι παραμένει, όπως είπαμε, ασαφής, ανεπίσημη, αθέσπιστη και κανονιστικά αδιευκρίνιστη. Διαφέρει, επίσης, διαμετρικά κατά το ότι, αντίθετα με όλες τις άλλες προηγούμενες μορφές πολιτικής εξουσίας, εμφανίζεται χαρακτηριστικά αποεδαφικοποιημένη και αποεπικρατειοποιημένη, άρα και από ορισμένες πλευρές ευάλωτη. Διαφέρει, επιπλέον, κατά το ότι οι μορφές της βίας και της καταστολής, άρα και των πολέμων που λαμβάνουν χώρα υπό την αιγίδα της δεν μπορεί να υπακούουν σε ένα δεδομένο, κοινά αποδεκτό και αναγνωρίσιμο νομικό καθεστώς. Διαφέρει, ακόμη, στο μέτρο που η αποεδαφικοποιημένη και διασυνοριακή εξουσία καθιστά ολοένα και δυσκολότερο να διακρίνει κανείς ανάμεσα στο «έξω» και στο «μέσα», άρα και σε σαφώς διαφοροποιημένες μορφές εσωτερικών και εξωτερικών παρεμβάσεων και πολέμων. Και διαφέρει, τέλος, και κυρίως, κατά το ότι έρχεται σε πλήρη αναντιστοιχία με τους κατά παράδοση ισχύοντες κανόνες του διεθνούς δικαίου στο πλαίσιο της υπερεθνικής έννομης τάξης που δομήθηκε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο υπό την αιγίδα του ΟΗΕ.

7. ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΑΝΑΓΚΗΣ

Σε αυτό, ακριβώς, το σημείο εντοπίζεται η αντίφαση που διατρέχει την υπό πλήρη εξέλιξη αμερικανική «ηγεμονική επιχείρηση». Πράγματι, αν κάτι χαρακτηρίζει μια κυριαρχία που βρίσκεται ακό-

μη υπό αίρεση αυτό είναι η δυσκολία, και ενδεχομένως η αμφιθυμία που περιβάλλει την επιβολή της κυριαρχικής βούλησης σε «περίπτωση κανονιστικής αμφιβολίας», όταν δηλαδή το ισχύον νομικό καθεστώς επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες όσον αφορά το θεμικό της αναγκαιότητας ή επιθυμητής εξουσιαστικής παρέμβασης. Στο πλαίσιο αυτό, η προσφυγή στην προβληματική που ανέπτυξε ο Καρλ Σμιτ μπορεί, νομίζω, να συμβάλει στην αποσαφήνιση των τρεχουσών εξελίξεων. Πράγματι, σύμφωνα με τον γερμανό στοχαστή, η κυριαρχία είναι πάντα έννοια οριακή, έτσι ώστε να μην αποκτά το νόημά της παρά μόνον πέραν και ανεξάρτητα από τους οποιουσδήποτε κανόνες και νόμους. «Κυρίαρχος είναι εκείνος που αποφασίζει για τις έκτακτες περιστάσεις»,⁵⁰ εκείνος, δηλαδή, που υπό ορισμένες προϋποθέσεις ή και χωρίς προϋποθέσεις έχει τη δυνατότητα να κηρύσσει «κατάσταση ανάγκης» επιβάλλοντας την πολιτική του βούληση καθ' υπέρβαση των κανόνων που ισχύουν υπό «κανονικές συνθήκες».⁵¹

Φυσικά, η σμιτιανή διατύπωση αμφισβητήθηκε εντόνως τόσο από τους θετικιστές όσο και από τους φυσικοδικαιιστές νομικούς, που επιδίωκαν την άνευ άλλων όρων απόλυτη θεμελιωσιμότητα της φιλελεύθερης πολιτειακής δικαιωματοκρατίας. Στο πλαίσιο, όμως, μιας διεθνούς έννομης τάξης που δεν είναι, τουλάχιστον ακόμη, σε θέση να διατυπώσει με ακρίβεια ένα γενικά αποδεκτό σκληρό θετικονομικό πλαίσιο άσκησης της υπερεθνικής εξουσίας, η προσφορότητα της διασύνδεσης της κυριαρχίας με την κατάσταση ανάγκης εμφανίζεται όχι μόνο θεμιτή, αλλά και ιστορικά θεμελιωμένα. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο ότι, συνειδητά ή ασυνείδητα, η σημερινή υπερεθνική ηγεμονία εγκαθιστά κατά κανόνα στο επίκεντρο του δικαιωτικού της λόγου επιχειρήματα και εκλογικευτικές γραμμές που έχουν ήδη δοκιμασθεί αποτελεσματικά στο εσωτερικό

50. Ο κλασικός αυτός ορισμός με τον οποίο ανοίγει η «Πολιτική Θεολογία», είναι δύσκολο να αποδοθεί σε άλλη γλώσσα εξαιτίας της διπλής σημασίας της λέξης «über» (την οποία μπορούμε να αποδώσουμε με το «για»). Η λέξη αναφέρεται ταυτόχρονα τόσο στη δυνατότητα εκτίμησης του πότε και υπό ποιες προϋποθέσεις υπάρχει έκτακτη συνθήκη, όσο και στον τρόπο χειρισμού και αντιμετώπισης της. (Carl Schmitt, *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*, Duncker & Humblot, Βερολίνο 1922). Παραπέμπω στη γαλλική μετάφραση *Theologie politique*, Gallimard, Παρίσι 1988, σ. 15.

51. Το ζήτημα της «κατάστασης ανάγκης» έχω ήδη επεξεργασθεί από μιαν άλλη σκοπιά στο *Περιπέτειες σημασιών. Η εξουσία ως λαός και ως έθνος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

των έννομων τάξεων κατά τη μακρά ιστορική διαδικασία που, τελικώς, οδήγησε στη θέσπιση και τελική αποκρυστάλλωση των σύγχρονων κρατών δικαίου.

Υπό την έννοια αυτή, θα πρέπει επίσης να θυμηθούμε ότι ο Ψυχρός Πόλεμος είχε λειτουργήσει στο ιδεολογικό και κανονιστικό επίπεδο με τη μορφή μιας *ονοματισμένης διαρκούς κατάστασης ανάγκης*. Ως εν τελευταία αναλύσει «υπεύθυνη» για την προστασία του ελεύθερου κόσμου ενάντια στις μόνιμες σοβιετικές απειλές, η μόνη εναπομένουσα φιλελεύθερη υπερδύναμη αποκτούσε σχεδόν «επισήμως» και, εν πάση περιπτώσει, ατύπως την αρμοδιότητα να δρα περίπου κατά το δοκούν, ακόμη και εάν δεν εμφανίζονταν άμεσος κίνδυνος επίθεσης από τον εχθρό.⁵² Αυτή ήταν η ιδεολογική βάση του ΝΑΤΟ και του ΣΕΑΤΟ, αλλά και των σχεδίων Τρούμαν και Μάρσαλ μέσα από τα οποία δομήθηκε η πρώτη φάση της αμερικανικής ηγεμονίας. Η ίδια η διαίρεση του κόσμου σε δύο περίπου ισοσθενή στρατόπεδα που αλληλοϊποβλέπονταν, αλληλοϊπονομεύονταν και αλληλοαπειλούνταν επί μονίμου βάσεως οδηγούσε, έτσι, περίπου νομοτελειακά, στην αντικειμενική και αναμφισβήτητη «συγ-κυριαρχία» των δύο υπερδυνάμεων στους αμοιβαία οριοθετημένους κόλπους των συνασπισμών των οποίων ηγούνταν.⁵³ Όπως ακριβώς στη φιλελεύθερη Δύση, οι ΗΠΑ δεν αντιμε-

52. Είναι αυτονόητο το «δικαίωμα» ευθείας στρατιωτικής απάντησης σε οποιονδήποτε δεχθεί απρόκλητη επίθεση. Η έννομη και ηθική δικαίωση της «νόμιμης άμυνας» δεν μπορεί ποτέ να αμφισβητηθεί από κανέναν. Όμως, η επίκληση της άμυνας τελεί εκ των πραγμάτων υπό περιορισμούς: ο αμυνόμενος πρέπει να έχει ο ίδιος υποστεί μιαν επίθεση η οποία εξακολουθεί να είναι *παρούσα*. Έτσι, οι χρονικές και τροπικές παράμετροι της «αμυντικής αυτοδικίας» εμφανίζονται ασφυκτικές. Όταν, λοιπόν, επιθυμούν να βιαιοπραγήσουν ή να επιτεθούν αυτοκλήτως, οι εξουσίες τείνουν να προτιμούν να επικαλούνται την πολύ διασταλτικότερα ερμηνεύσιμη «κατάσταση ανάγκης».

53. Και ταυτοχρόνως επέτρεπε (ή, ίσως, και συνεπέφερε) την ανάδυση ενός συμπαιγούς τριτοκοσμικού «μπλοκ» που, κυρίως μετά το Μπαντούγκ, αναδείχθηκε σε τρίτο ανεξάρτητο πόλο της διεθνούς πολιτικής ισορροπίας. Εντελώς χαρακτηριστικά, όμως, μετά την πτώση του τείχους, ο πολιτικός Τρίτος Κόσμος κατέρρευσε περίπου εν μια νυκτί. Από τη στιγμή που ο διπολικός κόσμος έδωσε τη θέση του σε μια μονοπολική ηγεμονία, οι ουδέτεροι είναι πια αδύνατον να παίξουν έναν ισορροπιστικό ρόλο που προϋποθέτει τη συνεχή ευχέρεια να ανατρέπονται οι συμμαχίες άρα και οι ισορροπίες στα διεθνή fora. Τόσο στο επίπεδο της οργάνωσης όσο και στο επίπεδο της αναπαράστασης, οι «δυάδες» θα έχουν ίσως πάντα την τάση να μετασχηματίζονται σε «τριάδες». Αντίθετα, οι «μονάδες» περιτριγυρίζονται, συνήθως, αποκλειστικά από αδύναμους και εξαρτημένους δορυφόρους.

τώπιζαν μόνο αυτοβούλως τις ονοματισμένες έκτακτες καταστάσεις, αλλά χάραζαν επιπλέον και τη στρατηγική της αντιμετώπισής τους, έτσι και στην Ανατολή οι Σοβιετικοί επέβαλαν τη δική τους στυγνή τάξη αρκούμενοι στο να επικαλούνται χαωδώς την λενινιστικής προέλευσης θεωρία της μόνιμης καπιταλιστικής περικύκλωσης. Στο σημείο αυτό, λοιπόν, η ιστορία απλώς επαναλαμβάνεται. Από την εποχή του Κιγκινάτου, οι έκτακτες συνθήκες είναι εκείνες που επιβάλλουν τη συγκέντρωση όλων των εξουσιαστικών αρμοδιοτήτων σε κάποια κυρίαρχη οντότητα ή σε κάποιον φορέα ή πρόσωπο που, στο όνομα ακριβώς της σοβούσας απειλής, καλείται να αποφασίζει ελευθέρως. Και γι' αυτό, ακριβώς, και όλες οι εξουσίες έχουν την τάση να τις επικαλούνται συνεχώς.⁵⁴

Με την κατάρρευση του τείχους, όμως, όλα άλλαξαν. Εν μια νυκτί, η σχετική ισοσθένεια μετατράπηκε σε απόλυτη *δυσσυμμετρία* δυνάμεων ανάμεσα στη μόνη πλέον πραγματική κοσμοδύναμη και σε όλους τους άλλους. Εξέλιπε έτσι, εξ αντικειμένου, η άδηλης έκβασης ψυχροπολεμική συνθήκη που νοηματίζονταν ως διαρκής κατάσταση ανάγκης. Και, ταυτοχρόνως, αποδυναμώθηκε η δικαίωση της πάγιας δυνατότητας και «αρμοδιότητας» της υπεύθυνης κυρίαρχης εξουσίας να ασκεί μονοπωλιακά και ανεξέλεγκτα την κυριαρχική της δυνατότητα «όταν και όπως χρειάζεται». Είναι, λοιπόν, εύλογο ότι η περίοδος 1989-2001 χαρακτηρίζεται από μια ασταθή και δυσανεκτική συνύπαρξη ενός εξακολουθητικά κυρίαρχου, αλλά όλο και πιο αμφισβητούμενου, συστήματος λήψης μονομερών αποφάσεων από τη μια μεριά, και των ανίσχυρων αλλά εύγλωττων ζηλωτών μιας διεθνούς έννομης τάξης η οποία, υπό την αιγίδα των Ηνωμένων Εθνών, θα μπορούσε υποτίθεται να αναδιορθωθεί και πάλι πάνω σε έλλογα και πολυμερή δημοκρατικά θεμέλια, από την άλλη. Και γι' αυτό, ακριβώς, η εποχή αυτή χαρακτηρίζεται από μια αύξουσα εσωτερική ένταση ανάμεσα στα συμ-

---

(Πρβλ. J.A. Laponce, *Left and Right. The Topography of Political Perceptions*, Toronto University Press, Τορόντο κ.α. 1981, σ. 14 κ.ε.).

54. Η επίκληση «έκτακτων» περιστάσεων δεν περιορίζεται, βέβαια, στην κατά κυριολεξίαν κατάσταση ανάγκης. Είναι σαφές ότι τέτοια στοιχεία χαρακτηρίζουν τον καθημερινό πολιτικό λόγο όλων των εξουσιών όταν αντιμετωπίζονται οι τρέχουσες δυσκολίες της οποιασδήποτε διακυβέρνησης. Παγίως πλέον, οι αντίπαλες πολιτικές δυνάμεις διασταυρώνουν τα ξίφη τους γύρω από την ερμηνεία των πάντα «δυσμενών συγκυριών» και την «ευθύνη» των κυβερνώντων για την αντιμετώπισή τους.

φέροντα της ηγεμονικής δύναμης και στις εξαγγελίες για μian άμωμη υπερεθνική νομιμότητα.

Μπορούμε, λοιπόν, να θεωρήσουμε ότι η περίοδος αυτή αποτελεί σημείο καμπής στην οργάνωση των διεθνών πραγμάτων. Ανοίγει μια εποχή ηγεμονίας δίχως κυριαρχία, μια εποχή όπου οι κάτοχοι του μονοπωλίου της υλικής δύναμης φαίνεται πια εκ πρώτης όψεως να ορρωδούν μπροστά στις ηθικές και πολιτικές προεκτάσεις της γυμνής χρήσης της αντικειμενικής τους ισχύος. Ένα τέτοιο πλαίσιο, όμως, αναδεικνύει τον ιστορικά μετέωρο χαρακτήρα της ίδιας της ηγεμονίας. Και υπό τις συνθήκες αυτές, δεν είναι δύσκολο για τους επίδοξους αυθέντες να συνειδητοποιήσουν ότι η ατέρμων αναπαραγωγή μιας εξουσίας την οποία φιλοδοξούν να μονοπωλούν επ' αόριστον δεν είναι ποτέ δυνατόν να διέρχεται μέσα από ένα εξωγενές ως προς την ίδια τη δύναμή τους δίκαιο. Είναι γεγονός ότι το μόνο δίκαιο που εξασφαλίζει την κυριαρχία είναι εκείνο που επιβάλλεται κατ' αποκλειστικότητα από τον ίδιο τον κυρίαρχο. Η κυρίαρχη βία δεν μπορεί, λοιπόν, να περιορίζεται σε οποιαδήποτε κατά κυριολεξίαν «αρμόδια» και νομοτυπη βία που θα της παρέχεται μόνιμα ή ευκαιριακά από ένα εξωγενώς προσδιοριζόμενο κανονισμό. Τέτοιες «πληρεξουσιότητες», άλλωστε, ουδέποτε παρέχονται εν λευκώ και πάντα είναι ανακλητές. Ο πραγματικός κυρίαρχος πιέζεται, λοιπόν, να θεσπίσει τον δικό του ανέκκλητο ηγεμονικό νόμο εις πείσμα ή και ενάντια στον οποιοδήποτε προϋφιστάμενο νόμο και να εγκαθιστά στο επίκεντρο του νέου δικαικού καθεστώτος τη μόνιμη δυνατότητα άσκησης μιας κυρίαρχης νόμιμης, και μονοπωλιακά πλέον κατεχόμενης βίας που θα αξιολογείται αποκλειστικά και μόνον από τον ίδιο.⁵⁵

Με την αποδυνάμωση της ψυχροπολεμικής κατάστασης ανάγκης οι ΗΠΑ βρέθηκαν, λοιπόν, σε ένα ιστορικό σταυροδρόμι. Είτε θα ενέμεναν σε μια διαρκή και μακροπροθέσμως αλυσιτελή και καταλυτική για τα συμφέροντά τους διαπραγματεύση με το νόμιμο

55. Γράφει ο Βάλτερ Μπένγιαμιν: «Ως δημιουργός δικαίου η (κρατική) βία έχει διπλή λειτουργία. Η δημιουργία δικαίου μέσω της βίας κατατείνει να επιτύχει ως στόχο της εκείνο ακριβώς που επιδιώκεται να θεσπισθεί ως δίκαιο. Όμως, από τη στιγμή που θεσπίζεται το επιδιωκόμενο δίκαιο, αντί να απολακτισθεί η βία, καθίσταται κατά κυριολεξίαν δημιουργός δικαίου. Στο όνομα της εξουσίας, δεν εγκαθίσταται ένας δικαικός στόχος απελευθερωμένος και ανεξάρτητος από τη βία, αλλά ένα δίκαιο που παραμένει εγγενώς αλληλένδετο και ομοούσιο με αυτή τη βία» (Walter Benjamin, «Critique de la violence», στο *Oeuvres I.*, Gallimard, Παρίσι 2000, σ. 235-236). Βλ., επίσης, Michel Foucault, *Il faut défendre la société*, ό.π., σ. 96).

και αποδεκτό μεν, αλλά εντελώς ανενεργό «εξωγενές» συνάμα και θνησιγενές καθεστώς του ΟΗΕ, είτε θα έλυναν το ζήτημα διά της υλικής, ιδεολογικής και συμβολικής σπάθης. Πολλώ μάλλον που, με την πάροδο του χρόνου, το έρπον πολιτικό αδιέξοδο μιας μεταβατικής ηγεμονίας δίχως όνομα και χωρίς επικυριαρχικές υπεραρμοδιότητες εντείνονταν. Κατ' ανάγκη, λοιπόν, από τη στιγμή που δεν έμπαινε πια θέμα κατάστασης διαρκούς ανάγκης, επανερχόταν και το αίτημα για μian εξωγενή ως προς τον ηγεμόνα οικουμενική άρα και «διαρκώς διαπραγματεύσιμη νομιμότητα». Ειρωνικά, η τεράστια και πρωτόγνωρη «δυσ-συμμετρία» δυνάμεων και η εξ αντικειμένου έλλειψη οποιασδήποτε δυνατότητας τελεσφόρου αντίστασης στην υπερδύναμη αποδυνάμωνε συθέμελα το επιχείρημα μιας υπερκείμενης «έκτακτης ανάγκης». Οι εξ ορισμού, πλέον, τρέχουσες «κανονικές» περιστάσεις, που προκλητικά ή απρονόητα ονομάστηκαν «τέλος της ιστορίας», οδηγούσαν στη διάχυτη πεποίθηση ότι οποιαδήποτε αυθαίρετη ηγεμονική πρόθεση και δράση δεν είναι μόνον ευθέως παράνομες και επικίνδυνες αλλά και ιστορικά περιττές. Μια ευτυχισμένη ανθρωπότητα που φαίνεται να ξεπερνά τις δύσβατες ατραπούς της ιστορίας δεν μπορεί να έχει ανάγκη ούτε την κυριαρχία, ούτε τη θεσπισμένη ηγεμονία.

Αν, λοιπόν, τα γεγονότα της 11ης Σεπτεμβρίου 2001 εγκαινιάζουν μια νέα εποχή, αυτό δεν οφείλεται μόνον σε αυτή καθεαυτή τη φρικαλεότητά τους. Πολύ σημαντικότερο, ίσως, είναι το γεγονός ότι η τρομοκρατική επίθεση επέτρεψε (ή, ίσως, και επέβαλε) τη ρητή και συνειδητή «επανεκκίνηση» μιας ιστορίας που φαινόταν να έχει προσωρινά ανασταλεί.⁵⁶ Ευλόγως λοιπόν, υπό τις νέες κυριολεκτικά ουρανόπεμπτες συνθήκες, η ηγεμονία θα διεκδικήσει και πάλι την αναφαίρετη ευχέρειά της να αποφασίζει και να δρα κυριαρχικά τόσο για το χαρακτηρισμό της «έκτακτης συνθήκης» όσο και τους τρόπους μονομερούς χειρισμού και αντιμετώπισής της. Ακόμη μία φορά, η ιστορία έδινε απτά δείγματα της πανουργίας της: απρόσμενα, οι «παράπλευρες συνέπειες» της καταλυτικής δομικής υπεροπλίας της υπερδύναμης φαινόταν να έχουν συμβάλει αποφασιστικά σε μian ανήκουστη «υπερ-προσαρμογή» των μορφών αντίστασης και απειλής που πάντα ελλόχευαν. Μη έχοντας πλέον τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσουν κλασικά όπλα στο πλαί-

56. Προβλ. Παναγής Παναγιωτόπουλος, *Το γεγονός. Βαναυσότητα, πόλεμος και πολιτική μετά την 11η Σεπτεμβρίου*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 64-67.

σιο ενός παραδοσιακού πολέμου, οι αμετανόητοι αντίπαλοι των ΗΠΑ αποφάσιζαν να μετατοπίσουν εντελώς το πεδίο της αντιπαράθεσης επιλέγοντας τα νέα, ακόμη πιο φρικιαστικά «όπλα» και τις νέες ανήκουστες μορφές ένοπλης αναμέτρησης που «άρμοζαν» στις νέες περιστάσεις. Από καθαρά λογική άποψη, μάλιστα, οι αντιδράσεις αυτές θα μπορούσαν εκ των υστέρων να θεωρηθούν ως απολύτως αναμενόμενες.

Είναι, πράγματι, προφανές ότι αν οι στρατιωτικά απυρόβλητες μαζικές κοινωνίες της εποχής μας εξακολουθούν να είναι σε κάποιο σημείο τρωτές, αυτό συμβαίνει στο πλαίσιο των πολλαπλών και ολοένα και πιο ευαίσθητων δικτύων που εξασφαλίζουν την καθημερινή τους λειτουργία.⁵⁷ Μοιραία, λοιπόν, η απειλή της αποδιοργάνωσης και καταστροφής των δικτύων αυτών in situ φέρνει ολόκληρο τον κοινωνικό ιστό μπροστά στο φάσμα της πλήρους κατάρρευσης. Επιπλέον, και αν ακόμη η υψηλή εκτεχνίκευση του πολέμου είναι, εκ πρώτης όψεως, μονομερής, τίποτε δεν μπορεί να εμποδίσει οποιονδήποτε να περισυλλέγει, δίχως να γίνεται αντιληπτός, τα τοις πάσιν διαθέσιμα τεχνολογικά ψίχουλα και απόβλητα και να τα στρέψει, στη συνέχεια, κατά του ηγεμόνα. Είναι γεγονός ότι στην εποχή της μαζικής επικοινωνίας, η υπερεπικρατειακή διάχυση της τεχνολογικής γνώσης και των εφαρμογών της μέσω διαδικτύου, και όχι μόνον,⁵⁸ εμφανίζεται καταρχήν όχι μόνον αδιαίρετη,⁵⁹ αλλά και εύκολα διαδόσιμη. Ειρωνικά, λοιπόν, επιστρέ-

57. Πρβλ., Π. Κονδύλης, *ό.π.*, σ. 376 κ.ε.

58. Παραδόξως, η ίδια η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης δεν συνεπέφερε μόνον τη «συγκέντρωση» της τεχνολογικής υπεροπλίας αλλά και την ταυτόχρονη «αποκέντρωσή» της μέσω της νέας «ελευθέρης» αγοράς του συσσωρευμένου αλλά πλέον πολιτικά άχρηστου οπλισμού της.

59. Και γι' αυτό ακριβώς είναι αδύνατον να λειτουργήσει οποιοσδήποτε έλεγχος της διάχυσης των τεχνολογιών δίχως συνεχή πολιτική παρέμβαση, δίχως δηλαδή τη δυνατότητα βίαιας καταστολής των αντιφρονούντων. Το μονομερές τεχνολογικό μονοπώλιο των ευρισκόμενων στην αιχμή του δόρατος δεν εξασφαλίζει παρά μόνον μια μικρή ή μεγάλη χρονική υστέρηση των επίδοξων ανταγωνιστών και μιμητών. Αλλά οι ρυθμοί της γνωσιακής και τεχνολογικής διάχυσης επιταχύνονται όλο και περισσότερο, με το διαδίκτυο να καθιστά τους ελέγχους όλο και λιγότερο τελεσφόρους. Από την άποψη λοιπόν αυτή, η «γνώση» λειτουργεί όπως το κεφάλαιο. Η ορμή των νομέων της γνώσης προς μίαν άνευ όρων και ορίων σφύρηση και αξιοποίηση της δεν μπορεί να ελεγχθεί παρά μόνον με αυστηρά κατασταλτικά μέτρα που, όμως, συνήθως, οδηγούν στην προσωρινή τους «κατάδυση» στα άσυλα μιας παρανομίας που θα τους επιτρέπει αργότερα να αναγεννηθούν από την τέφρα τους.

φουμε στην καθολική πλέον μη προβλεψιμότητα μιας απελευθερωμένης πλέον τεχνολογικής βίας και των σωρευτικών εφαρμογών της, όπως ακριβώς το επισήμανε η Hanna Arendt.⁶⁰ Και, έτσι, η ιστορία και η βία επανήλθαν ακάθεκτες.

Παραδόξως, λοιπόν, εν μία νυκτί, η απαγορευτική και εγγενώς αποτρεπτική «δυσ-συμμετρία» των δυνάμεων μετατρέπεται σε μια πρωτόγνωρη «ασ-συμμετρία» ανάμεσα στον τυποποιημένο τρόπο δράσης της ηγεμονικής υπεροπλισμένης δύναμης και στην ευέλικτη και, αναμφισβήτητη, τελεσφόρο απάντηση των απανταχού υπερεπικρατειακών εχθρών της.⁶¹ Η εξέλιξη αυτή είχε, όμως, απρόσμενα πολιτικά αποτελέσματα. Σε πλήρη αντιδιαστολή με τη δομικά ελέγξιμη και εγγενώς ακίνδυνη δυσ-συμμετρία, που φαινόταν να έχει αιχμαλωτίσει την ηγεμονία σε μια μόνιμη πλέον, άρα και κανονιστικά δεσμευτική «κανονικότητα», η απρόβλεπτη και απειλητική ασ-συμμετρία επανεγκαθιστά την απειλή, άρα και την «ανάγκη», στο επίκεντρο μιας εκ νέου συγκρουσιακής άρα και, εν δυνάμει, εκρηκτικής πραγματικότητας. Και έτσι, η επίκληση των έκτακτων περιστάσεων εμφανίζεται εκ πρώτης όψεως απολύτως αν όχι κανονιστικά «δικαιολογημένη», τουλάχιστον ιστορικά αναμενόμενη. Στο όνομα της ανάγκης, είναι φυσικό η ηγεμονία να θεωρεί ότι μπορεί και πάλι να κηρύσσει τον πόλεμο, να αναγνωρίζει και να ονομάζει τις έκτακτες περιστάσεις και να επιφυλάσσει στον εαυτό της το δικαίωμα να δρα ανεξάρτητα από οποιοδήποτε προηγούμενο νόμο και οποιαδήποτε συμβατική δέσμευση. Και στο μέτρο, ακριβώς, που ο νέος απειλητικός πολέμος εμφανίζεται μυστικός, ανώνυμος, κρυφός και απρόβλεπτος τόσο σε ό,τι αφορά τα μυστικά όπλα που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθούν όσο και σε ό,τι αφορά τον τόπο και τον χρόνο μιας πάντα επικείμενης επίθεσης, η πολεμική επιφυλακή θα πρέπει να είναι όχι μόνον αδέσμευτη αλλά και *διαρκής*.⁶²

60. Hannah Arendt, *Περί βίας*, εισαγωγή-μετάφραση Βάνα Νικολαΐδου-Κυριακίδου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000, σ. 67.

61. Για το ζήτημα αυτό βλ. αντί άλλου τις εν πολλοίς προφητικές παρατηρήσεις του Pierre Hassner, *La violence et la paix. De la bombe atomique au nettoyage chimique*, Seuil, Παρίσι 2000. Βλ., επίσης, Παναγιώτης Κονδύλης, *ό.π.*, και του ίδιου, *Από τον 20ό στον 21ο αιώνα*, Θημέλιο, Αθήνα 1998.

62. Αυτήν την έννοια ακριβώς έχει η δήλωση του προέδρου Μπους του νεότερου ότι ο πόλεμος κατά της τρομοκρατίας θα είναι μακρός. Πιο συγκεκριμένος ακόμη ήταν ο αντιπρόεδρος Τσένεϊ όταν προέβλεπε ότι «είναι πιθανό οι ΗΠΑ να αναπτύξουν στρατιωτική δράση εναντίον 40 ή 50 χωρών σε έναν πόλεμο που είναι

Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο ότι η μετατροπή της λειτουργίας της αμερικανικής ηγεμονίας σε «ηγεμονία έκτακτης ανάγκης»⁶³ φαίνεται να αναπαράγει, σε ένα ευρύτερο επίπεδο, ορισμένα χαρακτηριστικά του κράτους έκτακτης ανάγκης του ευρωπαϊκού Μεσοπολέμου.⁶⁴ Η αυξανόμενη αυτονομία της αμερικανικής εκτελεστικής εξουσίας, τόσο από τις εσωτερικές πολιτικές και κοινωνικές της συνιστώσες, όσο και από τις άλλες χώρες εμφανίζεται ταυτόχρονα με την επιδίωξη του περιορισμού της (σχετικής) αυτονομίας των κύριων ιδεολογικών μηχανισμών. Όσο ποτέ άλλοτε στο πρόσφατο παρελθόν για παράδειγμα, επιχειρείται να επιβληθεί μια (αυτο)λογοκρισία των ιδιωτικών μαζικών μέσων ενημέρωσης που καλούνται να στηρίζουν άνευ ετέρου τον αμερικάνικο τρόπο ζωής και να καταδικάζουν κάθε υποψία «αντιαμερικανισμού».⁶⁵ Ταυτόχρονα, η προσβολή των κατεστημένων ατομικών δικαιωμάτων μέσω της γενικής παρακολούθησης του πληθυσμού έχει γενικευθεί, ενώ η φυσική καταστολή έχει και αυτή φθάσει σε πρωτοφανή επίπεδα, γεγονός που αποκτά την ιδιαίτερη σημασία του από το ότι η κυρίαρχη ιδεολογία φαίνεται όχι μόνον να νομιμοποιεί τα οποιαδήποτε «έκτακτα μέτρα», αλλά και να υποθάλλει τη «συμπλήρωσή» τους από ιδιωτικά οργανωμένες παραστρατιωτικές οργανώσεις που στρέφονται αδιακρίτως εναντίον των ξένων, των Αράβων, κλπ.

Με αυτήν την έννοια, η «έκτακτη ανάγκη» αναδεικνύεται πλέον σε θεμελιώδη ιδεολογική συνιστώσα όχι μόνον των όρων της πολι-

---

πιθανόν να διαρκέσει περισσότερο από μισόν αιώνα» (αναφέρεται στο Michael Ratner, «War on Terrorism or War on Liberty», στο Stanley Aronowitz - Heather Gautney, *Implicating Empire. Globalization and Resistance in the 21st Century World Order*, Basic Books, Νέα Υόρκη 2003, σ. 33). Οι πολιτικές συμπαράδηλώσεις είναι σαφέστατες: ρητά, πλέον, συνομολογείται ότι στο προβλεπτό μέλλον η στρατηγική των ΗΠΑ θα κατατείνει αυτοτότητα στην εμπέδωση και ενίσχυση της απόλυτης κυριαρχίας της σε ολόκληρο τον πλανήτη.

63. Πρβλ. τα άρθρα των Andrew Arato, «Constitutional Dictatorship?», και William Schaerman, «Against Executive Prerogative», σε ειδικό τεύχος με τον τίτλο «Politics of Emergency», στο *Constellations. An International Journal of Critical and Democratic Theory*, τόμ. 9, τχ. 4 (Δεκέμβριος 2002).

64. Βλ. Nicos Poulantzas, *Fascisme et dictature. La troisième internationale face au fascisme*, Maspero, Παρίσι 1970, σ. 344-346.

65. Η κατάσταση που επικρατεί σήμερα έχει επισύρει τη μνήμη ενός ευρύτατου κύκλου διανοουμένων και καλλιτεχνών, με πρωτοστάτη τον Νόαμ Τσόμσκι που καταγγέλλει ασταμάτητα τη ραγδαία επικράτηση αυτής της επιβεβλημένης μονόδρομης σκέψης στα αμερικανικά μέσα ενημέρωσης.

τικής κυριαρχίας αλλά επίσης και της καθημερινής λειτουργίας της «κοινωνίας των πολιτών». Στο όνομα της ανάγκης, αναλαμβάνονται όλο και περισσότερες «ιδιωτικές» πρωτοβουλίες που συνεργούν στην «αυτο-παν-κατόπτευση» και στον κοινωνικό έλεγχο των οποιωνδήποτε αντιφρονούντων ή εκκεντρικών. Βαθμιαία, λοιπόν, οι καταστέλλομενοι και αστυνομευόμενοι ταυτίζονται εν δυνάμει με τους καταστέλλοντες και αστυνομεύοντες, συμβάλλοντας έτσι αποφασιστικά στην αύξουσα διάβρωση της θεμελιώδους φιλελεύθερης διάκρισης ανάμεσα στο κράτος και στην κοινωνία. Και, έτσι, οδηγούμαστε πλησιίστιοι σε νέες μορφές εκούσιας συλλογικής σύμπραξης μιας μεγάλης μερίδας των κοινωνιών με έναν «Μεγάλο Αδελφό» ο οποίος, όμως, αντί να επιβάλει την πανταχού παρούσα θορυβώδη καταπιεστική παρουσία του εκ των άνω, κατορθώνει να κρύβεται πίσω από τα νέα δεδομένα που εγκαλούν προς την κατεύθυνση μιας συνειδητής υποχώρησης της δικαιωματοκρατικής έπαρσης των πολιτών. Το πανίσχυρο μέχρι πρότινος ιδεολόγημα της μόνιμης «δημοκρατικής εγρήγορσης» υποχωρεί μπροστά στον φетиχισμό της «ασφάλειας». Τέτοιες είναι οι διαφαινόμενες εξελίξεις στους κόλπους των σφραγισμένων από την τρομοκρατική απειλή δυτικών κοινωνιών. Αυτό, βέβαια, δεν δικαιολογεί τον χαρακτηρισμό τους ως «ολοκληρωτικών» με την κλασική έννοια που προσδίδεται στον όρο. Όμως, η εντεινόμενη αυταρχικότητα της κυριαρχίας διεισδύει πλέον στις δημοκρατικές συνειδήσεις των απανταχού πολιτών που δεν αντιστέκονται περισσότερο από ό,τι το βούτυρο στο μαχαίρι. Αυτό ακριβώς είναι ίσως και το μείζον πρόβλημα των συγχρόνων δυτικών δημοκρατιών: όλα συμβαίνουν ως εάν μετασχηματιζόνταν, βαθμιαία, σε «δημοκρατίες διαρκούς έκτακτης ανάγκης».

8. Η ΝΕΑ ΚΥΡΙΑΡΧΙΚΗ ΑΠΟΦΑΣΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ

Οι συγκεκριμένες προεκτάσεις της νέας αυτής απόλυτης κυριαρχικής βούλησης είναι πολλαπλές. Θα επιχειρήσω, λοιπόν, εν κατακλείδι μιαν εντελώς ενδεικτική απαρίθμηση θεμάτων στα οποία η αμερικανική εκτελεστική εξουσία διεκδικεί πλήρη και αποκλειστική αρμοδιότητα. Έτσι,

1. Θεσπίζεται η αναφαίρετη δυνατότητα των ΗΠΑ να αποφασίζουν κυριαρχικά σε πλανητικό επίπεδο για το τι μπορεί να σημαί-

νουν και τότε συντρέχουν πράγματι έκτακτες περιστάσεις, άρα και υπό ποίους όρους μπορεί να λαμβάνονται κάθε λογής έκτακτα μέτρα και να κηρύσσεται μονομερώς ο πόλεμος. Στα νέα πλαίσια, το προκαταρκτικό ερώτημα για τη νομιμότητα του πολέμου λύνεται κυριολεκτικά διά της σπάθης. Εφεξής, δεν τίθεται καν το ζήτημα μιας ενδεχόμενης αντίφασης ανάμεσα στις κατά τόπους εθνικές κυριαρχίες και στις οικουμενικά ισχύουσες ηθικές και νομικές αρχές, ένα ζήτημα που απασχόλησε, όπως είδαμε, βαθύτατα όχι μόνο τη θεωρία των διεθνών σχέσεων αλλά και τον ΟΗΕ. Ρητά πλέον, η ηγεσία των ΗΠΑ διεκδικεί την πλήρη υπερεπικρατειακή αρμοδιότητα να παρεμβαίνει ένοπλα σε κάθε στιγμή, σε ολόκληρο τον πλανήτη και επί όλων των κατοικιών.⁶⁶ Και έτσι, η οποιαδήποτε ανάγκη νομικής στάθμισης παρακάμπτεται τελείως μέσα από τον νέο αφετηριακό ηγεμονικό ντεσιζιονισμό. Στο μέτρο που αρκείται να δηλώνει πως «απειλείται» –και δίχως καν να χρειάζεται να τεκμηριώσει τη συγκεκριμένη αξιολογία της υποτιθέμενης απειλής που προκύπτει από εξ ορισμού «έγκυρες», αλλά πάντα απόρρητες άρα και μη επιλαθεύσιμες, πηγές και πληροφορίες–, η κυρίαρχη δύναμη διεκδικεί αυτοβούλως το μονομερές δικαίωμα να επιλέγει ανά πάσα στιγμή οποιαδήποτε χώρα ως εχθρό, με μιαν απλή απόφαση του Προέδρου. Εφεξής, όλα συμβαίνουν ως εάν το αμερικανικό εσωτερικό δίκαιο αναδεικνύεται ως οικουμενικά δεσμευτικό. Εξ ορισμού πλέον, έκτακτες συνθήκες μπορεί να διαγιγνώσκονται ως συντρέχουσες παντού και πάντα, οπότε και εάν το αποφασίσει η κυρίαρχη δύναμη. Οι ΗΠΑ διατηρούν συνεπώς το απόλυτο δικαίωμα να αποστασιοποιούνται και να καταστρατηγούν οποιοδήποτε άλλο εξωγενή κανόνα δικαίου, ακόμη και όταν ο κανόνας αυτός αναφέρεται στις θεμελιώδεις προδιαγραφές των διεθνών σχέσεων. Οι κυρίαρχοι γνωρίζουν καλά ότι, όπως έλεγε ο Καρλ Σμιτ, «δεν χρειάζεται να έχει κανείς δίκιο για να δημιουργεί δίκαιο».⁶⁷

2. Προέκταση της νεοπροσδιοριζόμενης κυριαρχίας είναι η, πρωτοφανής στα χρονικά των συγχρόνων διεθνών σχέσεων, «απαγόρευση της ουδετερότητας». Η χιλιοειπωμένη φράση του προέδρου Μπους «όποιος δεν είναι φίλος μας, είναι εχθρός μας» αποτελεί πολύ περισσότερο από μιαν ευκαιριακά άτυχη διατύπωση. Απηχεί

66. Οι νέοι ηγεμόνες δεν ακολουθούν, όμως, το παράδειγμα της αυτοκρατορικής Ρώμης, αφού οι πραγματικοί «υπήκοοί» τους δεν θα αναγνωρισθούν ποτέ ως πολίτες με δικαιώματα.

67. *Theologie politique*, γαλλική μετάφραση, Gallimard, Παρίσι 1988, σ. 24.

ρητά μιαν αντίληψη που αντιστοιχεί σε μιαν πρόσληψη των διεθνών σχέσεων σε οικουμενική κλίμακα ως, εξ ορισμού και εν πάση περιπτώσει, μονομερώς θεσπίσιμων και ως άνευ όρων υποκειμένων στην κυρίαρχη βούληση. Έτσι, όμως, η άσκηση της κυριαρχίας επεκτείνεται στον απόλυτο έλεγχο των όρων της συμμετοχής στο πλανητικό στερέωμα, που αναδεικνύεται πλέον σε ένα δομημένο σύστημα από όπου όχι μόνον δεν προβλέπεται «έξοδος» αλλά και δεν συγχωρείται καν «φωνή».⁶⁸ Εν δυνάμει, τα «ελεύθερα κράτη» στερούνται ακόμη και από τις στοιχειώδεις, κατά Ισάια Μπέρλιν, «αρνητικές ελευθερίες» τους. Για πρώτη φορά, οι ανεξάρτητες χώρες δεν πρέπει να έχουν πια την ευχέρεια ούτε να σιωπούν ούτε να «απέχουν» θεαματικά από τις διεθνείς συγκρούσεις. Και υπό τις σημερινές συνθήκες αυτό είναι απολύτως εύλογο: για μια κυρίαρχη δύναμη που επιδιώκει να κατοχυρώσει ένα *ex officio* μονοπώλιο βίας, δεν μπορεί να τίθεται θέμα ελεύθερης δημοκρατικής οργάνωσης των διεθνών σχέσεων μέσω και διά της δυνατότητας της κάθε χώρας να αποφασίζει κυριαρχικά για τη συλλογική της στάση σε ζητήματα που ενδιαφέρουν ευθέως την ηγεμονική εξουσία. Το άλλως αυτονόητο στη διεθνή πρακτική «δικαίωμα της ουδετερότητας»⁶⁹ ισχύει πλέον μόνον υπό τον όρο ότι θα παραχωρείται ρητά ή σιωπηρά, ίσως μάλιστα και μόνον *ad hoc*, από τους νέους επικυρίαρχους. Στη νέα εμπόλεμη κατάσταση δικαιούται, λοιπόν, να παραμένει κανείς αμέτοχος μόνον κατά παραχώρηση⁷⁰ ή κατά συγγνώμη.

68. Πρβλ., Albert O. Hirschman, *Exit, Voice and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations and States*, Harvard University Press, 1990 (ελλ. έκδοση Παπαζήσης, 2002).

69. Ανέκαθεν, βέβαια, η «ουδετερότητα» παραβιάζοταν εν καιρώ πολέμου, με κλασιότερο παράδειγμα τη γερμανική επίθεση κατά του Βελγίου στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Σήμερα, όμως, η ουδετερότητα δεν παραβιάζεται για να ανατρέψει τις στρατιωτικές ισορροπίες υπέρ μιας δύναμης, αλλά εβιάζεται με στόχο να εξαναγκασθούν οι ουδέτεροι να συμπαραταχθούν, συνήθως ανενεργά άρα και απλώς *συμβολικά*, σε πολέμους στους οποίους δεν συμβάλλουν αλλά και που δεν τους αφορούν. Με αυτήν την έννοια, η πλήρης δισυμμετρία των δυνάμεων συνεπάγεται την πλήρη στρατηγική αποδυνάμωση της σημασίας των ουδετεροτήτων.

70. Αυτό ακριβώς συμβαίνει σε ό,τι αφορά τις «υπεράκτιες» χώρες που «εξαργυρώνουν» την τυπική ανεξαρτησία τους με την παραίτησή τους από τη δοτή πολιτική τους αυτονομία. Τα «πλυντήρια» δεν είναι τίποτε άλλο από πλασματικές νομικοπολιτικές κατασκευές που απαλλάσσουν από την υποχρέωσή τους να σέβονται τους επίσημους διεθνείς συναλλακτικούς κανονισμούς με τις ευλογίες των ηγεμόνων και όταν βέβαια κάτι τέτοιο δεν έρχεται σε αντίθεση με τα συμφέροντά τους. Υπό την έννοια αυτή λοιπόν, η ανεξαρτησία αποτελεί «ψευδοθεσμό». Έτσι

3. Έχοντας αποφασίσει κυριαρχικά για την κήρυξη μιας οικουμενικής εμπέλειας «κατάστασης ανάγκης», η ηγεμονική δύναμη διατηρεί τη συνακόλουθη ευχέρεια να τέμνει μονομερώς σε ό,τι αφορά όλα τα νομικά και πραγματικά ζητήματα μέσα από τα οποία θα αντιμετωπισθούν οι «έκτακτες περιστάσεις» σε οικουμενική πλέον κλίμακα. Με αυτόν τον τρόπο, όμως, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για τη θέσπιση νέων δικαιοκτών κανόνων που συμπληρώνουν, αναθεωρούν ή και ανατρέπουν τελείως όχι μόνο το κανονιστικά ατελές έννομο καθεστώς των διεθνών σχέσεων αλλά και τις κατεστημένες συντεταγμένες των απανταχού εσωτερικών δικαίων. Υπό τον μανδύα ενός νέου και εκ των άνω επιβεβλημένου δικαίου έκτακτης ανάγκης, θεσπίζεται ένα νέο μονομερές «δίκαιο του πολέμου» που αναδεικνύεται ταυτοχρόνως και ως εξίσου μονομερές «δίκαιο της ειρήνης». Έτσι, επιλύεται κυριαρχικά το εγγενώς αμφιλεγόμενο ζήτημα υπό όρους «αναγκαιότητας» προσβολής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Έστω και αν η επιβολή της βούλησής τους εκτός συνόρων παραμένει (ακόμη;) προβληματική, οι ΗΠΑ αποφασίζουν μονομερώς για την (έστω μερική και επιλεκτική) αναστολή του *habeas corpus* και του αναφαίρετου δικαιώματος στον φυσικό δικαστή, για μίαν ενδεχόμενη αναδρομική ισχύ των κανόνων δίωξης και καταστολής, για τον τρόπο λειτουργίας της έκδοσης, για τον ορισμό και τους όρους προσωρινής(;) κράτησης των φερόμενων ως «υπόπτων», για την προστασία της ιδιωτικότητας και της ιδιωτικής ζωής και για πολλές άλλες θεμελιώδεις ελευθερίες που αποτελούν κοινό κτήμα του δυτικού νομικού πολιτισμού. Ταυτοχρόνως, η ίδια προστάτιδα των απανταχού δικαιωμάτων δύναμη επιφυλάσσει στον εαυτό της τη διαρκή και αναφαίρετη ευχέρεια να κρίνει μονομερώς σε ό,τι αφορά το είδος και τη μορφή των τυχόν «απαράδεκτων» προσβολών ανθρωπίνων δικαιωμάτων από «άλλους» έτσι ώστε να δικαιολογηθεί μια ένοπλη παρέμβαση υπέρ των θιγόμενων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, λοιπόν, ολοκληρώνεται ο κύκλος: η κυρίαρχη δύναμη αποφασίζει κυριαρχικά για τη σχετική σημασία, την αμοιβαία στάθμιση και την πολιτική εφαρμοσιμότητα και απαιτητότητα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

ακριβώς, ενώ το «απόρρητο» των οικονομικών και χρηματιστηριακών ασύλων παραμένει σε ισχύ σε ό,τι αφορά τις παραβάσεις των κανόνων του διεθνούς ποινικού δικαίου, άρθηκε περίπου αυτομάτως όταν τέθηκε θέμα δίωξης των υπερεθνικών «πολιτικών εγκλημάτων».

στην κλίμακα της οικουμένης. Σε μιαν αξιωματικά δικαιωματοκρατική κοινωνία αναδεικνύεται σε μοναδικό εγγυητή, ευπροσήγορο πάτρωνα⁷¹ αλλά και κυνικότατο σταθμιστή της κατά τεκμήριον ύπατης αξιακής αφηρησίας της οικουμενικής κοινωνικής οργάνωσης. Και, έτσι, μπορεί ανενδοίαστα και σε κάθε στιγμή να αξιολογεί, να σταθμίζει και να αναλύσει ζώντες και νεκρούς, να κρίνει δηλαδή –ενδεχομένως ακόμη και με την απαράμιλλη κομψότητα του ύφους της κυρίας Madeleine Albright–, αν η «θυσία» των οπωινδήποτε θυμάτων «αξίζει τον κόπο».

4. Στο ίδιο ακριβώς ευρύτερο πλαίσιο, η κυρίαρχη δύναμη θεσπίζει κυριαρχικά τους όρους ενός νέου «δικαίου του πολέμου» με οικουμενική προφανώς εφαρμοσιμότητα. Έτσι, πέραν από την αυτονόητη ευχέρεια κήρυξης, διεξαγωγής και ολοκλήρωσης των πολεμικών επιχειρήσεων, οι ΗΠΑ ορίζουν τη νομική έννοια του κατά καιρούς εχθρού ή εμπόλεμου, οριοθετούν τις εχθρικές χώρες ή «ομάδες» και προσδιορίζουν ποια άτομα θεωρούνται «μέλη των ομάδων» αυτών θεσπίζοντας, ταυτόχρονα, ενδεχομένως, και την «αντικειμενική» τους ευθύνη ανεξάρτητα από την ατομική τους εμπλοκή, τον δόλο τους ή, ακόμη, και τη γνώση τους.

Επιπλέον, οι ΗΠΑ διατηρούν ρητά την ευχέρεια να αποφαίνονται μονομερώς εάν οι «εχθροί» αυτοί είναι «νόμιμοι» μαχητές, οπότε και μπορούν να αναγνωρίζουν την εφαρμοσιμότητα του ισχύοντος δικαίου του πολέμου και της σύμβασης της Γενεύης ή, εάν μπορούν να θεωρούνται ως εκ προοιμίου «παράνομοι» οπότε και παύουν αυτοδικαίως να υπάγονται σε οποιοδήποτε καθεστώς έννομης προστασίας των δικαιωμάτων τους, συμπεριλαμβανομένου και του δικαιώματος της υπεράσπισης. Δημιουργούνται έτσι οι προϋποθέσεις για μιαν ιστορικά πρωτόφαντη «νομότυπη» κυριαρχική ταξινόμηση των εχθρών σε «κανονικούς εμπόλεμους», «παράνομους εμπόλεμους», κοινούς εγκληματίες, κατά τεκμήριο συνενόχους άμαχους και αθώα θύματα. Και δεν χρειάζεται να επιμένει κανείς στην πρωτογενή σημασία των εξουσιαστικών κατηγοριοποιήσεων που παράγουν έννομα αποτελέσματα, άρα εν τέλει και νέο «δίκαιο». Εκείνο που έχει σημασία είναι το γεγονός ότι, για όλα τα παραπάνω, αποφασίζει κυρίαρχα και ανέκκλητα ο πρό-

71. Πρβλ. Δημήτρης Μπελαντής, «Ανθρωπιστική επέμβαση και τρομοκρατία. Η Δύση ως εγγυητής της ελευθερίας και ασφάλειας;», στο Αντώνης Μανιτάκης - Ανδρέας Τάκης (επιμ.), *Τρομοκρατία και δικαιώματα. Από τη ασφάλεια του Κράτους στην ανασφάλεια δικαίου*, Σαββάλας, Αθήνα 2004, σ. 138.

εδρος των ΗΠΑ, δίχως την παραμικρή ανάμειξη των νομοθετικών και των δικαστικών αρχών.⁷²

5. Εν κατακλείδι, αξιοσημείωτη είναι η ρητή επιφύλαξη των ΗΠΑ ως προς το ενδεχόμενο της εφαρμογής του δικού τους οικουμενικής εμπέλειας ηγεμονικού δικαίου από τρίτες χώρες και εις βάρος αμερικανών υπηκόων. Με την ίδια ακριβώς έννοια που οι ΗΠΑ αρνούνται απερίφραστα να δεχθούν την ίδρυση ενός (εξ ορισμού μη απολύτως ελέγξιμου) διεθνούς ποινικού δικαστηρίου, διατηρούν το αποκλειστικό δικαίωμα της εφαρμογής του δικού τους δικαίου με τις δικές τους δυνάμεις και διαδικασίες έναντι πάντων και πασών. Αυτή η «*αυτοκρατορική ρήτρα διαφυγής*»⁷³ είναι η έσχατη διατράνωση μιας αδιαφιλονίκητης κυρίαρχης βούλησης. «Αυτό όμως», όπως εύστοχα υπογραμμίζει ο Κώστας Δουζίνας, «δεν πρέπει βέβαια να μας ξενίζει. Δεν πρόκειται για την υποκρισία της εξουσίας. Μπορεί να γίνει επίκληση της οικουμενικότητας (μόνον) εάν μία τουλάχιστον δύναμη δεν καλύπτεται από αυτήν και μπορεί να ορίσει τις παραμέτρους του οικουμενικού».⁷⁴ Η εξωγενής οικουμενική εμπέλεια ενός υπό δημιουργίαν κανονιστικού συστήματος δεν μπορεί, λοιπόν, ούτε να απάγεται, ούτε να αποδεικνύεται και, κυρίως, ούτε να επιβάλλεται δίχως την προσφυγή στις εξωσυστημικές παραμέτρους που επικαθορίζουν την ισχύ του. Οι ΗΠΑ βρίσκονται μέσα στον κόσμο των κανόνων την ίδια στιγμή που θεσπίζουν έξωθεν και μονομερώς τους κανόνες που διέπουν τον κό-

72. Στο νομικό επίπεδο, όλα τα παραπάνω προκύπτουν από τον πρόσφατο αντιτρομοκρατικό νόμο του 2001 που ψηφίστηκε σχεδόν ομόφωνα, υπό τον πρωτοφανή για νομοθέτημα βαρύγδουπο τίτλο «Uniting and Stengthening America to Intercept and Obstruct Terrorism» (γνωστό ως Patriot Act). Για τη νομική θεμελίωση της διεύρυνσης και της εξειδίκευσης των κυριαρχικών αρμοδιοτήτων του Προέδρου –δηλαδή μιας ανεξέλεκτης από οποιαδήποτε δικαστικά ή νομοθετικά όργανα ευχέρειας–, η πιο αξιόπιστη πηγή είναι ίσως οι επίσημες «οδηγίες» που δίνονται στον αμερικανικό στρατό. Αρκούμαι να παραπέμψω στο Scott Reid, Maj. U.S. Army, *Terrorists as Enemy Combatants. An Analysis of how the U.S. Applies the Law of Armed Conflict in the Global War on Terrorism*, Naval War College, Newport, R.I. 9/2/2004.

73. Χαρακτηριστικά «ηγεμονοκεντρική» είναι η θεμελίωση της επανειλημμένης άρνησης των ΗΠΑ να υπογράψουν διεθνείς δεσμευτικές συνθήκες πάνω στον ισοχυρισμό της μη συμβατότητας οποιωνδήποτε εξωγενών δεσμεύσεων προς το Σύμφωνο των ΗΠΑ. Τέτοιες, όμως, νομικές ασυμβατότητες προκύπτουν από τους καταστατικούς Χάρτες όλων των ανεξάρτητων κρατών.

74. Πρβλ. Costas Douzinas, *The End of Human Rights. Critical Legal Thought at the Turn of the Century*, Hart Publishing Ltd, Οξφόρδη 2000, σ. 122.

σμο. Μετέχουν εξ ορισμού στο «άθροισμα» και παραμένουν προσηλωμένοι στο «υπόλοιπο». Θυμάται κανείς τον Goedel. Ίσως αυτή, άλλωστε, να είναι η πεμπτουσία της κυριαρχίας.

9. ΜΗ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Προσπαθώντας να μεταφέρει στον γραπτό λόγο την τακτική του συνδυασμού της σαφούς ομιλίας με την ενδιάθετη επιφύλαξη, η σύγχρονη πρακτική των διεθνών σχέσεων εφηύρε τα περίφημα «μη κείμενα» (non papers). Ως τύποις ανύπαρκτα, τα χαρτιά αυτά μπορούν να αναφέρονται ελευθέρως σε αυτό που υπάρχει και σε αυτό που στοχεύεται να γίνει, είτε διακινδυνεύοντας, είτε προκαλώντας εσκεμμένα τη δημοσιοποίηση ερμηνειών, κινήτρων και οπισθοβουλιών που μπορεί να κρύβονται πίσω από τις επίσημες πολιτικές θέσεις, διαπραγματεύσεις, ή εκβιαστικές πιέσεις. Έτσι, προαναγγέλλεται συχνά υπό τας γραμμάς τι στοχεύεται και τι πρόκειται ίσως να επισυμβεί. Μαζί με τα obiter dicta των αυτουργιών της ιστορίας, οι επαγγελματίες ιστορικοί τείνουν, λοιπόν, να τα αναζητούν και να τα συμβουλεύονται επιμελώς.

Όταν, όμως, ο έναρθρος λόγος υποκαθίσταται από τις ιαχές του πολέμου, κείμενα και μη-κείμενα εμφανίζονται εξίσου ανεπαρκή για να φωτίσουν τον ρου των γεγονότων. Και αυτό συμβαίνει επειδή πίσω από την τελική υλοποίηση της βούλησης καταστροφής υπάρχει πάντα και κάτι «άλλο» που παραμένει συνήθως ανομολόγητο, άρα και δυσδιάκριτο. Ο οποιοσδήποτε συστηματικός και αναλυτικός περί πολέμου και περί ειρήνης λόγος εμφανίζεται, με αυτήν την έννοια, ως εξ ορισμού ελλιπής: η έκλυση της «μεγάλης βίας» τείνει πάντα να διαρρηγνύει όλα τα παραδοσιακά νοηματικά και ταξινομητικά κελύφη. Πίσω από την έλλογη στρατηγική, την αντιπαράθεση συμφερόντων, τη σύγκρουση ιδεολογιών και φονταμενταλισμών,⁷⁵ τη διαχρονική λειτουργία των εξουσιών και τις επιταγές της συγκυρίας, κρύβονται πάντα άνθρωποι που, είτε ως έλλογα γνωστικοί είτε ως ανισόρροπα παρανοϊκοί αποφασίζουν ή δεν αποφασίζουν, δρουν ή απέχουν, πολεμούν ή ειρηνεύουν. Όπως έλεγε ο Πλάτων, ως «νέα και ανυπεύθυνος», όταν «η

75. Βλ., π.χ., Tariq Ali, *The Clash of Fundamentalisms. Crusades, Jihads and Modernity*, Verso, Λονδίνο 2002.

θητής ψυχής φύσις» φέρει την «μεγίστην εν ανθρώποις αρχήν», η «διάνοια» μπορεί να «πληρώνεται» από «μεγίστης νόσου ανοίαν». ⁷⁶ Σε τέτοιες ακραίες περιστάσεις, το ούτως ή άλλως σαθρό όριο ανάμεσα στη λογική και στην παραφροσύνη τείνει, λοιπόν, να διαχέεται. ⁷⁷ Κανείς δεν γνωρίζει στο βάθος ποιος ήταν ο Ναπολέων, ο Χίτλερ ή ο Στάλιν και πως ακριβώς σκέπτονται και δρουν οι σύγχρονοι σφαγείς και πολέμαρχοι. Ειδικά, λοιπόν, όταν μιλάμε για τη μεθόδευση της δίχως όρια πολεμικής βίας, το πρόσθετο ερώτημα της σημασίας και εκτίμησης των υποκειμενικών προσδιορισμών της δράσης είναι, ίσως, αναπόφευκτο. Είναι, όμως, ένα ερώτημα στο οποίο κανείς δεν μπορεί να απαντήσει αλλιώς παρά κρυφοκοιτάζοντας μέσα στα χάσματα των ηθικών και υπαρξιακών αβύσσων που ο καθένας μπορεί να κρύβει «μέσα του». Τελικές απαντήσεις στο «αίνιγμα του κακού» δεν μπορούν, λοιπόν, να επιχειρηθούν παρά μόνον από τους ψυχαναλυτές, τους φιλόσοφους και τους μεγάλους λογοτέχνες. Ο Ντοστογιέβσκι π.χ. έδωσε τη δική του θεϊστική απάντηση: «Υπάρχουν μερικοί φρικαλέοι», γράφει στους *Αδελφούς Καραμαζώφ* που «πήγαν με το μέρος του Σατανά [...] Είναι οι εθελοντές κολασμένοι. Θέλουνε μοναχοί τους την Κόλαση και μπορούν να τη χορτάσουν». ⁷⁸ Η Κόλαση και ο Παράδεισος είναι, με αυτήν την έννοια, δύο όψεις του ίδιου ηθικού νομίσματος. Εις πείσμα, λοιπόν, όλων των παραφρόνων που εξακολουθούν να εξαπολύουν αδιακρίτως βόμβες, «σταυροφορίες» και «ιερούς πολέμους», ο δρόμος του πάνσοφου και φιλεύσπλαχνου Θεού μπορεί να θεωρείται πάντα ανοικτός, τουλάχιστον για εκείνους που εξακολουθούν να πιστεύουν στην ατέρμονα πρόοδο του ανθρωπίνου πνεύματος. Ως προανάκρουσμα έστω της ουράνιας ή, απλώς, της έλλογης τάξης, η επί γης ειρήνη είναι πάντα νοητή.

Προσωπικά, μη όντας θεϊστής, είμαι λιγότερο βέβαιος για τα υπερκόσμια ζητήματα, άρα και λιγότερο αισιόδοξος για τα εγκόσμια. Προτιμώ, λοιπόν, να υπεκφύγω μέσα από μια ταυτολογική απάντηση που εμπνέεται από τις επιφυλακτικές και σιβυλλικές κατασκευές που διέπουν όλα τα «μη-κείμενα» του κόσμου τούτου. Γνωρίζω, βέβαια, ότι κανέναν δεν πρόκειται να καταστήσει σοφό-

76. «Νόμων ή περί νομοθεσίας», Διάλογος Τρίτος, 689-691.

77. Το ζήτημα αυτό πραγματεύεται γλαφυρά η Barbara W. Tuchman, *The March of Folly*, Ballantine Books, Νέα Υόρκη 1984.

78. *Αδελφοί Καραμαζώφ*, μετάφραση Άρης Αλεξάνδρου, τόμ. Β', Γκοβόστης, Αθήνα 1999, σ. 260.

τερο η εύκολη απόφαση ότι η απρόβλεπτη και ανεξέλεγκτη δυναμική της ιστορίας είναι, τελικώς, η μόνη «αρμόδια» να κρίνει και να τέμνει για όλα τα επίμαχα ζητήματα που μπορεί να της τεθούν. Πολλώ μάλλον που μέσα στη άπειρη, κατά τον Έγελο, πανουργία της ιστορίας, εκείνο που πρόκειται ενδεχομένως να γίνει και τελικώς θα γίνει ή και δεν θα γίνει, ούτε προκύπτει από αδιάφρεστες προηγούμενες ενδείξεις ούτε αφήνει για τους επιγόνους εύγλωττα και ανεξίτηλα ίχνη. Ο ίδιος, άλλωστε, ο γερμανός φιλόσοφος είχε προειδοποιήσει ότι «το μόνο δίδαγμα που μπορεί κανείς να αντλήσει από τη μελέτη της ιστορίας είναι ότι δεν μπορεί να υπάρξει κανένα δίδαγμα από τη μελέτη της ιστορίας». Θα ήταν, βέβαια, υπερβολικό να υποστηρίξει κανείς ότι μιλούσε έχοντας στο διαλεκτικό του νου την κοσμοϊστορική δράση των επίδοξων εκείνων κυρίαρχων που άγονται να πιστέψουν ότι μπορούν να βγουν από μίαν ιστορία που νομίζουν αφελέστατα ότι ελέγχουν. Γι' αυτούς, εξάλλου, τους αλαζονικά αυθεντικούς ερμηνευτές του τρέχοντος ιστορικού γίνεσθαι, δεν είναι, φυσικά, ποτέ δυνατόν να προκύψουν κανενός είδους διδάγματα. Δεν θα μπορέσουν «ποτέ να αλλάξουν γνώμη μέχρι να αναρρώσουν από τις αποφάσεις που έλαβαν [...] Και αν, όμως, ακόμη αλλάξουν γνώμη, δεν θα είναι ελεύθεροι. Η στιγμή της ελευθερίας τους ήταν χθες».⁷⁹ Και γι' αυτόν τον λόγο, ίσως, και παρόλη την απόλυτη πληροφόρησή τους, τείνουν άθελά τους να λειτουργούν σαν τους απατημένους συζύγους: μαθαίνουν τη δική τους αλήθεια εκ των υστέρων, και πάντα τελευταίοι. Ίδωμεν, λοιπόν.

79. T.S. Eliot, *The Cocktail Party*, Faber & Faber, Λονδίνο 1950, σ. 63.

ΠΑΝΤΕΛΗΣ Ε. ΛΕΚΚΑΣ*

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΜΥΘΟΙ ΤΗΣ ΝΕΟΤΕΡΙΚΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ

Το άρθρο ασχολείται με τη γνωστή παραδοχή ότι ο πόλεμος στη σύγχρονη εποχή, στον κόσμο που ανέτειλε πριν από μερικούς αιώνες στην Ευρώπη για να εξαπλωθεί στη συνέχεια σε ολόκληρο τον πλανήτη, έχει χαρακτηριστικά διαφορετικά από όλους τους μέχρι τότε πολέμους. Είναι όμως διαφορετικός, υποστηρίζεται στο άρθρο, όχι μόνον για τους γνωστούς λόγους (από την άποψη, δηλαδή, της τεχνολογίας, της μαζικότητας και της καταστροφικότητάς του), αλλά και επειδή έχει αλλάξει ο τρόπος με τον οποίο ο άνθρωπος (ο σύγχρονος άνθρωπος) αντιλαμβάνεται τα αίτια του και τη θεραπεία τους – επειδή, με άλλα λόγια, όλοι μας τρέφουμε πλέον μιαν άλλη, διαφορετική από τις παραδοσιακές, αντίληψη για το φαινόμενο του πολέμου, επειδή έχουμε μια νεοτερική, ιδεολογική εικόνα του πολέμου, μια εικόνα αναπόδραστα επηρεασμένη από τις σύγχρονες ιδεολογίες.

1. ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Το 1929 στο έργο του *The Atermath*, ο Γουίνστον Τσώρτσιλ έγραφε για τις αλλαγές που είχαν επέλθει στη φύση του πολέμου σε σχέση με οτιδήποτε είχε προηγηθεί στην ανθρώπινη ιστορία:

«Δεν ήταν παρά μέχρι την ανατολή του 20ού αιώνα που ο πόλεμος άρχισε να εισέρχεται στο βασίλειό του ως ο δυνητικός καταστροφέας του ανθρώπινου είδους. Η οργάνωση της ανθρωπότητας σε μεγάλα κράτη και αυτοκρατορίες και η ανύψωση των εθνών στην πλήρη συλλογική αυτοσυνειδησία δημιούργησαν τη δυνατότητα για τον σχεδιασμό και την εκτέλεση επιχειρήσεων σφαγιασμού σε τέτοια κλίμακα και με τέτοια επιμονή που ήταν μέχρι τότε αδιανόητες. Όλες οι ευγενέστερες προσωπικές αρετές

* Ο Παντελής Ε. Λέκκας είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

συνενώθηκαν ώστε να ενδυναμώσουν τις καταστροφικές δυνατότητες της μάζας. Τα ανθηρά οικονομικά, οι πόροι του διεθνούς εμπορίου και της τραπεζικής πίστης, η συσσώρευση μεγάλων αποθεμάτων κεφαλαίου, κατέστησαν δυνατή, επί μακρόν, τη διοχέτευση της ενεργητικότητας ολόκληρων λαών στο έργο της καταστροφής. Οι δημοκρατικοί θεσμοί επέτρεψαν να εκφραστεί η δύναμη της θέλησης εκατομμυρίων. Η εκπαίδευση όχι μόνον είχε καταστήσει κατανοητή στους πάντες την εξέλιξη της σύγκρουσης, αλλά είχε κάνει και τον καθένα ξεχωριστά κατάλληλο να χρησιμοποιηθεί γι' αυτόν τον σκοπό. Ο Τύπος παρείχε τα όργανα της ενοποίησης και της αμοιβαίας παρακίνησης. Η θρησκεία, έχοντας αποφύγει προσεκτικά την εμπλοκή της στα επίμαχα ζητήματα, προσέφερε εγκαρδίωση και παρηγοριά με όλα της τα μέσα, σε όλα αδιακρίτως τα εμπόλεμα μέρη. Και, τέλος, η επιστήμη ξεδίπλωσε τους θησαυρούς και τα μυστικά της στις απεγνωσμένες απαιτήσεις των ανθρώπων, βάζοντας στα χέρια τους εφόδια και σύνεργα κατακλυσμιαίου σχεδόν χαρακτήρα [...] Ποτέ μέχρι τότε η ανθρωπότητα δεν είχε βρεθεί σε τέτοια κατάσταση. Δίχως να έχει βελτιωθεί αισθητά στις αρετές της και δίχως να έχει αποκτήσει μεγαλύτερη σύνεση, είχε ωστόσο στα χέρια της, για πρώτη φορά, εργαλεία με τα οποία μπορούσε πλέον να επιτύχει αλάνθαστα την ίδια της την εξολόθρευση. Αυτό, εντέλει, είναι το σημείο στο οποίο έφεραν την ανθρώπινη μοίρα όλες της οι δόξες κι όλοι της οι μόχθοι. Οι άνθρωποι θα έπρατταν σωστά, αν σταματούσαν να σκεφθούν τις νέες τους ευθύνες. Ο θάνατος στέκεται προσοχή, υποτακτικός, ανυπόμονος, έτοιμος να υπακούσει, έτοιμος να θερίσει μαζικά τους λαούς –έτοιμος, αν του ζητηθεί, να κονιορτοποιήσει, δίχως ελπίδα αποκατάστασης, οτιδήποτε έχει απομείνει από τον πολιτισμό. Το μόνο που περιμένει είναι να του δοθεί η διαταγή. Και την περιμένει από ένα on αδύναμο και συγκεχυμένο, που για πολύν καιρό ήταν το θύμα του, μα τώρα (για μία και μοναδική φορά) είναι ο αφέντης του».

Τέτοιες ήταν, λοιπόν, οι σκέψεις του Τσώρτσιλ, με νωπές ακόμη τις μνήμες από το σφαγείο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ας θυμηθούμε εδώ ποιος γράφει τα παραπάνω: τα γράφει ένας χαρισματικός και ανερχόμενος ακόμη πολιτικός, μέχρι προ ολίγου φιλελεύθερος και πάλι πλέον συντηρητικός· ένας γόνος της αγγλικής αριστοκρατίας· ένα δημιούργημα του βρετανικού κατεστημένου· και, βε-

βαίως, ένας από τους πρωταγωνιστές του Α΄ Παγκοσμίου. Ας θυμηθούμε και τότε τα γράφει: τα γράφει το 1929, τέσσερα μόλις χρόνια προτού ο Χίτλερ ανεβεί στην εξουσία, ένα γεγονός που, με τη σειρά του, οδήγησε στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο – και τον ίδιο τον Τσόρτσιλ, αρχικά, στην παραφωνία και την πολιτική απομόνωση και, στη συνέχεια, στο προσκήνιο της νέας παγκόσμιας σύγκρουσης.

Τι άλλο, όμως, έχουμε εδώ, τι είναι αυτό που ταξιδεύει πέρα από τις λέξεις; Πώς ακριβώς θα έπρεπε να καταλάβουμε τη φράση ότι ο άνθρωπος από θύμα γίνεται για πρώτη φορά αφέντης του πολέμου; Προς τι η απορία και το δέος που προκαλείται μετά τον Α΄ Παγκόσμιο ως προς τη δραματική αλλαγή στην «υφή» του ίδιου του φαινομένου του πολέμου; Διότι πρόκειται, όντως, για δραματική (και, μάλιστα, ραγδαία) αλλαγή, από όποια σκοπιά και αν εξεταστεί: από τα νέα φονικά όπλα της αδιάκριτης καταστροφής, από τις εκατόμβες των θυμάτων, από τη συμμετοχή ολόκληρων των κοινωνιών που ενεπλάκησαν.

Ωστόσο, υπάρχει και κάτι ακόμη. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ο *Μεγάλος Πόλεμος* για όσους τον έζησαν, ήταν και η πρώτη σύρραξη στην ανθρώπινη ιστορία που θεωρήθηκε ότι θα έθετε τέρμα σε όλους τους πολέμους, ότι θα έφερνε, επιτέλους, την ειρήνη επί της γης για πάντα. Στο πρώτο τουλάχιστον μισό του, μέχρι το 1916-1917, οι πολιτικοί ηγέτες των εμπόλεμων δικαιολογούσαν τις απίστευτες ανθρωποθυσίες στον βωμό του όχι απλώς ως αναγκαίο τίμημα για τον τερματισμό του, για την επικράτηση, για τη νίκη ή, έστω, για έναν έντιμο και αξιοπρεπή συμβιβασμό, αλλά ως την έσχατη καταβολή φόρου σε ανθρώπινο αίμα για την επίτευξη μιας ουτοπίας, για τη λύτρωση της ανθρωπότητας από την ίδια τη μάστιγα του πολέμου.

Αυτή είναι μια αλλαγή που παρόμοια της δεν παρατηρείται στο παρελθόν –δεν υπάρχουν λ.χ. τέτοιες προσδοκίες μόλις εκατό χρόνια πριν, στους Ναπολεόντειους πολέμους. Τους πολέμους αυτούς είχαν ακολουθήσει, στα 1814-15, το Συνέδριο της Βιέννης και η Ευρωπαϊκή Συνεννόηση. Τότε, τον πόλεμο είχαν διαδεχθεί η γενική συμφιλίωση και η συνδιαλλαγή. Τότε, οι σύμμαχοι έλεγαν πως είχαν πολεμήσει τον Ναπολέοντα ή, έστω, τη Γαλλική Επανάσταση, όχι την ίδια τη Γαλλία. Κάτι ανάλογο, όμως, δεν συνέβη μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, παρά τις τόσες ελπίδες που είχε εμπνεύσει. Ο πόλεμος των ιδεολογιών και των ιδεολόγων, ο πόλεμος του Γούντροου Γουίλσον αλλά και του Λένιν, δεν ήταν παρὰ

το πρελούδιο στην ανείπωτη δυστυχία που έμελλε να επιφέρει μια ακόμη πιο καταστροφική, ακόμη πιο φανατική παγκόσμια σύρραξη, ο πόλεμος του Χίτλερ. Φαίνεται, λοιπόν, πως για τους δεσποτικούς μονάρχες της Ευρωπαϊκής Συνεννόησης, γι' αυτά τα απομεινάρια της παράδοσης, για όσα δηλαδή παλαιά καθεστώτα επέζησαν ή παλινορθώθηκαν μετά την κοσμοϊστορική αναταραχή της Γαλλικής Επανάστασης, ήταν πιο εύκολο να ξεχάσουν τα μίση τους το 1815, από ό,τι αποδείχθηκε για τους ηγέτες των λαών και των εθνών της νεοτερικότητας το 1919 –και ας μην ξεχνάμε πως η Συνδιάσκεψη της Ειρήνης στο Παρίσι, το 1919, υπήρξε, παρά τις αγκυλώσεις της μυστικής διπλωματίας και των ιμπεριαλιστικών βλέψεων, η συνδιάσκεψη των πολιτικών της *σύγχρονης*, της *νεοτερικής* πολιτικής.¹

2. ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ

Θα αντιτείνει εύλογα κανείς ότι πολλά είναι και αυτά που δεν έχουν αλλάξει από την παράδοση στη νεοτερικότητα σε σχέση με το φαινόμενο του πολέμου.² Όπως πάντοτε, ο πόλεμος παραμένει όλεθρος, καταστροφή: πόλεμος σημαίνει δυστυχία, αθώα θύματα, αναστάτωση της κοινωνικής γαλήνης και της κοινωνικής ισορροπίας. Όπως πάντοτε, επιφέρει την κατάλυση της πολιτισμένης ζωής και τον παραλογισμό: *inter arma silent leges* – στον πόλεμο οι νόμοι σιγούν. Οι αλήθειες αυτές είναι αυταπόδεικτες. Εντούτοις, δεν είναι καθόλου ασήμαντα όσα έχουν πράγματι αλλάξει, από τις παραδοσιακές κοινωνίες με τους δικούς τους πολέμους, στη νεοτερικότητα των δύο παγκοσμίων πολέμων, των αρκετών περιφερειακών και των πολλών τοπικών πολέμων των ημερών μας. Και ένα από αυτά που έχουν αλλάξει είναι η πεποίθηση του σύγχρονου ανθρώπου ότι μπορεί να υπάρξουν τελικές θεραπείες για τη συμφορά του πολέμου –για κάτι που ως τότε εθεωρείτο μια κατάσταση μόνιμη, ένα μοιραίο φαινόμενο σύμφυτο προς την κοινωνία του

1. Πρβλ. E. Hobsbawm, «Barbarism: A User's Guide», *New Left Review*, τχ. 206, 1994, σ. 44-54.

2. Βλ., μεταξύ άλλων, τον πρόσφατο συλλογικό τόμο των D. Mackaman - M. Mays (επιμ.), *World War I and the Cultures of Modernity*, Jackson MS 2000, όπου επιχειρείται μια συνολικότερη αναθεώρηση της «κατακλυσμικής» αντίληψης για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

ανθρώπου, μια τραγωδία που δεν εγκαταλείπει τα ανθρώπινα πράγματα και τη ματαιότητά τους. Το παράδειγμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, με τις προσδοκίες που καλλιέργησε, είναι χαρακτηριστικό.³ Η επίτευξη της διηνεκούς ειρήνης που είχε ονειρευτεί ο Καντ, έγινε, για πρώτη φορά ένα όραμα ζωντανό στον νου των ανθρώπων, που πίστεψαν ότι με την επικράτηση της ουτοπίας, της όποιας ουτοπίας συνέβαινε να έχουν κατά νου, θα θεραπεύονταν αυτόματα και τα αίτια που προκαλούσαν τους πολέμους. Για τον Γούντροου Γουίλσον, επί παραδείγματι, το μυστικό ήταν η εθνική αυτοδιάθεση και η εγκαθίδρυση δημοκρατικών καθεστώτων σε παγκόσμια κλίμακα. Στην άλλη όχθη πάλι, για τον Λένιν, ο πόλεμος προσέφερε τη μεγάλη ευκαιρία για την έναρξη της επανάστασης, για την αρχή του τέλους της κοινωνικής εκμετάλλευσης, για την υπέρβαση της ανάγκης –και άρα για την έλευση μιας αληθινά ισότιμης, ειρηνικής, δημοκρατικής, τέλειας κοινωνίας, για τον επίγειο παράδεισο.

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να πούμε πως εδώ έχουμε σαφή δείγματα της βαθιάς νοητικής αλλαγής που σημειώνεται στη σύγχρονη εποχή –για το πώς, δηλαδή, η νεότερη αντίληψη του κόσμου εκτοπίζει τις παλιότερες εικόνες περί πολέμου. Αναμφίβολα, οι παραδοσιακές αυτές εικόνες απέρρεαν από τη μεταφυσική πίστη, περιείχαν δεισιδαιμονίες και προλήψεις και βασιζόνταν σε δουλείες αιώνων.⁴ Ταυτόχρονα, όμως, συμπύκνωναν και μια εμπειρική σοφία. Αποτελούσαν, δηλαδή, τα ποικίλα, κατά τόπο και εποχή, κατασταλάγματα από τις άπειρες διαπραγματεύσεις των ανθρώπων του παραδοσιακού παρελθόντος με τα προβλήματα του κοινωνικού βίου.⁵ Αυτή η εμπειρική πολυχρωμία, με τις δικές της παραδοχές τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στην τραγωδία του πολέμου, άρχισε να επικαλύπτεται από μια νέα και μονόχρωμη πίστη –από την πίστη των σύγχρονων ιδεολογιών ότι κατέχουν το μυστικό για την οριστική απαλλαγή από τα δεινά του πολέμου.⁶ Η «μελωδική ιστο-

3. Βλ. H. Strachan, *The First World War*, τόμ. I, Οξφόρδη 2001, σ. 4, 133, και G.L. Weinberg, *A World at Arms*, Cambridge 1994, σ. 13.

4. Βλ. R.M. Unger, *Knowledge and Politics*, Νέα Υόρκη 1975, σ. 5.

5. Για την κυριαρχία της εμπειρίας επί της αφαίρεσης στις παραδοσιακές κοινωνίες, βλ., μεταξύ άλλων, M. Oakeshott, *Rationalism in Politics and Other Essays*, Λονδίνο 1962, ιδίως σ. 10-13, 128-129.

6. Για την «προθεσιακότητα» της νεότερης αντίληψης περί πολέμου, βλ. C. Coker, *War and the Twentieth Century*, Λονδίνο 1994, σ. 3-5.

ρία» των περασμένων (όπως τόσο ευαίσθητα συνέλαβε την έννοια της παράδοσης ο Πωλ Βαλερύ μετά το πέρας του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου) έχει πλέον σιγήσει προ πολλού.⁷ Και η μέχρι τότε σωρευμένη πείρα αιώνων αποδυναμώνεται όλο και περισσότερο χάρη στην κυριαρχία ενός νέου κεντρικού μύθου που φιλοτεχνούν οι σύγχρονες ιδεολογίες, η καθεμιά με τον δικό της τρόπο: ότι, δηλαδή, ο τερματισμός του φαινομένου του πολέμου είναι όχι μόνον κάτι το ευκαταίο, αλλά και κάτι το εφικτό, ακόμη και το αναπόφευκτο ή νομοτελειακό. Το μόνο που χρειάζεται είναι, βεβαίως, να υλοποιηθούν εκείνα τα ιδανικά που θα θεραπεύουν διά παντός και τα αίτια του πολέμου, όπως απαιτεί ο σύγχρονος νους χάρη στις ιδεολογίες με τις οποίες εξηγεί αφηρημένα τον κόσμο και προσπαθεί έτσι να τον αλλάξει.

Μήπως, όμως, αναζητούμε εδώ περισσότερα από όσα πράγματι υπάρχουν, μήπως όλες αυτές οι νέες προσδοκίες δεν αποτελούν τίποτε άλλο παρά ευσεβείς πόθους; Μα, από μόνοι τους, τέτοιοι πόθοι δεν θα έφθαναν για να αλλάξουν την εικόνα του πολέμου ούτε θα υποδήλωναν συνολικότερες αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο ο σύγχρονος άνθρωπος αντιμετωπίζει πλέον τον κόσμο. Πρόκειται, λοιπόν, για κάτι βαθύτερο, κάτι παραπάνω από ευσεβή πόθο. Πρόκειται για μια καθολική πεποίθηση, για ένα συνολικό τρόπο σκέψης ή, αν προτιμάμε άλλη ορολογία, για ένα νέο *discours*, για μια καινούργια ρηματική πρακτική που κυριαρχεί στη σύγχρονη εποχή. Στη νεοτερικότητα, για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία, προσφέρονται πανάκειες για την οριστική απαλλαγή από τα δεινά του πολέμου σε *αυτήν* τη ζωή, όχι σε κάποια άλλη, *μέσα* στον κόσμο, *εδώ και τώρα*. Και αυτές οι πανάκειες δεν είναι άλλες από τις λύσεις που προτείνονται από τις σύγχρονες, κοσμικές ιδεολογίες, οι οποίες, η καθεμιά με τον τρόπο της, εξηγούν τον κόσμο με σκοπό όχι απλώς να τον βελτιώσουν, αλλά να τον τελειοποιήσουν.

Αν, τώρα, υπάρχει κάποιος κοινός τόπος στην ιδεολογική ρητορεία που περιβάλλει το φαινόμενο του πολέμου στη σύγχρονη εποχή, αυτός έχει να κάνει με το ότι, σε όλες τις περιπτώσεις, τα αίτια του πολέμου προσδένονται στην εξήγηση και τη δεοντολογία που η κάθε ιδεολογία συμβαίνει να δίνει σχετικά με την κοινωνική παθογένεια – με τη συνταγή που η καθεμιά συμβαίνει να έχει για την επίτευξη της συλλογικής ευτυχίας επί της γης. Επομένως, μοναδική

7. Βλ. P. Valéry, *History and Politics*, Νέα Υόρκη 1962, σ. 115.

ουσιαστική προϋπόθεση για τη λύτρωση από τον πόλεμο είναι, εντέλει, να ακολουθήσουμε τα κελεύσματα της σύγχρονης ιδεολογίας, να ασπαστούμε την ορθότητα της λογικής εκείνης που υπαγορεύει τον αγώνα για την επίτευξη της κοσμικής ουτοπίας.

Ουσιαστικά, πάντως, η υλοποίηση της τέλει κοινωνίας συνδέεται με το ιδανικό της αυτοδιάθεσης στις διάφορες παραλλαγές του, με την «πραγματική» δημοκρατία, όπως η καθεμιά ιδεολογία την εννοεί. Αυτή η ιδανική δημοκρατία (το όραμα, όχι η πραγματικότητα) δεν μπορεί παρά να επιφέρει και την εξάλειψη των αιτιών του πολέμου. Το ιδανικό της δημοκρατίας, της τέλει δημοκρατικής πολιτείας, φαίνεται λοιπόν να συνιστά και την πανάκεια εναντίον του πολέμου. Και απομένει, φυσικά, στην κάθε ιδεολογία ξεχωριστά, να προσδώσει στην τέλεια αυτοδιάθεση που ευαγγελίζεται, στη δική της ουτοπική δημοκρατία, τον επιθετικό προσδιορισμό που τη χρωματίζει: φιλελεύθερη δημοκρατία, κοινωνική δημοκρατία, εθνική αυτοδιάθεση, φυλετική κοινότητα, κ.ο.κ.

Ο λόγος, όμως, για τον οποίο αναφέρθηκε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος προηγουμένως έχει σημασία. Παρότι τα ιδεολογήματα που κυριαρχούσαν εκατό χρόνια πριν μπορεί να ακούγονται σήμερα ξεπερασμένα και αφελή, δεν φαίνεται να έχουν αλλάξει ουσιωδώς. Αυτός ο σύμφυτος προς τη νεοτερική ιδεολογία μελλιορισμός· αυτή η βελτιοδοξία· αυτή η αισιόδοξη πίστη στην κατά βάση αγαθή και λογική ανθρώπινη φύση· αυτή η πεποίθηση ότι ο κόσμος είναι δυνατόν να τελειοποιηθεί με την ολόψυχη πίστη σε κάποιο ιδανικό –όλα αυτά συνεχίζουν να ζουν μέσα μας. Ας σταθούμε για λίγο στο προηγούμενο παράδειγμα, στην αντιδιαστολή μεταξύ πολέμου και αυτοδιάθεσης, πολέμου και δημοκρατίας –όπως και αν προσδιορίζεται η τελευταία. Μήπως, ακόμη και σήμερα, δεν συνεχίζουμε να πιστεύουμε ότι ο πόλεμος και η δημοκρατία είναι έννοιες ασυμβίβαστες, ότι η μία αποκλείει την άλλη εξ ορισμού; Και, φυσικά, υπάρχουν πολλοί λόγοι που δικαιώνουν εν πολλοίς μια τέτοια αντίληψη, με δεδομένους τους αναριθμητούς πολέμους που εξαπολύθηκαν χωρίς τη συναίνεση των πληθυσμών οι οποίοι έμελλαν να υποστούν τις συνέπειές τους. Κατά πόσον, όμως, αυτή η απόλυτη διάζευξη αντέχει σε πιο προσεκτική κριτική; Κατά πόσον, δηλαδή, η αναζήτηση των αιτιών του πολέμου μάς οδηγεί μόνον σε μη δημοκρατικές πολιτικές ρυθμίσεις; Και αντίστροφα, κατά πόσον ο οποιοσδήποτε νεοτερικός διακανονισμός αποτελεί, από μόνος του, ικανή εγγύηση για την αποφυγή του πολέμου –όπως κι αν

ορίζεται η οντότητα που αποζητά την αυτοδιάθεση (*κοινωνία των πολιτών, έθνος, τάξη, φυλή, κ.ο.κ.*);

Η εύκολη απάντηση σε τέτοιες αντιρρήσεις, βεβαίως, είναι να προσθέσουμε κάποιαν *ad hoc* εξαίρεση: ότι, δηλαδή, ίσως ο πόλεμος να συμβιβάζεται με τη δημοκρατία και την αυτοδιάθεση φτάνει να έχει τη σχετική νομιμοποίηση, αν δηλαδή είναι πόλεμος αμυντικός ή πόλεμος απελευθερωτικός ή, εν πάσει περιπτώσει, πόλεμος που δεν αδικεί, αλλά σκοπεύει να επανορθώσει μιαν αδικία. Αλλά ούτε και αυτό ισχύει έτσι ακριβώς ή μόνον έτσι. Μήπως στην κλασική αρχαιότητα οι βίαιες καταστολές των εξεγέρσεων στη Νάξο ή η εκστρατεία στη Σικελία δεν έγιναν από τη δημοκρατική Αθήνα; Ή μήπως ο επεκτατισμός της Ρώμης δεν είχε δημοκρατική νομιμοποίηση; Μήπως όλοι οι πόλεμοι της νεότερης ιστορίας που εξαπολύονται μετά τη Γαλλική Επανάσταση είναι πόλεμοι αμυντικοί ή απελευθερωτικοί; Στους νεότερους χρόνους πάλι, οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι δεν αποτελούν οι ίδιοι παραδείγματα δημοκρατικής νομιμοποίησης της ένοπλης βίας, τουλάχιστον από τη μία πλευρά; Ή μήπως, στις ημέρες μας, οι υποστηρικτές της επέμβασης των Ηνωμένων Πολιτειών στο Ιράκ δεν επικαλούνται, και αυτοί, το επιχείρημα ότι ο συγκεκριμένος πόλεμος, αν και εκτός διεθνούς δικαίου, είχε ωστόσο την έγκριση της αμερικανικής κοινής γνώμης;

Τα πράγματα δεν είναι, λοιπόν, όπως φαίνονται ή όπως θα θέλαμε να είναι. Αν, παρά τις προσδοκίες μας, πόλεμος και αυτοδιάθεση αποδεικνύονται τελικά δύο φαινόμενα που δεν αλληλοαποκλείονται, ίσως είναι σκόπιμο να επανεξετάσουμε τις συνθηματολογικές σημασίες που έχουμε συνηθίσει να δίνουμε στις λέξεις. Το συμπέρασμα που κρύβεται εδώ είναι μάλλον αυτονόητο: ότι, παρά τις επιθυμίες που μετατρέπονται σε βεβαιότητες, δεν υπάρχει κάποια προκαταβολική εγγύηση πως η πλειοψηφία (η εκάστοτε πλειοψηφία, όπως και αν ορίζεται και όπως και αν μετράται) πρέπει να είναι φιλειρηνική και όχι φιλοπόλεμη – πάντοτε, εκ προοιμίου, ανεξαρτήτως περιστάσεων. Ο πόλεμος αποδεικνύεται πως δεν αφορά μόνον στην αυτοδιάθεση, οπωσδήποτε και αν την ορίσουμε. Τα αίτιά του, όσο πολύπλοκα και αν είναι, όσο δυσεξιχνίαστα κι αν παραμένουν, φαίνεται πως δεν μπορούν να θεραπευθούν από δημοκρατικές ρυθμίσεις και μόνον, όπως και αν τις φανταζόμαστε – αφού τελικά δεν έχουν να κάνουν μόνον με αυτές.

Γιατί, τότε, στη νεότεριότητα υπάρχει αυτή η διαδεδομένη παρανόηση που καθιστά τον πόλεμο και την αυτοδιάθεση έννοιες εκ

προοιμίου αντίθετες; Παραδόξως, ο λόγος για τον οποίο συνήθως θεωρούμε ότι η μία έννοια οφείλει να αποκλείει την άλλη σχετίζεται με ό,τι πιο σημαντικό έχει κληρονομήσει η σύγχρονη σκέψη: με την ίδια τη νεοτερικότητα και με τα πνευματικά της παρακολουθήματα, με τον Διαφωτισμό και τις μετέπειτα πνευματικές αναζητήσεις του 19ου αιώνα. Σε αυτήν την κληρονομιά, βαριά και μοιραία για τον δικό μας τρόπο σκέψης, η ηθική καταδίκη του πολέμου συμβαδίζει με την ανύψωση του δημοκρατικού ιδεώδους στις διάφορες εκδοχές του. Για παράδειγμα, στη φιλελεύθερη σκέψη, από τον καιρό ακόμη του Τόμας Πάιν, το φαινόμενο του πολέμου είναι συναρτημένο με την έλλειψη δημοκρατικής νομιμοποίησης. Ο πόλεμος θεωρείται ότι αποτελεί το κακοήθες σύμπτωμα της αυταρχικής διακυβέρνησης: οι δεσποτείες είναι αυτές που χρεώνονται την ευθύνη του πολέμου, αφού οδηγούν σε ένοπλες συρράξεις λαούς εξ ορισμού φιλήσυχους και φιλειρηνικούς. Επομένως, το συμπέρασμα ακολουθεί εδώ με φυσικό και αυτονόητο τρόπο: το φαινόμενο του πολέμου θα εξαλειφθεί με τον πολιτικό εκδημοκρατισμό των κοινωνιών. Η ανεμπόδιστη βούληση των λαών, η απρόσκοπτη επαφή μεταξύ τους, το ελεύθερο εμπόριο –ιδού οι ανθρωποσωτήριες συνταγές του κλασικού φιλελευθερισμού για την παγκόσμια ειρήνη.

Αλλά και στη σοσιαλιστική σκέψη το ιδεώδες της κοινωνικής, αυτήν τη φορά, δημοκρατίας ισοδυναμεί με την υπέρβαση του πολέμου, με την έλευση της παγκόσμιας ειρήνης. Ωστόσο, σε αντίθεση προς όσα προέβλεπε η σοσιαλιστική εσχατολογία, η σύγκρουση του καπιταλισμού με τον σοσιαλισμό έμελλε να μην είναι τελεσίδικη. Ούτε, όμως, και το ίδιο το υπόβαθρο του σοσιαλιστικού οράματος, η ταξική αλληλεγγύη, αποδείχθηκε από μόνο του όρος ικανός για την αποφυγή του πολέμου. Στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο διεθνισμός του προλεταριάτου κατέρρευσε συμπαράσυροντας τη Δεύτερη Διεθνή. Στη συνέχεια πάλι, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι εσωτερικές συγκρούσεις και καταστολές στις κοινωνίες με σοσιαλιστικά καθεστώτα δεν έπαυσαν. Και, χωρίς να μπαίνουμε στο μάλλον άχαρο θέμα τού κατά πόσον οι κοινωνίες αυτές ήταν όντως δημοκρατικές, σημασία εν προκειμένω έχει πως ούτε καν οι μεταξύ τους συγκρούσεις δεν αποδείχθηκαν αδιανόητες. Όταν φέρνουμε στον νου τη σινο-σοβιετική διένεξη (που, ευτυχώς για τον πλανήτη, δεν οδήγησε σε ένοπλη σύρραξη) ή τον πόλεμο Κίνας-Βιετνάμ, αντιλαμβανόμαστε πως η *raison d'état* αδιαφορεί για

το αν πρόκειται για *état socialiste* –και γι' αυτό διαψεύδει καθ' όλα υψηλόφρονες ιδεολογικές προσδοκίες.

Τι, όμως, θα μπορούσαμε να πούμε για το ίδιο το φαινόμενο του πολέμου και τη διαδρομή του στο χρόνο; Εδώ είναι που το γνωστό σχήμα της αναλυτικής διάκρισης ανάμεσα στην παράδοση και τη νεοτερικότητα μας βοηθά και πάλι να στοχαστούμε βαθύτερα για τη ροή της ανθρώπινης ιστορίας. Από πρώτη άποψη, τα πράγματα στις παραδοσιακές κοινωνίες φαίνονται σχετικά απλά. Μας χωρίζουν από αυτές τόσο ο χρόνος όσο και η διαφορετική λογική στη συγκρότηση του κράτους, έτσι που οι λεγόμενοι παραδοσιακοί πόλεμοι να μην θέτουν ευθέως ως πρόβλημα της σκέψης μας ζητήματα αυτοδιάθεσης ή δημοκρατίας ή κοινωνικής δικαιοσύνης. Δυναστικοί ανταγωνισμοί, φυλετικά μίσση, θρησκευτικές αντιθέσεις και θρησκευτικοί προσηλυτισμοί, τοπικές αντιπαλότητες, οικονομικές βλέψεις και διεκδικήσεις, επιδρομές, κατακτήσεις, βίαια μεταναστευτικά ρεύματα –τα αίτια δεν δείχνουν καθόλου προβληματικά μέσα στην πεζότητά τους. Τις μικρές παραφωνίες της δημοκρατικής Αθήνας, της δημοκρατικής Ρώμης ή της δημοκρατικής Φλωρεντίας τις ξεπερνάμε σχετικά εύκολα. Και έτσι το άρρητο συμπέρασμα έρχεται φυσιολογικά: στους προνεοτερικούς χρόνους δεν θα μπορούσαμε «φυσικά» να μιλάμε για τη σχέση δημοκρατίας και πολέμου, ακριβώς επειδή στις κοινωνίες αυτές δεν μπορούμε να μιλάμε «κανονικά» για δημοκρατία. Ακόμη και όταν συμβαίνει να εξιδανικεύουμε κάποια περίοδο της ανθρώπινης ιστορίας που η ιδεολογία μας μπορεί να έχει επιλέξει ως πρότυπο ή σημείο αναφοράς, γνωρίζουμε πως οι προηγούμενες κοινωνίες σίγουρα δεν ήταν τέλειες, δεν υλοποιούσαν τις ιδεολογικές ουτοπίες που εμείς έχουμε κατά νου.⁸

Έτσι, όμως, καταλήγουμε να εγκλωβιζόμαστε, διά της αυτοεπιβεβαιώσεως, στις ιδεολογικές παραδοχές μας. Γιατί τι άλλο από κατεξοχήν νεοτερικός προβολισμός είναι η πεποίθηση πως ο πόλεμος μπορεί να ξεπεραστεί από τη δημοκρατία (ό,τι κι αν σημαίνει αυτό) *μόνον στις ημέρες μας, από εδώ κι εμπρός*; Ξεχνάμε, βεβαίως, έτσι, ότι πολλές από τις αυταρχικές, εκμεταλλευτικές, αυθαίρετες και άδικες ρυθμίσεις της παράδοσης, αποτέλεσαν για αιώνες εγγύηση ειρήνης –πάντοτε προσωρινής, φυσικά, συχνότατα άδικης, αλλά συνήθως μακράς διάρκειας. Κάτι τέτοιο, μάλιστα, ίσχυε ιδιαίτερα για

8. Πρβλ. W.E. Connolly, *Political Theory and Modernity*, Οξφόρδη 1988, σ. 1.

τις αυτοκρατορίες που, από μόνες τους, αποτελούσαν πεζές και καθόλου ιδανικές εκβάσεις πολεμικών συρράξεων. Και ίσως δεν είναι τυχαίο που στις ημέρες μας μαινεται η συζήτηση για τις αυτοκρατορίες του παρελθόντος και για την ίδια την ιδέα της αυτοκρατορικής τάξης πραγμάτων. Πρόκειται για ένα όχι και τόσο περιεργό εντέλει ενδιαφέρον, που φαίνεται να απασχολεί όλο και περισσότερο τα σύγχρονα ερευνητικά ινστιτούτα, τις διάφορες δεξαμενές σκέψης και όλο το υπόλοιπο πλέγμα των κέντρων όπου διαμορφώνεται η διεθνής πολιτική – τις σημερινές, δηλαδή, «αυθεντίες», τους φορείς της γνώσης και της εξουσίας στην εποχή μας. Μήπως κάτι τέτοιο σημαίνει πως, στο ανεξιχνίαστο μέλλον, ίσως απομένει να δούμε και την αναγόρευση της ιδέας της αυτοκρατορίας σε νέα ιδεολογική ουτοπία; Στις παραδοσιακές κοινωνίες πάντως, που δεν γνώριζαν το νόημα των σύγχρονων ιδεολογικών ουτοπιών, οι πόλεμοι μπορεί να ήταν όντως συχνοί, μπορεί ενδεχομένως να διεξάγονταν για λόγους που σήμερα φαντάζουν πολύ γήινοι και ελάχιστα ευγενείς, καμιά φορά τόσο ευτελείς που να μας φαίνονται ακατανόητοι. Από την άλλη πλευρά, όμως, σε αυτές τις κοινωνίες της παράδοσης επικρατούσαν και μεγάλες περιόδοι ειρήνης, που συνοδεύονταν από διόλου τέλειες, για τα σύγχρονα μέτρα, ρυθμίσεις. Αν, όμως, παραβλέψουμε αυτό το σημείο, είναι σαν να προσπερνάμε έτσι ασχολίαστη και μιαν άλλη επισήμανση με την οποία ξεκινήσαμε: ότι, δηλαδή, το φάσμα του πολέμου ουδέποτε στο παραδοσιακό παρελθόν υπήρξε τόσο καταστροφικό όσο στη σύγχρονη εποχή.⁹ Υπάρχει, λοιπόν, κάποια συνάρτηση, στη νεοτερικότητα ανάμεσα, αφενός, στην καταστροφικότητα του πολέμου και, αφετέρου, στην κυριαρχία της ιδεολογικής πολιτικής, η οποία μάλλον, με την επίκληση ενδοκόσμιων αφαιρέσεων, εξορκίζει τον πόλεμο – και, ίσως, οι έως τώρα επισημάνσεις πείθουν πως η συνάρτηση αυτή δεν έχει ακόμη διερευνηθεί και κατανοηθεί επαρκώς.¹⁰

Τι συμβαίνει, λοιπόν, σε αυτήν τη σύγχρονη εποχή, στη νεοτερικότητα που ξεκινά τους τελευταίους δυο-τρεις αιώνες – για άλλους ίσως ακόμη πιο νωρίς; Τα πράγματα εδώ είναι πιο πολύπλοκα, επειδή ακριβώς η κοινωνική εμπειρία αποκολλάται ιδεολογικά

9. Βλ., μεταξύ άλλων, H. Joas, *War and Modernity*, Cambridge 2003, αλλά και το προγενέστερο H. Joas, «The Modernity of War», *International Sociology*, τόμ. 14, τχ. 4, 1999, σ. 457-472.

10. Πρβλ. B. Wittrock, «History, War and the Transcendence of Modernity», *European Journal of Social History*, τόμ. 4, τχ. 1, 2001, σ. 53-72.

από τη σκέψη, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι εξαφανίζεται κί-
λας. Ας πάρουμε και πάλι το παράδειγμα της δημοκρατίας που,
για εμάς, είναι ταυτόχρονα και ιδεολογικό όραμα (μια *αφαίρεση*),
αλλά και μαχητή κάθε φορά πραγματικότητα (μια *εμπειρία*). Ε-
κτός, δηλαδή, από τις ιδεολογικές επεξεργασίες που υφίσταται, η
δημοκρατία αφορά πλέον σε συγκεκριμένους διακανονισμούς, οι
οποίοι τη συναρτούν με τη θεμελιώδη έκφρασή της στη νεοτερικό-
τητα που, βεβαίως, δεν είναι άλλη από την αντιπροσώπευση –από
τις διάφορες εκδοχές και τους μηχανισμούς της έμμεσης, αντιπρο-
σωπευτικής δημοκρατίας. Όποια και αν είναι η ιδεώδης και αφη-
ρημένη εικόνα που συμβαίνει να φιλοτεχνούμε για τη δημοκρατία,
αυτή δεν μπορεί στην πράξη να αποφύγει την περίπλοκη, συμβιβα-
στική, επίδικη, επισφαλή, μα μέγιστη εμπειρική εφεύρεση της αντι-
προσώπευσης. Γύρω από αυτήν είναι που έχουν οικοδομηθεί (στην
πράξη, όχι στη θεωρία) οι πολιτικοί θεσμοί της νεοτερικότητας. Η
ίδια η συνείδηση του σύγχρονου ανθρώπου στηρίζεται σε αυτήν
και την προϋποθέτει, όταν απαιτεί το δικαίωμα να αξιολογεί, να ε-
πιλέγει, να κρίνει, να ελέγχει, να δικαιώνει ή να απορρίπτει –δια-
μορφώνοντας έτσι την ενστικτώδη γνώση, το αυθόρμητο κριτήριο,
το πρακτικό μέτρο με το οποίο ο καθένας μας αποτιμά αν μια
ρύθμιση είναι ή δεν είναι δημοκρατική. Άρα, η δημοκρατία στη νε-
οτερικότητα δεν είναι απλώς ιδεολογική αφαίρεση, είναι και ε-
μπειρική πραγματικότητα. Και ως προς αυτό το σημείο, βεβαίως,
θα μπορούσαν να εγερθούν αντιρρήσεις, ιδεολογικού φυσικά χα-
ρακτήρα – περί κάποιας ιδανικής «άμεσης» δημοκρατίας ή κάτι
παρόμοιο. Γνωρίζουμε, όμως, όλοι πως, ρεαλιστικά, οι υπερμεγέ-
θεις, ετερογενείς και πολύπλοκες κοινωνίες της νεοτερικότητας
που διαδέχονται τις «φυσικές κοινότητες» του παραδοσιακού πα-
ρελθόντος δεν θα μπορούσαν να είναι δημοκρατικές δίχως κάποια
παραλλαγή αυτού του μοντέρνου εργαλείου της αντιπροσώπευσης.
Και αν πάμε τα πράγματα κάπως πιο βαθιά, στη σημαντικότερη ί-
σως διαφορά που χωρίζει την παράδοση από τη νεοτερικότητα, τό-
τε θα πρέπει να κάνουμε επίσης λόγο και για το πώς η ίδια η έν-
νοια του υποκειμένου αναδύεται στη νεότερη εποχή –και ως τέτοια
πλέον, αποζητά τρόπους εμπλοκής με την πολιτική. Ευτυχώς, στη
νεοτερικότητα, σε αντίθεση με την παράδοση, είμαστε όλοι μας, ως
γνήσια πλέον κοινωνικά υποκείμενα, και άλλα πράγματα εκτός α-
πό απλώς δεσπότες ή απλώς υπήκοοι. Εξ ου και η περιβόητη κοι-
νωνία των πολιτών, που συμπυκνώνει, είτε ως πραγματικότητα εί-

τε ως όραμα, τον πολύσημο και πολυδιάστατο χαρακτήρα των νεοτερικών κοινωνιών.

Την ίδια στιγμή, δεν είναι δυνατόν να λησμονήσουμε ότι ο πόλεμος στη νεοτερικότητα μεταμορφώνεται και αυτός πλήρως, τόσο ως προς τη διεξαγωγή του, όσο και ως προς τη νομιμοποίησή του. Η (πάντοτε ενδιαφέρουσα) συζήτηση για το πόσο δραματικά έχει αλλάξει και συνεχίζει να αλλάζει η τεχνολογία του πολέμου στη σύγχρονη εποχή δεν τελειώνει ποτέ¹¹ –όπως, ίσως, δεν θα τελειώσει και η συζήτηση για το πώς διαμορφώνεται η πολιτική οικονομία του πολέμου στη νεοτερικότητα. Ανάλογο ενδιαφέρον θα συνεχίζει να προκαλεί και ένα άλλο ζήτημα: πώς το φαινόμενο του πολέμου εμπλέκει σταδιακά το σύνολο της κοινωνίας, πώς αρχίζει να την αφορά εξ ολοκλήρου. Αυτό, τουλάχιστον, ισχύει από τον καιρό της πρώτης επιστράτευσης στη Γαλλική Επανάσταση, που μεταμόρφωσε την αντίληψη και την πρακτική του πολέμου, μέχρι τους λεγόμενους «ολοκληρωτικούς» πολέμους –που όντως αξίζουν κατά κυριολεξία αυτόν τον χαρακτηρισμό, επειδή ακριβώς δηλώνουν τον περιεργο «εκδημοκρατισμό» του ίδιου του πολέμου στους νεότερους χρόνους. Οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι του 20ού αιώνα, αλλά κι ο πρόδρομός τους, ο αμερικανικός εμφύλιος του 19ου, δεν είναι μόνον οι πρώτοι ολοκληρωτικοί πόλεμοι στην ανθρώπινη ιστορία, είναι και πόλεμοι της σύγχρονης δημοκρατίας από πολλές απόψεις –και ίσως αξίζει να σκεφθούμε αυτήν την επισήμανση σε όλες της τις διαστάσεις.

Κρίσιμο ρόλο σε αυτήν την καθολική αλλαγή πρέπει να έπαιξε (και μάλλον συνεχίζει να παίζει) η σύγχρονη ιδεολογία –ή, ακριβέστερα, η επικράτηση της ιδεολογικής πολιτικής που αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα παράφωνα της νεοτερικότητας. Οι αιτίες που προκάλεσαν την ανάδυση των σύγχρονων ιδεολογιών είναι πολλές, όσες ίσως και οι αιτίες που οδήγησαν στην ίδια τη νεοτερικότητα. Καμιά τους, ωστόσο, δεν αρκεί να εξηγήσει πλήρως τις σύνθετες εξελίξεις που προκάλεσαν την έξοδο της ανθρωπότητας από τους παραδοσιακούς τρόπους ζωής και σκέψης, που καθόρισαν τη μετάβαση από την ποικιλία των εμπειρικών διακανονισμών της παράδοσης στην κοινωνική μηχανική της νεοτερικότητας. Πολλές επιμέρους μεταβολές τέμνονται μεταξύ τους για να δημιουργή-

11. Βλ., μεταξύ άλλων, το κλασικό έργο του T. Ropp, *War in the Modern World*, Νέα Υόρκη 1959, αλλά και τον συλλογικό τόμο M.R. Smith (επιμ.), *Military Enterprise and Technological Change*, Cambridge, MA 1987.

σουν τον νέο αυτόν κόσμο, από την αρχική του κοιτίδα στη δυτική Ευρώπη, σε ολόκληρη την υφήλιο σήμερα. Η καθολική εμπορευματοποίηση της εργασίας και η εδραίωση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, η ανάδυση δηλαδή της «αγοραίας κοινωνίας»· η ανάπτυξη του εμπορίου και της επικοινωνίας· οι ασύλληπτες, σε πυκνότητα και μέγεθος, τεχνολογικές αλλαγές και η υποταγή της Φύσης· η δημογραφική έκρηξη· ο εξαστισμός· η συγκέντρωση της εξουσίας σε μονοπαγείς γραφειοκρατικούς μηχανισμούς διοίκησης, στα σύγχρονα κράτη· η κυριαρχία της *Zweckrationalität* και η εν όλω εργαλειοποίηση του κοινωνικού βίου· η εξάπλωση της εγγραμματοσύνης· η αποδυνάμωση της θρησκείας· η συνολική εκκοσμίκευση της πνευματικής και της κοινωνικής ζωής – όλα αυτά αποτελούν κεντρικές και αλληλεξαρτώμενες μακρο-αλλαγές που εισάγουν τις παραδοσιακές κοινωνίες στη νεότερικότητα.

Συνάρτησή τους, όμως, είναι και οι σύγχρονες ιδεολογίες και η εμφάνιση της ιδεολογικής πολιτικής, η προτεραιότητα δηλαδή την οποία αποκτά στην πολιτική η «ηθική της πεποίθησης» έναντι της «ηθικής της υπευθυνότητας», όπως θα έλεγε ο Μαξ Βέμπερ. Γιατί και πώς συμβαίνει αυτό, δεν νομίζω πως το γνωρίζουμε με ακρίβεια. Η έξοδος από τις «φυσικές κοινότητες» του παρελθόντος, η «εκθμελίωση» του υποκειμένου, ο κλονισμός της «οντολογικής ασφάλειας» που οι παραδοσιακοί τρόποι ζωής παρείχαν στον άνθρωπο,¹² εξαπέλυσαν υπόγειες μέχρι τότε δυνάμεις, που απελευθέρωσαν το κοινωνικό υποκείμενο από τα δεσμά της παράδοσης, ίσως μόνο για να το φυλακίσουν σε νέα κελιά. Κάθε δυσαρέσκεια, δίκαιη ή άδικη, κάθε προσδοκία, ευγενής ή αχρεία, κάθε συνθλιμμένη αξία μα και κάθε βωβή φιλοδοξία, κάθε δημιουργικό μα και κάθε παθογόνο στοιχείο – όλα αυτά που μέχρι τότε δάμαζε το (διόλου ιδανικό, μα εμπειρικά αποτελεσματικό) καθεστώς της παράδοσης, είχαν πλέον την ευκαιρία να αναπτυχθούν ανεμπόδιστα, σε όλη τους την αφηρημένη μονομέρεια.

Κάπως έτσι πρέπει να επήλθε η κυριαρχία των ουτοπικών ιδεών επί της πραγματικότητας, η συσκότιση της σωρευμένης εμπειρίας από την ιδεολογική αφαίρεση.¹³ Μα έτσι συντελέστηκε και η

12. Για την «οντολογική ασφάλεια» της παράδοσης, βλ., μεταξύ άλλων, A. Giddens, *Social Theory and Modern Sociology*, Cambridge 1987, σ. 178. Πρβλ. E. Kedourie, «Introduction», στο E. Kedourie (επιμ.), *Nationalism in Asia and Africa*, Λονδίνο και Cleveland 1970, σ. 25-26.

13. Βλ. E. Voegelin, «The Eclipse of Reality», στο T.A. Hollweck - P. Caringella

συνακόλουθη εξασθένιση των παραδοσιακών μορφών πολιτικού ρεαλισμού –αναμφίβολα πεζού, και συνήθως συμφεροντολογικού, στενόκαρδου και στενόμυαλου αλλά, παρά ταύτα, ρεαλισμού. Τον εμπειρικό αυτόν ρεαλισμό είναι, λοιπόν, που διαδέχεται μια πολιτική η οποία, πλέον, προσβλέπει σε ιδανικά και παρακινείται από ιδεολογικές αρχές. Υποσχόμενα την άμεση, εγκόσμια απαλλαγή των ανθρώπων από τα όποια δεινά, τα πολιτικά δόγματα της νεότερης ιστορίας εμφανίστηκαν ως δραστικά θρησκευτικά υποκατάστατα, εντάσσοντας τη ζωή και τις πράξεις των ανθρώπων στις δικές τους εσχατολογικές προοπτικές. Εισήγαγαν, έτσι, νέες προσλήψεις της πραγματικότητας, νέα πρότυπα δράσης, νέες εικόνες περί του τι είναι η πολιτική και τι μπορεί να επιτύχει. Εντούτοις (και εδώ έγκειται η ειρωνεία), είναι σε αυτό ακριβώς το φαινόμενο των πολιτικών ιδεολογιών, των νέων «κοσμικών θρησκειών», στο οποίο όχι μόνον χρεώνονται οι σύγχρονες ουτοπίες περί αυτοδιάθεσης, δημοκρατίας, κοινωνικής δικαιοσύνης, κ.ο.κ., αλλά πιστώνονται και οι απτές διαφορές μας από τις κοινωνίες της παράδοσης, οι πρακτικές πολιτικές μας αξίες. Σε αυτές τις ιδεολογίες και στις αφαιρέσεις τους, στα επιτεύγματά τους, αλλά και στις μονομέρειες, στις υπερβολές και στα λάθη τους, στις ρητορείες τους περί της τέλει κοινωνίας, όπως η καθεμιά την εννοεί, οφείλουμε εντέλει και την εμπειρική εκτίμηση που τρέφουμε για τα επιτεύγματα της νεοτερικότητας. Μόνον που, συνήθως, παραλείπουμε να συνυπολογίσουμε το αναπόφευκτο κόστος που οι ίδιες οι ιδεολογίες επέφεραν. Ότι, δηλαδή, με τις κατ' ανάγκη μονόχρωμες αφαιρέσεις τους, προκαλούν (και όχι μόνον στους οπαδούς τους) μια επισκότιση της πεζής πραγματικότητας. Ότι καλλιεργούν την εντύπωση πως οι κοσμικές ουτοπίες μπορεί να συνιστούν πανάκειες για τα πάντα, για κάθε κοινωνική και πολιτική παθογένεια, ακόμη και για τη θεραπεία ενός ασύμμετρου προς τις ίδιες φαινομένου –εκείνου της ένοπλης βίας, του πολέμου.¹⁴ Επίσης, λησμονούμε συνήθως πως αυτές οι ίδιες οι σύγχρονες ιδεολογίες εξορκίζουν ρητορικά τον πόλεμο, ενώ, συχνά, προσφέρουν μόνες τους τα καινούργια αίτια του πολέμου που προστέθηκαν στα παλιά. Τέ-

(επιμ.), *The Collected Works of Eric Voegelin*, τόμ. 28, Baton Rouge και Λονδίνο 1990, σ. 125-136.

14. Πρβλ. P.K. Lawrence, «Enlightenment, modernity and war», *History of the Human Sciences*, τόμ. 12, τχ. 1, 1999, σ. 3-25.

τοια είναι, εξάλλου, η υποψία που αβίαστα γεννάται μέσα μας καθώς φέρνουμε στον νου το, ακραίο έστω, παράδειγμα του 1914-16, όταν ο ίδιος ο πόλεμος αναγορευόταν σε μέσο του τερατισμού του, σε εργαλείο της αυτοκατάργησής του.¹⁵

Το πρόβλημα στη σύγχρονη εποχή είναι, λοιπόν, ότι πολλά από τα παραδοσιακά και αρκετά από τα καινούργια αίτια του πολέμου νομιμοποιήθηκαν και εξευγενίστηκαν ιδεολογικά – κρύφθηκαν κάτω από τον μανδύα της κοσμικής ουτοπίας και έτσι συγκάλυψαν την αναλλοίωτη πεζότητα και κοινοτοπία τους. Μετασχηματίστηκαν δηλαδή ιδεολογικά, χάρη στον συνολικό τρόπο σκέψης της νεοτερικότητας, ο οποίος αντιμετωπίζει ως εφικτή προοπτική την επίτευξη της τέλει κοινωνίας επί της γης. Ο πόθος της διαρκούς ειρήνης ενσωματώθηκε, έτσι, στα κοσμικά οράματα των ιδεολογικών, με αποτέλεσμα να δημιουργεί μια μόνιμη νοητική σύγχυση, μια στρέβλωση της εμπειρίας. Αυτό, φέρ' ειπείν, δεν δηλώνει η προσδοκία ότι πόλεμος και δημοκρατία οφείλουν, κατά κάποιο τρόπο, να είναι έννοιες αντίθετες, μολονότι δεν υπάρχει κάποια λογική αναγκαιότητα που να επιβάλλει κάτι τέτοιο; Αλλά, για να προσγειωθούμε και πάλι από την αφαίρεση στην εμπειρία, ας θυμηθούμε δύο σημεία στα οποία έχουμε ήδη καταλήξει. Πρώτον, ότι, όπως και τα ατομικά δικαιώματα, η αυτοδιάθεση ή η δικαιοσύνη, έτσι και η δημοκρατία είναι μια έννοια περί της οποίας ουδέποτε υπήρξε (ούτε θα μπορούσε, ίσως, να υπάρξει) ιδεολογική ομοφωνία, ότι εντέλει πρόκειται για κάτι που δεν κρίνεται με διακηρύξεις, αλλά με επιδόσεις –μόνον στην πράξη. Και δεύτερον, ότι ο πόλεμος αποτελεί ένα φαινόμενο άλλης, διαφορετικής τάξης, κάτι που ούτε μπορεί να αναχθεί σε ιδεολογικές ουτοπίες ούτε μπορεί να εξορκιστεί με ιδεολογικές ρητορείες.

15. Ίσως είναι χρήσιμο να θυμηθούμε εδώ πως την ουτοπική αυτή προσδοκία δεν έτρεφαν μόνον οι ορκισμένοι οπαδοί των ιδεολογιών. Τη συμερίζονταν πνεύματα εξόχως σκεπτικιστικά, όπως εκείνο του Ανρί Μπεργκσόν, ο οποίος έγραφε με σιγουριά στα 1915: «Μα όποιο κι αν είναι το τίμημα της νίκης [...] δεν θα είναι τόσο ακριβό, αρκεί η ανθρωπότητα να λυτρωθεί από αυτόν τον εφιάλτη που τη βαρβαίνει». H.W. Carr, «Introduction», στο H. Bergson, *The Meaning of the War*, Λονδίνο 1915, σ. 13. Τον ίδιο, αφελή ίσως στα σημερινά μάτια, μύθο ασπάζονταν μέχρι και εκπρόσωποι του κοινωνικού δαρβινισμού, σαν τον Σπένσερ και τον Χάξλεϋ που, το 1914, προέβλεπαν τη μετάβαση της ανθρωπότητας στο επόμενο, «απόλεμο» στάδιο της εξέλιξης. Βλ., σχετικά, P. Crook, *Darwinism, War and History*, Cambridge 1994.

3. Η ΝΕΑ ΕΠΟΧΗ

Πού, όμως, μας πηγαίνουν τέτοιες πεσιμιστικές διαπιστώσεις; Αν, μάλιστα, το ενδιαφέρον μας δεν είναι απλώς κατανοητικό, αλλά πρακτικό και πολιτικό, σε ποιο συμπέρασμα θα έπρεπε να μας οδηγήσουν τέτοιες επισημάνσεις ως προς την αντιμετώπιση του φαινομένου του πολέμου, σήμερα και αύριο, στον 21ο αιώνα; Ουδείς γνωρίζει, εκτός εάν θεωρεί εαυτόν προφήτη –εκτός, δηλαδή, αν συνεχίζει να παραμένει πλήρως εγκλωβισμένος στον τεχνητό κόσμο της ιδεολογικής πολιτικής, χωρίς να ξεχωρίζει την ήρα από το στάρι, χωρίς να διακρίνει τα οφέλη της νεοτερικότητας από το αναπόφευκτο ιστορικό κόστος της, χωρίς εντέλει να αντιλαμβάνεται την τραγική της δισημία. Ποιος, μάλιστα, μπορεί να προφασιστεί ότι είμαστε σε θέση να προβλέψουμε το μέλλον της ειρήνης στις συνθήκες της λεγόμενης παγκοσμιοποίησης; Αυτή η σύνθετη και άγνωστη στις εκβάσεις της διαδικασία της παγκοσμιοποίησης έχει ενεργοποιήσει εξελίξεις που υπερβαίνουν τις ισχύουσες και γνωστές ρυθμίσεις εξουσίας. Ριζικές κοινωνιακές αναδιαρθρώσεις (όχι απλώς κοινωνικές, στο εσωτερικό των κοινωνιών, αλλά κοινωνιακές, που αφορούν στη συνολική ιδιοσυστασία της κοινωνίας του ανθρώπου), πρωτόγνωρα προβλήματα, άγνωστες ακόμη προοπτικές, έχουν θέσει τη λειτουργικότητα όλων σχεδόν των νεοτερικών διακανονισμών εν αμφιβόλω. Παράλληλα, όμως, συνεχίζονται παλιότερου τύπου αναπροσαρμογές σε πολλά σημεία του πλανήτη, που παραμένουν εγκλωβισμένα στη λογική των αμέσως προηγούμενων χρόνων. Δεν έχουμε παρά να στρέψουμε το βλέμμα στην Τσετσενία, στο Κουρδιστάν ή στη Σρι Λάνκα, που, μαζί με τα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή, αναμένουν την επίλυση των προβλημάτων τους σύμφωνα με τη συμβατική λογική της νεοτερικότητας.

Ουδείς, φυσικά, μπορεί να προσποιηθεί πως γνωρίζει πού τελικά οδηγείται ο κόσμος μας εξαιτίας των νέων ιστορικών προκλήσεων που έχει να αντιμετωπίσει. Οι προκλήσεις αυτές είναι πολύπλευρες: προκλήσεις οικονομικές, πολιτικές, οικολογικές, μεταναστευτικές και δημογραφικές, τεχνολογικές, επικοινωνιακές, γνωσιακές. Η περίφημη έννοια της κοινωνιακής ολοκλήρωσης που, με τη μία ή την άλλη μορφή και ονομασία, κατατρώχει για δύο και παραπάνω αιώνες την κοινωνική σκέψη είναι στις ημέρες μας ακόμη πιο αινιγματική και μυστηριώδης. Οι μετανεοτερικές κοινωνικές

ταυτότητες και κοινωνιακές κρυσταλλώσεις, επομένως και η ίδια η πολιτική συγκρότηση των κοινωνιών του μέλλοντος, συνιστούν ζητήματα ρευστά και επίδικα. Μετά την εθνικότητα και την ταξικότητα της νεότερης ιστορίας, σειρά μπορεί να έχουν η τοπικότητα, το φύλο, η φυλετική προέλευση, η θρησκευτική πίστη –και, πιθανώς, οι παράμετροι αυτές να οδηγήσουν στην κατασκευή καινούργιων ειδώλων, στην εμφάνιση καινούργιων εκλεκτικισμών και εκλογικεύσεων, στη μυθοπλασία καινούργιων αντιλήψεων για τον κόσμο και, επομένως, και για το φαινόμενο του πολέμου. Πρόκειται για καταστάσεις και για προσδοκίες που, μέσα στις νέες «*glocal*» κοινωνίες που ανατέλλουν, παραμένουν ακόμη άγνωστες στην έμβαση και απρόσιτες στη γνώση.

Το βέβαιο πάντως είναι πως, μέχρι στιγμής, παρά τις εξαγγελίες των ιδεολογιών, η οικονομική και πολιτισμική ολοκλήρωση σε παγκόσμιο επίπεδο δεν φαίνεται να συνοδεύεται από αντίστοιχες διαδικασίες πολιτικής ενοποίησης –εκτός, ίσως, από την υψηλόφρονα μα δύστοχη προσπάθεια της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Εν απουσία, λοιπόν, της πολιτικής παγκοσμιοποίησης, ελλείπει, δηλαδή, ρεαλιστικών προοπτικών ενός παγκόσμιου κράτους, τα αίτια του πολέμου φαίνονται να αυξάνονται και όχι να μειώνονται, αφού νέες αιτίες ένοπλης αντιπαλότητας δημιουργούνται δίχως οι παλιές να έχουν εξαλειφθεί. Και όλα αυτά, ενόσω προσφέρονται καινούργιες τεχνικές δυνατότητες για τη διεξαγωγή «ιδιωτικών», μικρής κλίμακας αλλά αδιάκριτης καταστροφικότητας, πολέμων –των πολέμων της μετα-νεοτερικής εποχής.

Ας σταθούμε λίγο σε αυτό το σημείο. Ο πόλεμος σχετιζόταν και συνεχίζει να σχετίζεται, καταρχήν, με τη συμπεριφορά των πολιτειών στην αρένα των διεθνών σχέσεων: συνιστά, δηλαδή, πρωτίστως ζήτημα δυναμικού εξουσίας μεταξύ συγκροτημένων πολιτικών οντοτήτων, μεταξύ κρατών.¹⁶ Επομένως, το πρώτο που πρέπει να σημειωθεί είναι πως η αποφυγή του πολέμου σήμερα (ή, αλλιώς, το πρόβλημα της διεθνούς ασφάλειας, όπως το αντιμετωπίζουμε στις ημέρες μας) δεν μπορεί να αγνοεί αυτήν την πεζή, κυνική ίσως, αλλά αναπόφευκτη διαπίστωση. Αλλιώς, απλώς εθελου-

16. Για τη διασύνδεση κράτους-πόλεμου, βλ., μεταξύ άλλων, τις σχετικά πρόσφατες συμβολές στην Ιστορική Κοινωνιολογία από τον Μ. Mann, *The Sources of Social Power*, τόμ. Ι, Cambridge 1986, και από τον J.A. Hall, *Coercion and Consent*, Cambridge 1994. Πρβλ., επίσης, Α. Giddens, *The Nation-State and Violence*, Cambridge 1985.

φλούμε ή ηθικολογούμε, σταματώντας τη σκέψη μας, ιδεολογικά και εμείς, στη γενικόλογη καταδίκη του πολέμου.

Η κατίσχυση, όμως, της ιδεολογικής πολιτικής στη νεοτερικότητα είναι δεδομένη –όλοι μας είμαστε δημιουργήματά της, όλοι συμβάλλουμε με τον τρόπο μας στη διατήρησή της. Τούτο καταφαίνεται και από το ότι συχνά θεωρούμε πως, αν η νεοτερικότητα αφεθεί να ολοκληρωθεί ως προς ορισμένες, τουλάχιστον, από τις εξαγγελίες της, όπως η αυτοδιάθεση και η δημοκρατία, ίσως τα πράγματα βελτιωθούν. Κάπως πιο ρεαλιστικά πάντως, η ελπίδα πρέπει να χαμηλώσει. Αν η σωρευμένη πείρα από την κοινωνική μηχανική των ιδεολογικών ουτοπιών έχει αφήσει ένα ικανό απόσταγμα σωφροσύνης και ανθρωπισμού, ίσως το φαινόμενο του πολέμου μεταξύ κρατών περιοριστεί όντως ή ελεγχθεί πιο αποτελεσματικά. Ίσως, για παράδειγμα, σε έναν πιο «δημοκρατικό» ΟΗΕ, όπου κυριαρχούν με την παρουσία τους δημοκρατικά οργανωμένα κράτη, οι πόλεμοι να μειωθούν. Βεβαίως, ακόμη και τότε, ακόμη και ένας τέτοιος ΟΗΕ, δεν θα μπορούσε παρά να είναι μια έμπρακτη συμφωνία μεταξύ κρατών, δημοκρατικών έστω, πλην όχι ισοδυνάμων. Και επομένως, το ζητούμενο της «δημοκρατικότητας» του δεν σημαίνει πως η κεντρική έκφραση της διεθνούς κοινότητας θα ήταν δυνατόν να λειτουργήσει αποτελεσματικά σαν κάποιου είδους μαθητικό συμβούλιο, όπου το κάθε κράτος θα είχε μία ψήφο. Το φάντασμα της Κοινωνίας των Εθνών (άλλης μιας ευγενούς ιδεολογικής κατασκευής) στέκει ακόμη βαρύ επάνω μας, για να μας επιτρέψει να τρέφουμε παρόμοιες ψευδαισθήσεις. Η ωμή πραγματικότητα της εξουσίας δεν παρακάμπτεται από ιδεολογικές εξαγγελίες, απλώς μπορεί να γίνει πιο διάφανη, και επομένως περισσότερο ελεγχόμενη, από τη διεύρυνση των πρακτικών κατακτήσεων της νεοτερικότητας. Αλλά δεν είναι διόλου βέβαιο ότι, εξ αυτού και μόνον του λόγου, η μάστιγα του πολέμου θα ήταν ποτέ δυνατόν να εξαλειφθεί.

Ίσως, πάλι, θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί, σε πιο δημοκρατικά οργανωμένες κοινωνίες, ακόμη και οι ένοπλες μειοψηφίες να εξαφανιστούν ή να περιοριστούν. Ποιος δεν θα ήθελε να ελπίζει κάτι τέτοιο; Μα και ποιος δεν έχει λογικές επιφυλάξεις για τον ρεαλισμό αυτής της ελπίδας; Δυστυχώς, καμία από τις πολιτικές αξίες που αναγορεύθηκαν σε ιδεολογικές ουτοπίες δεν αποτελεί πανάκεια κατά του πολέμου – για τον περιορισμό, έστω, ενός φαινομένου που δεν πρόκειται να εκλείψει εύκολα από την πραγματι-

κόπτητα της κοινωνίας του ανθρώπου. Και ο λόγος που η εξάπλωση της δημοκρατίας, η διεύρυνση της συμμετοχής, η περιστολή της ανισότητας, η θωράκιση της δικαιοσύνης, η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων, ο προοδευτικός εκδημοκρατισμός του πλανήτη, μπορεί να συμβάλουν στη μείωση των πολέμων δεν είναι επειδή οι σημερινές κοινωνίες είναι εκ προοιμίου φιλειρηνικές ή μπορούν να γίνουν κάποτε τέτοιες. Είναι επειδή, χάρη στη φύση της ετερογενούς, της μετα-παραδοσιακής συγκρότησής τους, υποχρεώνονται να επιζητούν τη διαφάνεια και να είναι αναστοχαστικές· επειδή, δηλαδή, μπορεί τελικά να αποδειχθεί ότι οι κοινωνίες μας έχουν όντως τη δυνατότητα να ελέγχουν και να αυτοελέγχονται περισσότερο από τις κοινωνίες της παράδοσης· επειδή μπορούν να αποτιμούν τις δικές τους εμπειρίες, τα λάθη τους, τις ιδεοληψίες τους, να τις κατανοούν, έστω και καθυστερημένα, και να δοκιμάζουν ξανά.

Έγινε λόγος προηγουμένως για τα κράτη και στους μεταξύ τους πολέμους. Με την είσοδο, ωστόσο, της ανθρωπότητας στη μετα-νεοτερικότητα, η όλη εικόνα περιπλέκεται ακόμη περισσότερο. Το πρόβλημα του πολέμου έχει πάψει να είναι απλώς ζήτημα μεταξύ κρατών, μια προέκταση της κρατικής πολιτικής όπως προσφυώς τον είχε ορίσει ο Κλαούζεβιτς. Έχει εκφύγει από τα κλασικά νεοτερικά του πλαίσια, αφού πλέον αφορά σε πρωτόγνωρες καταστάσεις¹⁷ –παράδειγμα ο περιώνυμος πόλεμος εναντίον της τρομοκρατίας. Άρα, οι σημερινές κρατικές οντότητες βρίσκονται αντιμέτωπες με νέες πηγές βίαιης αμφισβήτησης της ίδιας της κυριαρχίας τους –όχι απλώς της συγκρότησης ή της λειτουργίας ή της μορφής τους, όπως συνέβαινε στο πρόσφατο παρελθόν. Συνάμα, όμως, η αποδυνάμωση των γνωστών ιδεολογιών της νεοτερικότητας δεν σήμανε την εξαφάνισή τους, αλλά τη μετάλλαξή τους σε ποικίλα υβρίδια, όπως λ.χ. οι διαβόητοι φονταμενταλισμοί των ημερών μας.

Οι νεοτερικές ιδεολογίες έγιναν, και αυτές με τη σειρά τους, παλιές: απαξιώθηκαν επειδή ακριβώς δεν κατόρθωσαν να πραγματοποιήσουν όσα επαγγέλλονταν, να θαυματοουργήσουν όσα ευαγγελίζονταν, να γεφυρώσουν εντέλει την αφάιρεση με την εμπειρία. Από την πυκνή και έντονη κυριαρχία τους, όμως, παραμένει η σκιά της κοσμικής ουτοπίας, μόνον που τείνει πλέον να προσλαμβάνει καινοφανείς και ακρυστάλλωτες ακόμη μορφές –σε σημείο, μάλιστα,

17. Πρβλ. M. van Creveld, *The Rise and Decline of the State*, Cambridge 1999.

τέτοιο ώστε στις ημέρες μας να εξαγγέλλεται ακόμη και το «τέλος της ιδεολογίας» ή το «τέλος της ιστορίας», αλλά στο ίδιο πάντοτε ιδεολογικό πνεύμα, με ανάλογους προς τους παλιούς (και, υποτίθεται, υπό κατάργηση) αφηρημένους όρους. Οι νέες όμως μορφές με τις οποίες η ιδεολογική ουτοπία επιστρέφει όντως δριμύτερη είναι, κυρίως, εκείνες του πολιτικο-θρησκευτικού ευσεβισμού, του φονταμενταλισμού.¹⁸

Κατά πρώτον, το πολιτικοποιημένο Ισλάμ. Εδώ πρόκειται για μια ιδεολογική αναβίωση του παραδοσιακού παρελθόντος άλλης τάξης, εντελώς διαφορετικής από όσα γνωρίζαμε μέχρι σήμερα. Ενώ, φαινομενικά, έχουμε να κάνουμε με «παραδοσιαρχία», με την επιστροφή σε ένα εξιδανικευμένο παρελθόν, τα προτάγματα των κοσμικών ιδεολογιών έχουν παρεισφρήσει βαθιά και έχουν, εντέλει, ενσωματωθεί στον καινούργιο μαχητικό πολιτικό λόγο του Ισλάμ. Η δημοκρατία, η αυτοδιάθεση, η κοινωνική δικαιοσύνη, ακόμη και η ισότητα των φύλων, έχουν δεόντως εξισλαμιστεί. Όλα αυτά δείχνουν όχι μόνον την αντοχή της συγκεκριμένης θρησκευτικής παράδοσης, αλλά και την πλαστικότητα της, την ικανότητά της να προσαρμόζεται σε νέες συνθήκες. Παράλληλα, ο πόλεμος φαίνεται πως γίνεται εδώ αντιληπτός ως μια πλήρως αποδεκτή και θεμιτή, μια απολύτως φυσιολογική, μόνιμη και διαρκής κατάσταση –μέχρι φυσικά την τελική επικράτηση του Ισλάμ και την οριστική παύση όλων των πολέμων. Υπάρχει και ένα πρόσθετο στοιχείο. Το σημερινό πολιτικοποιημένο Ισλάμ αφορά κυρίως σε κοινωνίες που μετεωρίζονται ακόμη ανάμεσα στην παράδοση και τη νεοτερικότητα, δηλαδή αφορά πρωτίστως στον λεγόμενο Τρίτο Κόσμο. Εκεί, όμως, οι παραδοσιακές κοινωνικές δεξιότητες και «ηθικές πρακτικές», οι οποίες καλούνται πλέον να υποστηρίξουν την πολιτική δράση που παρακινείται από τον ισλαμικό φονταμενταλισμό, αποδεικνύονται πολύ πιο ανθεκτικές και δοκιμασμένες από τις αντίστοιχες δυτικές. Ας μην ξεχνάμε πως, από τον 19ο αιώνα και εντεύθεν, η νεοτερικότητα χτυπά την παραδοσιακή πόρτα της Ανατολής κομίζοντας συνθήματα και όπλα –φανερώνοντας σε, κατ' ουσίαν, παραδοσιακούς ανθρώπους, τη γοητεία των αφηρημένων ιδεών μαζί με την τεχνική δυνατότητα της εφαρμογής τους.¹⁹ Η οι-

18. Πρβλ. Κ. Armstrong, *The Battle for God*, Νέα Υόρκη 2000, ιδιαίτ. 2ο Μέρος, αλλά και Τ. Ali, *The Clash of Fundamentalisms*, Λονδίνο 2002.

19. Για την απορρύθμιση των κοινωνιών της περιφέρειας (ιδιαίτερα στη Μέση Ανατολή) εξαιτίας της «εισβολής» των νεοτερικών τρόπων του σκέπτεσθαι και

κοινωνική και τεχνολογική υστέρηση αυτών των κοινωνιών, με τη μακρά παράδοση της ανατολικής δεσποτείας, όχι μόνον δεν ανέκοψε τη διείσδυση των νεοτερικών τρόπων σκέψης, αλλά επέτρεψε την αφομοίωσή τους με απροσδόκητους τρόπους. Δεν εμπόδισε, λ.χ., τον Χομεϊνί να κηρύσσει ιερό πόλεμο χρησιμοποιώντας κασέτες αμερικανικής και ιαπωνικής προέλευσης. Ούτε εμπόδισε το δίκτυο του Μπιν Λάντεν να μεταπίπτει με εντυπωσιακή άνεση, από τη χρήση της τελευταίας λέξης της πληροφορικής τεχνολογίας, στην παραδοσιακή επικοινωνία με έμπιστους και ορκισμένους αγγελιοφόρους.

Η συνολική αναστάτωση που η νεοτερικότητα επέφερε, ειδικά, στη Μέση Ανατολή, δεν άφησε άθικτη ούτε καν την αρχαιότερη μονοθεϊστική θρησκεία, τον ιουδαϊσμό ο οποίος, βεβαίως, ουδέποτε στη μακραίωνη ιστορία του, είχε διακριθεί από προσηλυτιστικό ζήλο. Τα τελευταία εκατό χρόνια, όμως, και αυτό έμελλε να αλλάξει, με την ενσωμάτωσή του στον σύγχρονο ιδεολογικό τρόπο σκέψης. Καταρχάς, ο εβραϊκός εθνικισμός, το σιωνιστικό κίνημα που εμφανίστηκε στα τέλη του 19ου αιώνα και ενέπνευσε τα ρεύματα της μετανάστευσης στην Παλαιστίνη το πρώτο μισό του 20ού, είχε ως κύρια ορίζουσα της εβραϊκότητας αυτήν ακριβώς τη θρησκευτική συνέχεια στον χρόνο –παρότι, βεβαίως, επρόκειτο για μοντέρνο, κοσμικό, ιδεολογικό και πολιτικό κίνημα, με σοσιαλίζουσες μάλιστα τάσεις, του οποίου οι κύριοι ηγέτες και διανοούμενοι ήταν οι ίδιοι άθεοι, άθρησκοι ή απλώς αδιάφοροι σε ζητήματα θρησκευτικής πίστης. Έπειτα, ακολούθησε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και το Ολοκαύτωμα – αυτό το ανεξίτηλο άγος της νεοτερικότητας και των ιδεολογικο-πολιτικών παρακολουθημάτων της. Και μετά, στα 1948, είχαμε την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ. Επρόκειτο για το πιο φιλόδοξο ίσως πείραμα κοινωνικής μηχανικής στη νεοτερικότητα, για έναν κατά κράτος θρίαμβο της ιδεολογικής βούλησης επί της πραγματικότητας, για την απόλυτη κατίσχυση της αφαίρεσης επί της εμπειρίας. Έκτοτε, βεβαίως, οι ιδεολογικά συμπιεσμένες αντιφάσεις που προκαλούνται από τη διάσταση αυτή ανάμεσα στην αφαίρεση και την εμπειρία δεν ήταν δυνατόν παρά

πράττειν, ιδιαίτερα διαφωτιστική είναι η κριτική της νεοτερικότητας από τη σκοπιά της παράδοσης που επιχειρεί ο Έλι Κεντούρι. Βλ. σχετ. Ε. Kedourie, *Ο εθνικισμός*, Αθήνα 2003, και Ε. Kedourie, *Μειονότητες – Θρησκεία και Πολιτική*, Αθήνα 2002. Πρβλ. Ρ.Κ. Lawrence, *Modernity and War*, Νέα Υόρκη 1997, ιδιαιτ. σ. 87.

να ενταθούν και να αυξηθούν. Και έτσι εμφανίστηκε τις τελευταίες δεκαετίες και ο μοντέρνος ιουδαϊκός φονταμενταλισμός. Αυτός ο περιέργως φονταμενταλισμός, μολονότι αφορά σε μια σχετικά μικρή αλλά μαχητικότερη πολιτικο-θρησκευτική μειονότητα (τα περισσότερα μέλη της οποίας, παρεμπιπτόντως, δεν στρατεύονται ούτε φορολογούνται), κατορθώνει να αξιοποιεί τους θεσμούς της δημοκρατίας για να τροχοπεδεί με μαξιμαλιστικά αιτήματα την ειρηνευτική διαδικασία, να επεκτείνει παράνομους και ουσιαστικά θνησιγενείς εποικισμούς, να ενδυναμώνει μισαλλοδοξίες, να δυσχεραίνει τον τερατισμό μιας αιματηρής, αδιέξοδης και παράλογης σύγκρουσης. Η εκπληκτική ομοιότητα στις μυθολογίες, στις εμμονές και στις συνθηματολογίες ανάμεσα στα θρησκευτικά κόμματα του Ισραήλ και τους φανατικούς εποίκους της Δυτικής Όχθης αφενός, και στη Χαμάς ή την Τζιχάντ αφετέρου, δείχνει, ακριβώς, αυτήν τη νέα μετάλλαξη της θρησκευτικής πίστης υπό παροδοσιακό μανδύα στη Μέση Ανατολή, στις συνθήκες πλέον της μετα-νεοτερικότητας –και αυξάνει τον ζόφο που επιφυλάσσει για το μέλλον ο θεός του Πολέμου με τα καινούργια ιδεολογικά όπλα με τα οποία έχει εξοπλιστεί.

Αλλά μήπως η ίδια η Δύση είναι απαλλαγμένη από ανάλογες ιδεολογικές αγκυλώσεις; Με την αποδυνάμωση και τον κατακερματισμό των μεγάλων ιδεολογιών της νεοτερικότητας, έχουν εμφανιστεί και εδώ καινούργιες νοητικές κατασκευές –απρόσμενες στη μορφή, μα διόλου άγνωστης προέλευσης. Σαν τις νέες εκδοχές του συντηρητισμού ο οποίος, βεβαίως, ξεκίνησε ως αντίδραση στις παναστατικές και μεταρρυθμιστικές ιδεολογίες της νεοτερικότητας· μόνον που, γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, ο συντηρητισμός, σε όλες του τις εκδοχές, δεν είναι ο ίδιος λιγότερο νεοτερικός και ιδεολογικός από τους αντιπάλους του. Εκείνο, λοιπόν, που προβληματίζει βαθιά στις σημερινές συνθήκες είναι η σύμπλεξη των μετα-νεοτερικών παραφυάδων της συντηρητικής ιδεολογίας με την πολιτικοποιημένη θρησκεία στις Ηνωμένες Πολιτείες –στο ίδιο δηλαδή το προπύργιο του δυτικού ρασιοναλισμού, όπου στις ημέρες μας συντελούνται αφάνταστες ζυμώσεις στην αυτοπρόσληψη και τις παραστάσεις του κοινωνικού υποκειμένου.²⁰ Ο προτεσταντικός φονταμενταλισμός, όμως, ανάμιχτος με αρκετή δόση πολιτικού κυνισμού, δεν έχει τίποτε από την αφελή ευγένεια που χαρα-

20. Βλ., μεταξύ άλλων, A. Giddens, *Modernity and Self-Identity*, Cambridge 1991.

κτῆριζε τα νεοτερικά ιδεολογήματα προ εκατονταετίας –ο Ντικ Τσένι δύσκολα θυμίζει τον Γούντροου Γουίλσον. Αλλά αυτό που έχει παραμείνει είναι το κατάλοιπο του σύγχρονου ιδεολογικού τρόπου του σκέπτεσθαι: η ασάλευτη πίστη στην ορθότητα της προσπάθειας να φέρουμε, εδώ και τώρα, τον κόσμο στα μέτρα των ιδεολογικών μας αφαιρέσεων.

Φαίνεται, λοιπόν, πως η σκέψη του σημερινού ανθρώπου παραμένει εγκλωβισμένη στην ίδια την ιδεολογική της ρητορεία, ενόσω νέου τύπου προβλήματα συνεχώς εκδηλώνονται και εξελίσσονται προς άγνωστες κατευθύνσεις. Τα διαθέσιμα τεχνικά μέσα, όμως, είναι τρομακτικά: νέες μορφές ανορθόδοξου και τυφλού πολέμου παλιά και νέα βιοχημικά όπλα· πυρηνικοί γίγαντες, πυρηνικοί μικρομεσαίοι και πυρηνικοί νάνοι· επιτήρηση και αστυνόμευση. Το σκηνικό της ένοπλης βίας έχει και αυτό αλλάξει, αφού πλέον, ιδίως μετά την 11η Σεπτεμβρίου, ο πόλεμος ως θέαμα, ως σύνθημα, ως ρητορεία μετρά παραπάνω από τον πόλεμο ως μέσο για την επίτευξη κάποιου «αντικειμενικού σκοπού», όσο ρεαλιστικός ή εξωπραγματικός και αν ήταν αυτός στο άμεσο παρελθόν. Όλα αυτά είναι πρωτόγνωρα φαινόμενα, παρότι μπορούμε να αναδράμουμε στις πηγές τους και να προσπαθήσουμε, έτσι, να τα κατανοήσουμε. Οι προοπτικές τους, όμως, είναι μελαγχολικές. Οι γνωστές συνταγές υπόσχονται πολλά, μα αποδείχθηκε πως δεν είναι ούτε αλάνθαστες ούτε εντέλει τόσο εύγευστες. Οι παρενέργειες τέτοιων συνταγών (αυτό που σε μια πιο κοινωνιολογική γλώσσα θα ονομάζαμε «ακούσιες συνέπειες» της κοινωνικής δράσης, εν προκειμένω της ιδεολογικά παρακινούμενης δράσης) μένουν, για να μας θυμίζουν τον αναπόφευκτο αποχρωματισμό που η εμπειρία υφίσταται από την αφαίρεση στη σύγχρονη εποχή.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ*

**ΤΟ ΔΙΛΗΜΜΑ ΤΟΥ ΚΥΡΙΑΡΧΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΦΟΒΟΙ
ΤΩΝ ΥΠΟΛΟΙΠΩΝ.
Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΤΗΣ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗΣ ΗΓΕΜΟΝΙΑΣ**

Στο άρθρο ανασκοπούνται οι τρεις διακριτές φάσεις που κλιμάκωσαν τη σχέση των ΗΠΑ με τον υπόλοιπο κόσμο κατά την τελευταία 30ετία. Πάνω σε αυτόν τον καμβά, τοποθετείται η προβληματική για την «αμερικανική ηγεμονία» και οι απόψεις που αντιπαρατέθηκαν στο διάστημα αυτό. Προτείνω ένα πλέγμα αναλυτικών πορισμάτων που θεωρώ ότι προκύπτουν, κυρίως, από τη γραμμασιανής έμπνευσης θεωρία του R.W. Cox για τον σχηματισμό ηγεμονικών διεθνών τάξεων και από τις αναλύσεις του R. Gilpin για την πολιτική οικονομία των διεθνών σχέσεων της περιόδου που εδώ εξετάζουμε. Τα πορίσματα αυτά προσφέρουν χρήσιμες διασαφηνίσεις των όρων του προβλήματος και των προϋποθέσεων της ηγεμονίας. Βάσει αυτών, υποστηρίζω την άποψη που βλέπει στις ΗΠΑ την «απαραίτητη» αλλά όχι ηγεμονική δύναμη, και που θεωρεί ότι το σημερινό διεθνές σύστημα διέρχεται μια συγκρουσιακή φάση ακριβώς λόγω της αντίφασης που βιώνει η Αμερική. Είναι μεγάλη για να είναι ίση, αλλά μικρή για να είναι ηγεμόνας.

1. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΜΙΑΣ ΣΥΖΗΤΗΣΗΣ

Το σκοτεινό τοπίο της διεθνούς πολιτικής μετά το τρομοκρατικό χτύπημα της 11ης Σεπτεμβρίου 2001, την κρίση και τον πόλεμο του Ιράκ, έδωσε δραματική τροπή στην πολιτική-επιστημονική συζήτηση που διεξάγεται εδώ και τρεις περίπου δεκαετίες για τον ρόλο και το βάρος των ΗΠΑ στο σύστημα των διεθνών σχέσεων. Στην καρδιά της συζήτησης βρίσκεται το ερώτημα κατά πόσον οι ΗΠΑ

* Ο Γιάννης Βούλγαρης είναι πολιτικός επιστήμονας – ερευνητής στο Ινστιτούτο Πολιτικής Κοινωνιολογίας του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών.

συνεχίζουν να έχουν και να ασκούν τον ρόλο ηγεμονικής δύναμης στο διεθνές σύστημα όπως συνέβαινε στη μεταπολεμική περίοδο ή αν η ηγεμονία τους κινείται σταθερά, εδώ και καιρό, σε φθίνουσα τροχιά. Η πολιτική-ιδεολογική διάσταση του θέματος είναι προφανής, όπως επίσης και οι συνεπαγωγές σε επίπεδο στρατηγικής δράσης κρατών, πολιτικών ηγεσιών και συλλογικών υποκειμένων. Γι' αυτό, συχνά, ο αναλυτικός λόγος εμπλέκεται με τον ιδεολογικό-στρατηγικό, προκαλώντας σύγχυση. Οι απαντήσεις, ωστόσο, στο ερώτημα δεν στοιχίζονται ανάλογα με την πολιτική τοποθέτηση των συγγραφέων ή των αναλυτών. Είναι χαρακτηριστικό ότι η μεγαλύτερη κατάφαση στην αμερικανική ισχύ και η υιοθέτηση των όρων «αυτοκρατορία», «παντοκρατορία», «πλανητάρχης», κλπ. έγινε κυρίως από τους πολιτικούς αντιπάλους και από τις επιστημονικές αναλύσεις που θέλουν να στηρίξουν θεωρητικά μια εναλλακτική πολιτική δράση. Και ο χαρακτηρισμός αυτός έγινε του συρμού μετά το τέλος του διπολισμού και τη διάλυση της ΕΣΣΔ.

Επιπλέον, η σχετική συζήτηση επηρεάστηκε και επηρεάζεται από τις διακυμάνσεις της πολιτικής-οικονομικής συγκυρίας τόσο των ΗΠΑ όσο και των εκάστοτε θεωρουμένων «ανταγωνιστών». Η συγκυρία επηρεάζει και τις επιστημονικές αναλύσεις, παρότι, συχνά, επικαλούνται και χρησιμοποιούν μακροϊστορικά στοιχεία. Το γεγονός είναι φυσικό τόσο από πολιτική όσο και από επιστημολογική άποψη. Επισημαίνει, όμως, την ανάγκη καλύτερης αποσαφήνισης των προϋποθέσεων και του αναλυτικού πλαισίου, έτσι ώστε να ορίζεται ακριβέστερα το πρόβλημα και να τοποθετούνται στο ίδιο επίπεδο οι αντιπαρατιθέμενες θέσεις.

Τα προηγούμενα χαρακτηριστικά της πολιτικής-επιστημονικής συζήτησης καθορίζουν το περιεχόμενο του παρόντος άρθρου. Αρχικά, παρουσιάζεται μια ανασκόπηση των τριών διακριτών φάσεων που κλιμάκωσαν τη σχέση των ΗΠΑ με τον υπόλοιπο κόσμο κατά την τελευταία 30ετία, αναδεικνύοντας τα τρία δομικά στοιχεία, τις τρεις «μήτρες» που διαμορφώνουν το πολιτικό-στρατηγικό πλαίσιο του προβλήματος και καθορίζουν τη δυναμική εξέλιξή του. Πάνω σε αυτόν τον καμβά τοποθετούνται οι απόψεις που αντιπαρατέθηκαν σε κάθε φάση για το παρόν και το μέλλον της αμερικανικής ηγεμονίας. Τέλος, διατυπώνω ένα πλέγμα αναλυτικών κριτηρίων που πιστεύω ότι μπορούν να βοηθήσουν στη διασάφηση των όρων του προβλήματος και της συζήτησης. Θεωρώ ότι τα κριτήρια αυτά προκύπτουν σαν πορίσματα κυρίως από τη γραμμια-

νής έμπνευσης θεωρία του R.W. Cox για τους σχηματισμούς ηγεμονικών διεθνών τάξεων και από τις αναλύσεις του R. Gilpin για την πολιτική οικονομία των διεθνών σχέσεων της περιόδου που εξετάζουμε (θεωρώ, επίσης, ότι μέσα σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να τοποθετηθεί εύκολα και χωρίς αντιφάσεις η φιλελεύθερη οπτική των R.O. Keohane και J.S. Nye για την «πυκνή αλληλεξάρτηση» και τη σημασία των «διεθνών καθεστώτων» στον σημερινό κόσμο). Τόσο η αναδρομή στην εξέλιξη του ζητήματος όσο και τα αναλυτικά πορίσματα που προκύπτουν ενισχύουν την εκτίμηση ότι οι ΗΠΑ θα πρέπει να θεωρηθούν κυρίαρχη αλλά όχι ηγεμονική δύναμη και ότι το σημερινό διεθνές σύστημα διέρχεται μια συγκρουσιακή φάση που έχει στο επίκεντρό του την αντίφαση και το δίλημμα της Αμερικής: μεγάλη για να είναι ίση, μικρή για να είναι ηγεμόνας.

2. Η ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΗΓΕΜΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΗΓΕΜΟΝΑ

Σε πείσμα των πρόσφατων μυθοποιήσεων της αμερικανικής «αυτοκρατορίας», το μεγαλύτερο μέρος της τελευταίας τριακονταετίας καλύφθηκε από τις συζητήσεις και τις διχογνωμίες για το μέγεθος και το αντιστρεπτό ή αναντίστρεπτο της παρακμής της ηγεμονίας των ΗΠΑ. Άμεσα ενδιαφερόμενοι, οι αμερικανοί πολιτικοί και επιστήμονες πρωτοστάτησαν, όπως ήταν φυσικό, στις αντιπαραθέσεις. Στον ακαδημαϊκό κόσμο και στα επιτελεία των ΗΠΑ, τα ερωτήματα και τα διλήμματα πρωτοτέθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1960. Τότε τέλειωσε η Pax Americana, η αναμφισβήτητη και πλήρης ηγεμονία των ΗΠΑ στον «ελεύθερο κόσμο», η οποία είχε προκύψει σχεδόν «από τα πράγματα», καθόσον η λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου άφησε κατεστραμμένες όλες τις άλλες μεγάλες δυνάμεις. Τα εναύσματα για τις αμφιβολίες και τις αμφισβητήσεις της ηγεμονίας δόθηκαν από τα συγκλονιστικά γεγονότα που συνέβησαν τόσο στο γεωπολιτικό όσο και στο οικονομικό επίπεδο. Πράγματι, η δεκαετία του 1970 υπήρξε ταπεινωτική για τις ΗΠΑ. Στο στρατιωτικό και γεωπολιτικό επίπεδο γνώρισαν την ήττα στο Βιετνάμ. Λίγο αργότερα, η ισλαμική επανάσταση στο Ιράν ανέτρεψε την κατάσταση στην περιοχή των πετρελαίων. Παράλληλα, η Σοβιετική Ένωση πέτυχε να εξισορροπήσει σχεδόν την πυρηνική ισχύ του αντιπάλου. Περισσότερο μακροπρόθεσμες, όμως, θα απο-

δειχτούν οι εξελίξεις στο επίπεδο της διεθνούς οικονομίας και των οικονομικών συσχετισμών, όπου επήλθε η «επιστροφή των ηττημένων» του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, της Γερμανίας και της Ιαπωνίας. Από τότε και για δύο περίπου δεκαετίες, η γεωπολιτική-στρατιωτική αντιπαράθεση συνέχισε διεξάγεται μεταξύ των ΗΠΑ και της ΕΣΣΔ, αλλά ο ουσιαστικός διεθνής οικονομικός ανταγωνισμός διαδραματιζόταν μεταξύ των ΗΠΑ, της Γερμανίας και της Ιαπωνίας. Τότε σχηματίστηκε ανάγλυφα η γνωστή «τριάδα», τα τρία μεγάλα δυτικά οικονομικά μπλοκ, που αποτελούν ταυτόχρονα τρία διαφορετικά μοντέλα καπιταλισμού, τρεις διαφορετικούς τρόπους ρύθμισης των σχέσεων κράτους-καπιταλισμού-κοινωνίας πολιτών. Από τότε, τα τρία κράτη (ή οι τρεις περιφέρειες) θα λειτουργούν σαν σύμμαχοι-αντίπαλοι, αναζητώντας τρόπους συντονισμού των οικονομικών πολιτικών τους στο όνομα του κοινού συμφέροντος και αποτυγχάνοντας να το κατορθώσουν λόγω της πρόταξης του εθνικού συμφέροντος. Η αποτυχία δεν εξέφραζε μια «εγωϊστική» εθνική επιλογή των ενδιαφερομένων, γιατί, σε μεγάλο βαθμό, προέκυπτε από τα αποκλίνοντα συμφέροντα που δημιουργούσαν τα διαφορετικά μοντέλα καπιταλισμού, οι διαφορετικές εθνικές δομές των τριών χωρών. Η επίσημη αποδέσμευση του δολαρίου από τον χρυσό το 1971, που επικύρωσε το τέλος του μεταπολεμικού συστήματος του Bretton Woods, ήταν πολλαπλά συμβολική. Το νόμισμα της «Αυτοκρατορίας» επανεθνικοποιήθηκε για να χρησιμοποιηθεί σαν οικονομικό όπλο κατά των συμμάχων-αντιπάλων. Σε κάθε περίπτωση, μπορούμε να πούμε ότι τότε σχηματίστηκε η *πρώτη μήτρα* του σημερινού παγκόσμιου οικονομικού συστήματος, η οποία επηρέασε καθοριστικά και συνεχίζει να επηρεάζει τη διαλεκτική μεταξύ παγκοσμιοποίησης και περιφερειοποίησης των ελεύθερων ανταλλαγών ή το νέο θεσμικό καθεστώς που θα ρυθμίσει τη διεθνοποίηση/παγκοσμιοποίηση. Από τότε, η ιστορία μπορεί να διαβαστεί και από την οπτική των προσπαθειών της Αμερικής να συγκεράσει τις απώλειες, να ανακτήσει το χαμένο έδαφος, να στριμώξει τους «αντιπάλους», να χρησιμοποιήσει την ισχύ της «εγωιστικά» εναντίον των φίλων, απαιτώντας «φόρο υποτέλειας» σε διάφορες μορφές και στιγμές. Αν θέλουμε να καταφύγουμε στη γραμμισιανή ορολογία, η ηγεμονία έγινε περισσότερο απλή άσκηση της ισχύος που συναντούσε όλο και περισσότερο τις αντιστάσεις των συμμάχων.

Το σοκ της δεκαετίας του 1970 αποτέλεσε τη βάση εκκίνησης και

επιτυχίας της «νεοσυντηρητικής επανάστασης» της δεκαετίας του 1980, η οποία είχε ακριβώς ως επίκεντρο τις ΗΠΑ και τη Βρετανία. Το έδαφος εκεί ήταν κατάλληλο όχι μόνο λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του αγγλοσαξονικού καπιταλιστικού μοντέλου, αλλά γιατί αφορούσε τις δύο χώρες που στη μεταπολεμική περίοδο είχαν χάσει έδαφος έναντι των συμμάχων-ανταγωνιστών. Η ανάκτηση της προηγούμενης υπεροχής και η αποκατάσταση του εθνικού γοήτρου ήταν βασικές συνιστώσες του πολιτικού προγράμματος τόσο του Ρέιγκαν όσο και της Θάτσερ. *America is back!* ήταν το εύλωτο σύνθημα του τότε αμερικανού προέδρου. Ο «ρεϊγκανισμός» υπήρξε ένα σύνθετο φαινόμενο. Για τις περιορισμένες ανάγκες του άρθρου, χρειάζεται να θυμηθούμε ότι στο γεωπολιτικό επίπεδο, πέρα από έναν ακτιβισμό μικροεπεμβάσεων, επέβαλε αρχικά ένα νέο κλίμα ψυχρού πολέμου και επανεξοπλισμών μέχρις ότου οι εξελίξεις στην ΕΣΣΔ με την άνοδο του Μ. Γκορμπατσώφ να οδηγήσουν στην ύφεση και τον διάλογο. Ο «πόλεμος των άστρων» αποτέλεσε την αιχμή της επανεξοπλιστικής πρόκλησης που απηύθυναν οι ΗΠΑ στην ΕΣΣΔ, αλλά εμμέσως και στους συμμάχους-ανταγωνιστές. Οι συνέπειες στο επίπεδο της οικονομικής πολιτικής έρχονταν σε αντίθεση με τη διακηρυγμένη πρόθεση περιορισμού των κρατικών δαπανών. Αντίθετα, καθιέρωναν έναν οιονεί στρατιωτικό κέϊνσιανισμό, που περιορίζει πόρους από τα κοινωνικά προγράμματα και αύξανε τις αμυντικές δαπάνες ιδίως υψηλής τεχνολογίας. Επίσης, άλλαξε η φιλοσοφία της εμπορικής πολιτικής με τον υπόλοιπο κόσμο. Σε πείσμα της φιλελευθεροποίησης «*επί Ρέιγκαν 1981-1989 η Αμερική ακολούθησε μια επαρχιώτικη και εθνικιστική εξωτερική οικονομική πολιτική που επέφερε μια στροφή από την πολυμερή στη διαφορετικών μορφών (multitrack) εμπορική πολιτική*».¹ Το κράμα της ρεϊγκανικής πολιτικής δεν αποκατέστησε το αίσθημα της οικονομικής υγείας που είχε ανάγκη η Αμερική. Παρά το αρχικό οικονομικό «μπούμ», γρήγορα έγιναν φανερές οι αδυναμίες οι οποίες οξύνθηκαν μετά το χρηματιστηριακό κραχ του 1987 και την ύφεση στα τέλη της δεκαετίας 1980. Τότε πράγματι, διαμορφώθηκε η *δεύτερη μήτρα* του σημερινού διεθνούς οικονομικού και πολιτικού προβλήματος. Η υπερχρέωση και η ελλειμματικότητα της Αμερικής που έγινε ένας *sui generis* κέϊνσιανός

1. R. Gilpin, *The Challenge of Global Capitalism in the 21st Century*, Princeton University Press, Princeton 2000, σ. 227 (Multitrack εμπορική πολιτική σημαίνει ότι κατά περίπτωση μπορεί να είναι μονομερής, πολυμερής, περιφερειακή...).

βηματοδότης της παγκόσμιας οικονομίας: δημιουργός ζήτησης από τη μία, και συλλογέας των αποταμιεύσεων και των κεφαλαίων του υπόλοιπου κόσμου, από την άλλη.² Η νέα θέση των ΗΠΑ προσέδωσε ορισμένα στοιχεία λειτουργικότητας στην παγκόσμια οικονομία και συμπληρωματικότητα μεταξύ των κύριων οικονομικών δυνάμεων (ιδίως ανάμεσα στις ΗΠΑ και την Ιαπωνία), αλλά, ταυτόχρονα, εισήγαγε αστάθεια και πρόσθετες αιτίες τριβών. Η σημαντικότερη ήταν, ασφαλώς, η κρίση του δημόσιου χρέους που έπληξε πολλές χώρες του Τρίτου Κόσμου και βασάνισε τους λαούς τους. Εξάλλου, η ικανότητα των ΗΠΑ να λειτουργούν σαν κενύσιανός τροφοδότης της παγκόσμιας ζήτησης αντιμετώπιζε πλέον το φράγμα του εθνικού ισοζυγίου πληρωμών, δεδομένου ότι το δολάριο είχε χάσει την απόλυτη κυριαρχία του και την απόλυτη σταθερότά του. Στις ίδιες τις ΗΠΑ, οι ανησυχίες εστιάστηκαν στη σημειούμενη μείωση της βιομηχανικής ισχύος –ο όρος αποβιομηχάνιση γνώρισε ευρεία χρήση– στην απώλεια ανταγωνιστικότητας έναντι της ανθούσας τότε Ιαπωνίας, γεγονός που αποτυπωνόταν στο σημαντικό εμπορικό έλλειμμα έναντι αυτής· στον οικονομικό και πολιτικό ανταγωνισμό που προοπτικά θα δημιουργούσε η αργή αλλά σταθερή περιφερειακή οργάνωση της Ευρώπης· στην πίεση που δημιουργούσε η διαρκώς αυξανόμενη βαρύτητα των οικονομιών της Ν.Α. Ασίας. Οι ανησυχίες αυτές συνυπήρχαν με την αίσθηση υπεροχής που έδινε η ηγεμονική οικονομικο-στρατιωτική αντιπθέση και η επικράτηση έναντι της ΕΣΣΔ, όπως επίσης και η διάχυση του νεοφιλελεύθερου-νεοσυντηρητικού ιδεολογικού κλίματος.

Η αντιφατικότητα εκφράστηκε στη αντιπαράθεση που σημειώθηκε στον επιστημονικό και πολιτικό χώρο μεταξύ των *declinists* και των *renewalists*: μεταξύ εκείνων που διαπίστωναν ή προειδοποιούσαν για την παρακμή της αμερικανικής ηγεμονίας και των αντίθετων, που θεωρούσαν ότι οι ΗΠΑ είχαν όλες τις δυνατότητες να αποκαταστήσουν την κλονισμένη ισχύ τους ξεπερνώντας πρόσκαιρες δυσκολίες και προβαίνοντας στις αναγκαίες αναπροσαρμογές. Αναμφισβήτητες βιβλιογραφικές αναφορές αυτής της αντιπαράθεσης είναι, ασφαλώς, ο P. Kennedy, ο οποίος προειδοποιούσε ότι το κόστος που κατέβαλαν οι ΗΠΑ προσπαθώντας να διατη-

2. Η αλλαγή ήταν τέτοια που έκανε τον γνωστό αμερικανό οικονομολόγο L. Thurow να προτείνει για τον πρόεδρο Ρέιγκαν το επιθανάτιο επίγραμμα «ενθάδε κείται ο πολιτικός που μετέτρεψε, με πρωτοφανή ταχύτητα, μια μεγάλη χώρα από πιστώτρια σε χρεώστρια».

ρήσουν την ηγεμονία τους είχε τα χαρακτηριστικά της οικονομικής υπερέντασης (overstretch) και ότι το φαινόμενο αυτό προηγήθηκε και προκάλεσε την πτώση των αυτοκρατοριών στην ιστορία.³ Παράλληλα, εκδηλώθηκε η αγωνία και οι αναλύσεις για τον κίνδυνο να υποχωρήσει σταθερά και μακροχρόνια η ανταγωνιστικότητα των ΗΠΑ έναντι της Ιαπωνίας και της Ευρώπης. Εύγλωττος και διάσημος τίτλος της περιόδου, το 1992 για την ακρίβεια, ήταν π.χ. του L. Thurow «Ο επερχόμενος οικονομικός πόλεμος μεταξύ Ιαπωνίας, Ευρώπης και Αμερικής».⁴ Επιπλέον, οι θεωρητικοί της «ηγεμονικής σταθερότητας» στο πλαίσιο των διεθνών σχέσεων και της διεθνούς πολιτικής οικονομίας, ανίχνευαν ήδη τις συνέπειες και τα πιθανά σενάρια μετά το τέλος της ηγεμονίας της μεταπολεμικής Pax Americana.⁵ Εξίσου «διάσημες» ήταν οι απόψεις που βρέθηκαν στον αντίποδα. Ο J. Nye υποστήριξε ότι οι ΗΠΑ διατηρούσαν τη θέση τους λόγω της ακαταμάχητης «ήπιας δύναμης» (soft power) η οποία, στο σύγχρονο σύστημα της διεθνούς αλληλεξάρτησης, έχει μεγαλύτερη σημασία από τη στεγνή στρατιωτική ισχύ και τη μεμονωμένη εθνική οικονομία.⁶ Εξάλλου, ο S.P. Huntington υποστήριξε ότι οι ΗΠΑ περνούσαν απλώς μια περίοδο αναπροσαρμογής, ότι αντιμετώπιζαν πρόσκαιρες δυσκολίες λόγω της δημοσιονομικής πολιτικής της κυβέρνησης Ρέιγκαν, αλλά η ανανέωση της ηγεμονίας τους δεν θα αργούσε να επιτευχθεί λόγω των εσωτερικών αρετών του αμερικανικού συστήματος: «την ανοιχτή οικονομία, κοινωνία και πολιτική» και «τους μηχανισμούς ανανέωσης που διαθέτει: ανταγωνισμό, κινητικότητα και μετανάστευση».⁷

Εξίσου αμφιλεγόμενα ήταν τα πράγματα, κατά τη δεκαετία του 1980, και σε άλλο επίπεδο, εκείνο που αφορούσε στον ιδιαίτερο τύπο καπιταλισμού, στο ιδιαίτερο καθεστώς ρύθμισης των σχέσεων κράτος, αγοράς και κοινωνίας. Παρά τη μεγάλη ιδεολογική επίδραση που άσκησαν, στην αρχή, ο ρεϊγκανισμός και ο θατσερι-

3. P. Kennedy, *The Rise and the Fall of the Great Powers*, Random House, Νέα Υόρκη 1987.

4. L. Thurow, *Ο επερχόμενος οικονομικός πόλεμος μεταξύ Ιαπωνίας, Ευρώπης και Αμερικής*, μτφρ.: Α. Σοκοδήμος, Νέα Σύνορα-Λιβάνης, Αθήνα 1995.

5. Βλ., κυρίως, R.O. Keohane, *After Hegemony*, Princeton University Press, 1984, και R. Gilpin, *Η Πολιτική Οικονομία των Διεθνών Σχέσεων*, μτφρ.: Ν. Σταματάκης, Gutenberg, Αθήνα 1995.

6. J.S. Nye, *Bound to Lead*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1990.

7. S.P. Huntington, «The U.S. – Decline or Renewal?», *Foreign Affairs*, τόμ. 67, τχ. 2, χειμώνα 1988-89, σ. 89.

σμός, οι ΗΠΑ θεωρούνταν ένας από τους υπάρχοντες τύπους και όχι παράδειγμα προς μίμηση. Τα προτερήματα που εκθείαζε ο Huntington, καταγράφονταν μαζί με τα μεγάλα ελαττώματα. Άλλωστε, η θεαματική ανάπτυξη της Ιαπωνίας και της Γερμανίας δεν μπορούσε παρά να προσδώσει κύρος στο αποκληθέν «ρηνανικό μοντέλο» καπιταλισμού το οποίο είχε αποδειχτεί, εξίσου αν όχι περισσότερο, δυναμικό πέρα από κοινωνικό.⁸ Κοντολογίς, οι ΗΠΑ βγήκαν από τη ρεϊγκανική «επανάσταση» και μπήκαν στη δεκαετία του 1990 χωρίς να έχουν αποκαταστήσει τη μεταπολεμική τους ηγεμονία, ούτε να εμπνέουν την αίσθηση «αυτοκρατορίας» που, λίγα χρόνια αργότερα, θα τους αποδίδονταν.

3. Η ΜΟΝΑΧΙΚΗ ΥΠΕΡΔΥΝΑΜΗ

Όπως ήταν φυσικό, το πλαίσιο και το περιεχόμενο της συζήτησης-αντιπαράθεσης, άλλαξε δραστικά, μαζί με την αλλαγή της «δομής του κόσμου» και την έναρξη της «νέας εποχής» που επήλθε με το τέλος της ΕΣΣΔ και του διπολισμού. Οι αναλύσεις και οι υποθέσεις για την ηγεμονία των ΗΠΑ και τη σχέση τους με τον υπόλοιπο κόσμο εντάχθηκαν στους ευρύτερους προβληματισμούς για το «πνεύμα» της νέας εποχής, για τη γεωπολιτική και τις νέες απειλές, το μέλλον των παλιών συμμαχιών και των νέων διαιρετικών τομών, τη διαχείριση της αλληλεξάρτησης. Το νέο πλαίσιο δεν αφορούσε μόνον στις ΗΠΑ. Οι αλλαγές που συνέβησαν στην Ευρώπη ήταν ταχύτερες και κοσμοϊστορικές, αν θυμηθούμε την ένωση των δύο Γερμανιών και την παράλληλη γαλλογερμανική συμφωνία που έδωσε την εκκίνηση για το μεγάλο άλμα στο ευρώ μέσω της Συνθήκης του Maastricht.

Οι προβληματισμοί, οι αναθεωρήσεις και οι πολιτικές για τον μεταδιπολικό κόσμο κατά τη δεκαετία του 1990, προχώρησαν διστακτικά, αμήχανα περνώντας μέσα από αντικρουόμενες υποθέσεις και στροφές. Ορισμένοι «διάσημοι» τίτλοι, ανεξαρτήτως της επιστημονικής τους αξίας, έγιναν και πάλι σύμβολα των διαφορετικών απόψεων. Καταρχάς, ως προς το «πνεύμα της νέας εποχής». Κατά τον F. Fukuyama θα ήταν ειρηνικό και ομοιογενές για τον α-

8. Βλ., κυρίως, M. Albert, *Καπιταλισμός εναντίον καπιταλισμού*, μτφρ.: Τζ. Γαβαλάκη, Γαλαίος, Αθήνα 1993, και G. Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge University Press, Cambridge 1990.

ναπτυγμένο κόσμο, καθώς η φιλελεύθερη δημοκρατία είχε πια δικαιωθεί και, έτσι, έκλεινε οριστικά τον ιστορικό ορίζοντα. Οι συγκρούσεις θα συνεχίζονταν στον καθυστερημένο κόσμο, ενόσω ο εθνικισμός και ο φονταμενταλισμός θα εμπόδιζαν την εξάπλωση της φιλελεύθερης δημοκρατίας, χωρίς όμως αυτό να θέτει σε κίνδυνο την κατάσταση των προηγμένων χωρών. Για τον S. Huntington αντίθετα, το μέλλον προβλεπόταν συγκρουσιακό καθώς, στη θέση των αντιπαρατιθέμενων ιδεολογιών του 20ού αιώνα, υπεισέρχονταν οι συγκρούσεις των οκτώ πολιτισμών του πλανήτη.⁹ Από γεωπολιτική άποψη, ο μεταδιπολικός κόσμος συνεπαγόταν νέες προκλήσεις. Η Αμερική είχε κερδίσει τον Ψυχρό Πόλεμο, προέβλεπε ως η μόνη υπερδύναμη, βρισκόταν όμως αντιμέτωπη με νέου τύπου απειλές οι οποίες δεν πηγάζαν από ανταγωνιστικές μεγάλες κρατικές δυνάμεις, αλλά από «ιδιωτικές», όπως η τρομοκρατία, ή φαινομενικά ασήμαντες, όπως τα «κράτη-παρίες». Από την άλλη, είχε να αντιμετωπίσει νέες καταστάσεις που παρέπεμπαν στο παραδοσιακό γεωπολιτικό και γεωοικονομικό παιχνίδι. Οι απόψεις και οι αναλύσεις για τις νέες καταστάσεις και τους ενδεχόμενους κινδύνους διέφεραν. Για τον S. Huntington¹⁰ ο μελλοντικός κίνδυνος για τις ΗΠΑ θα μπορούσε να προέλθει από την ενδεχόμενη σύγκλιση της αναδύμενης Κίνας με τον φονταμενταλιστικό Ισλάμ. Για τον R. Gilpin,¹¹ οι ΗΠΑ μαζί με την παγκόσμια φιλελεύθερη οικονομία, μπορεί να κινδυνεύσουν από την επανεμφάνιση των οικονομικών εθνικισμών με τη μορφή σχηματισμού περιφερειακών συνασπισμών που θα εφαρμόσουν προστατευτική πολιτική. Όσον αφορά στην εξωτερική πολιτική, η αντιπαράθεση αποκρυσταλώθηκε μεταξύ των υποστηρικτών της βαθμιαίας απόσυρσης των ΗΠΑ από τα καθήκοντα που είχαν αναλάβει σε παγκόσμιο επίπεδο επί Ψυχρού Πολέμου (isolationists) και των υποστηρικτών της συνέχισης ανάληψης των διεθνών υποχρεώσεων (internationalists), ενώ παράλληλα επωαζόταν η μιλιταριστική αντίληψη της Δεξιάς που αναδύθηκε στο φως με τον νεότερο Μπους.

Πάντως, η συγκεκριμένη πολιτική προχώρηση, όπως ήταν φυσικό, περισσότερο ψηλαφητά και χωρίς καθαρές ταμπέλες. Στο πρώ-

9. F. Fukuyama, *Το τέλος της Ιστορίας και ο τελευταίος άνθρωπος*, μτφρ.: Α. Φακατσέλης, Νέα Σύνορα-Αιβάνας, Αθήνα 1993. S.P. Huntington, *Η σύγκρουση των πολιτισμών*, Terzo Books, Αθήνα 2001/1996.

10. S.P. Huntington, «The u.s. – Decline or Renewal?», ό.π.

11. R. Gilpin, *The Challenge of Global Capitalism...*, ό.π.

το μισό της δεκαετίας του 1990, τόσο ο Μπους ο πρεσβύτερος όσο και ο Κλίντον, φαίνεται να κινήθηκαν περισσότερο σε έναν τρόπο διαχείρισης του νέου κόσμου σύμφωνα με τον οποίο οι ΗΠΑ θα είχαν τον βαρύνοντα λόγο αλλά θα εξασφάλιζαν τη στενή συνεργασία των δυτικών συμμάχων ρυμουλκώνοντας, επίσης, και τη Ρωσία. Η διαχείριση των πολέμων του Κόλπου το 1991, της Σομαλίας το 1994, της Βοσνίας το 1994, αλλά ακόμη και του Κοσόβου το 1999, εξέφρασαν την αρχική αυτή επιλογή, αναδεικνύοντας, ταυτόχρονα, τη βαθμιαία εσωτερική μετατόπιση προς μονομερέστερη λογική. Στη διεθνή οικονομική πολιτική, επίσης, το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1990 χαρακτηρίστηκε από τη συνέχεια παρά την αλλαγή. Οι κυβερνήσεις Μπους (πρεσβύτερου) και Κλίντον αφιέρωσαν το μεγαλύτερο μέρος των προσπαθειών τους στην εμπορική σύγκρουση με την Ιαπωνία, επιδιώκοντας να της επιβάλουν μέτρα εξισορρόπησης των διμερών εμπορικών ανταλλαγών. Η ουσιαστική στροφή έγινε στα μέσα της δεκαετίας και, συγκεκριμένα, μετά την οικονομικο-κοινωνική κατάρρευση της Ρωσίας επί προεδρίας Γέλτοιν.¹² Τότε οριστικοποιήθηκε η νέα εποχή που είχε ανοίξει μετά το τέλος της ΕΣΣΔ και πλάστηκε η τρίτη μήτρα του σημερινού διεθνούς σκηνικού, στο μέτρο που η Αμερική έμεινε μόνη, με μια ασύγκριτη στρατιωτική υπεροπλία και σε μεγάλη πια απόσταση από τον δεύτερο. Παρεπόμενο της εξέλιξης ήταν τα ερωτηματικά ως προς τη βαρύτητα και τη συνοχή της οντότητας που λέγεται «Δύση» μέσα στο νέο πλαίσιο ισχύος, με προεξάρχον πρόβλημα τη σχέση των ΗΠΑ με την Ευρώπη. Η κυβέρνηση Κλίντον, χονδρικά από το 1995, επιχείρησε να βρει μια ισορροπία που θα διατηρούσε τη συνοχή της Δύσης και του ΝΑΤΟ αλλά και θα εξασφάλιζε μια σχετική ελευθερία κινήσεων των ΗΠΑ. Ταυτόχρονα, προσχώρησε, ολοφύχως πια, στον στόχο της παγκοσμιοποίησης και της ταύτισης του εθνικού συμφέροντος όχι με τα υπολείμματα της multitrack πολιτικής της δεκαετίας του 1980, αλλά με τη νέα αισιοδοξία που δημιουργούσε η αμερικανική ανάκαμψη, η προοπτική της πληροφορικής επανάστασης, η γεωστρατηγική υποχώρηση της πυρηνικής Ρωσίας και τα δομικά προβλήματα της ιαπωνικής οικονομίας. Η αισιοδοξία συνοδεύτηκε από πραγματικές επιτεύξεις. Το δημοσιονομικό έλλειμμα της περιόδου Ρέιγκαν υπερχαλύφτηκε

12. S.F. Cohen, *Failed Crusade. America and the Tragedy of Post-Communist Russia*, W.W. Norton & Company, Νέα Υόρκη 2000.

καθώς η οικονομία, η παραγωγικότητα και οι χρηματιστικές αγορές σημείωναν θεαματική ανάπτυξη.

Η υγεία της αμερικανικής ηγεμονίας στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1990 φαινόταν να έχει αποκατασταθεί. Αυτή η περίοδος στην οποία συμπιέτουν η πίεση για άνοιγμα των αγορών, ιδίως προς τις χώρες της Ν.Α. Ασίας, η επικράτηση ομοϊδεατών κεντροαριστερών κυβερνήσεων στην Ευρώπη και η κατάρρευση της Ρωσίας, αποτέλεσε το «ιστορικό υλικό» σημείο αναφοράς (με την έννοια που έχει στον ιστορικό υλισμό) για την καθιέρωση και την κατάχρηση του όρου αυτοκρατορία, όπως επίσης και της μυθοποίησης της ηγεμονικής δυνατότητας των ΗΠΑ. Οι σχετικές θεωρίες και απόψεις δεν απέφυγαν τον γνωστό και παλιό κίνδυνο που διατρέχουν οι κοινωνικοί επιστήμονες: να θεωρητικοποιούν μια ιστορική περίοδο την ώρα που εξαντλείται και αλλάζει. Αρκεί να θυμηθούμε ότι μερικές από τις πιο κατακλυσμικές και καταγγελλικές αριστερές κριτικές στον κέϋνσιανισμό και το κράτος πρόνοιας εμφανίστηκαν την περίοδο που οι ηγετικές κεφαλαιοκρατικές τάξεις άρχισαν την επίθεση κατά αμφοτέρων. Το ίδιο συνέβη με τις μυθοποιητικές αντιλήψεις της αμερικανικής ηγεμονίας που είχαν ως αναφορά τη νεοφιλελεύθερη (την κλιντονική, την κεντροαριστερή ή όπως αλλιώς τη βάφτισαν οι αντίπαλοί της) παγκοσμιοποίηση. Διατυπώνονταν την ώρα που σημαντικές εξελίξεις υπονόμευαν την αισιοδοξία που είχε βαθμιαία επικρατήσει κατά τη δεκαετία του 1990. Οι σημαντικότερες ήταν: η εγκατάλειψη των υπεραιοδοξιών προσδοκιών από την ψηφιακή οικονομία και η κατρακύλα της χρηματιστηριακής της αξίας· οι αλληπάλληλες χρηματιστηριακές κρίσεις των χωρών της Ν.Α. Ασίας και της Ρωσίας· η εντεινόμενη απόκλιση στρατηγικών προσανατολισμών μεταξύ Αμερικής και Ευρώπης μέχρι τις πρόσφατες θεωρητικοποιήσεις των νεοσυντηρητικών¹³ η αργή και σιωπηλή επιστροφή της Ρωσίας καθώς, επίσης, η ταχύτατη ανάπτυξη των δημογραφικών ογκολίθων που λέγονται Κίνα και Ινδία.

Σε αυτό το σκηνικό ήρθε η «τομή Μπους» που ανέτρεψε το προηγούμενο καθεστώς, με κορύφωση τη διεθνή κρίση που προκάλεσε η στρατιωτική επίθεση και κατοχή του Ιράκ χωρίς τη νομιμοποίηση του ΟΗΕ. Η περίοδος Μπους είναι πρόσφατη, σε εξέλιξη

13. Ρ. Κένγκαν, *Παράδεισος και Εξουσία. Η Αμερική και η Ευρώπη στη Νέα Τάξη Πραγμάτων*, μφρ.: Ελένη Αστερίου, Καστανιώτης, Αθήνα 2003.

και μόλις τώρα αρχίζει να γίνεται αντικείμενο επιστημονικής ανάλυσης. Παρότι οι σχετικοί προβληματισμοί υπήρχαν, μαζί με δείγματα μονομερούς πολιτικής, η άνοδος στην εξουσία και η εξέλιξη της αμερικανικής Δεξιάς ανέτρεψε, χωρίς αμφιβολία, τα προηγούμενα δεδομένα δικαιολογώντας πλήρως τον χαρακτηρισμό «τομή». Πράγματι, η συντηρητική κυβέρνηση κινήθηκε αρχικά σε μια λογική μονομέρειας και απομονωτισμού. Μερικές από τις πρώτες της ενέργειες ήταν η αμυντική αντιπυραυλική «ασπίδα», μέτρα οικονομικού προστατευτισμού, η αθέτηση διεθνών υποχρεώσεων, η άρνηση υπογραφής της συνθήκης του Κιότο για το περιβάλλον, κ.ά. Μετά την 11η Σεπτεμβρίου 2001 η μονομέρεια συνεχίστηκε αλλά πήρε επιθετικό και «αναθεωρητικό» χαρακτήρα. Το στρατηγικό δόγμα του προληπτικού πολέμου κατά της τρομοκρατίας προβλήθηκε ως πολιτική μετασχηματισμού των συνολικών διεθνών σχέσεων και συμμαχιών. Κύρια επίπτωση, προς το παρόν, είναι η όξυνση της ισλαμιστικής τρομοκρατίας και το «σχίσμα της Δύσης», δηλαδή των σχέσεων των ΗΠΑ με πολλές ευρωπαϊκές χώρες. Στο οικονομικό επίπεδο, η κυβέρνηση Μπους, με τη μείωση των φόρων και την αύξηση των δαπανών (κυρίως των στρατιωτικών), επανέφερε τις ΗΠΑ στην κατάσταση των ελλειμμάτων. Εδώ και αρκετό καιρό, επιφανείς ειδικοί εκφράζουν φόβους για την σταθερότητα τόσο της αμερικανικής όσο και για της διεθνούς οικονομίας.

4. ΜΕΓΑΛΟΣ ΓΙΑ ΙΣΟΣ, ΜΙΚΡΟΣ ΓΙΑ ΗΓΕΜΟΝΑΣ

Η δραστική αλλαγή «φιλοσοφίας» και πολιτικής που επήλθε με την κυβέρνηση Μπους μετέβαλε εξίσου δραστικά τις διαθέσεις της διεθνούς κοινής γνώμης απέναντι στις ΗΠΑ και άλλαξε τους όρους της συζήτησης για τη νέα διεθνή τάξη. Το στοιχείο της σύγκρουσης εισέβαλε ορμητικά περιορίζοντας την υποτιθέμενη τάση ομογενοποίησης του μεταδιπολικού κόσμου υπό τον αστερισμό του τέλους της Ιστορίας, της φιλελεύθερης δημοκρατίας και της αναντίστρεπτης παγκοσμιοποίησης. Παρόλα αυτά, η επεληθούσα τομή συχνά παραβλέπεται και καλύπτεται, καθόσον ο ρόλος των ΗΠΑ χαρακτηρίζεται, συνειδητά ή εξ αδρανείας, με όρους όπως «ηγεμονία», «παντοκρατορία», «αυτοκρατορία». Η αίσθηση της συνέχειας ή της ασήμαντης διαφοροποίησης των δύο περιόδων στηρίζεται στο «σκληρό δεδομένο» της αμερικανικής ισχύος, είτε

αυτή εκφράζεται με τον έναν είτε με τον άλλο τρόπο. Τόσο, όμως, η επιστημονική όσο και η πολιτική ανάλυση οφείλουν να προσμετρήσουν τη διαφοροποίηση για να συναγάγουν κριτήρια και μεταβλητές, στρατηγικές και δράσεις. Μάλιστα, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε την περίπτωση σαν παράδειγμα για το πώς οι αναφορές στην αμερικανική ηγεμονία εντάσσονται συχνά σε διαφορετικούς ή και αντικρουόμενους θεωρητικούς λόγους, οδηγώντας, ενδεχομένως, σε αντιδιαμετρικά συμπεράσματα.

Έτσι, είναι εύκολο να διαπιστώσουμε ότι το θεωρητικό πλαίσιο της «αμερικανικής ηγεμονίας» που έχει ως πραγματολογικό αντικείμενο τη δεκαετία του 1990 και, ιδίως, την περίοδο Κλίντον, στηρίζεται όχι μόνο, ούτε τόσο, στη στρατιωτική ισχύ, αλλά στην έννοια της δομικής ισχύος του κεφαλαίου και την ομογενοποιητική δύναμη ή τον πειθαναγκασμό που άσκησε η «νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση». Αν υπάρχει ηγεμονία, τότε μπορούμε να την ονομάσουμε (*νεο*)φιλελεύθερη ηγεμονία. Αντίθετα, το θεωρητικό πλαίσιο της δεύτερης εκδοχής που αναφέρεται στην περίοδο Μπους, ιδίως μετά την 11η Σεπτεμβρίου, στηρίζεται στη χομπσιανή αντίληψη της ισχύος, της ηγεμονίας που απορρέει πρωτίστως από τη στρατιωτική-τεχνολογική υπεροχλία. Μπορούμε, με επιφύλαξη, να την ονομάσουμε *χομπσιανή ηγεμονία*, σημειώνοντας ταυτόχρονα την αντιφατικότητα που περικλείει ο όρος.

Θεωρώ ότι οι προηγούμενες απόψεις που υποστηρίζουν είτε το αδιάλειπτο είτε την αποκατάσταση της ηγεμονίας των ΗΠΑ στον μεταδιπολικό κόσμο υπό τη νεοφιλελεύθερη ή τη χομπσιανή εκδοχή, δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Η «νεοφιλελεύθερη» εκδοχή που θεωρητικοποιήθηκε υπό το πρίσμα της «αυτοκρατορίας» έδειξε τα όριά της καθόσον το διεθνές τοπίο άλλαξε δραστικά στις αρχές του νέου αιώνα και, ιδίως, μετά την 11η Σεπτεμβρίου 2001. Φάνηκε πώς οι «εκτός» συστήματος, με λίγα υλικά μέσα, είναι σε θέση να σαμποτάρουν ή να πλήξουν την καρδιά της αυτοκρατορίας προκαλώντας μεγάλης κλίμακας αλλαγές στο διεθνές σκηνικό. Κάτι τέτοιο δεν θα ήταν δυνατόν, αν δεν όξυνε ήδη υπάρχουσες ή υποβόσκουσες αντιθέσεις και στρατηγικές αποκλίσεις μεταξύ των βασικών παικτών της διεθνούς πολιτικής, αλλά της αμερικανικής κοινωνίας. Αυτό το σύνθετο πλέγμα συγκρούσεων και ανταγωνισμών παραβλέπεται από αυτή την άποψη. Πόσο μάλλον που αυτές οι συγκρούσεις και οι ανταγωνισμοί σημειώνονται σε μια γενικότερη κατάσταση διεύρυνσης των ανισοτήτων πε-

ριθωριοποίησης μεγάλων πληθυσμών, οι οποίες ανατροφοδοτούν την όξυνση. Κοντολογίς, οι εξελίξεις αμφισβήτησαν την ομογενοποιητική δυναμική που διαπνέει την υποτιθέμενη νεοφιλελεύθερη ηγεμονία και ανέδειξαν τη δυσκολία των ΗΠΑ να ανταποκριθούν στα κριτήρια του ηγεμόνα αυτού του είδους.

Από την άλλη, οι αντιστάσεις και οι αποτυχίες που ως τώρα χαρακτηρίζουν την πολιτική ισχύος της κυβέρνησης Μπους, αναδεικνύουν τα όρια της απόπειρας των ΗΠΑ να εγκαταστήσουν μια «χομπσιανή ηγεμονία». Θα μπορούσαμε, μάλιστα, να υποστηρίξουμε ότι είναι σχεδόν εξ ορισμού αντιφατικό να αποκαλούμε ηγεμονική δύναμη την Αμερική του Μπους της περιόδου 2000-2004. Πρόκειται για μια πολιτική «αναθεωρητική» των υπαρχόντων συσχετισμών και κανόνων, η δυνατότητά της οποίας να αποκαταστήσει μια νέα ηγεμονία θα εξαρτηθεί από το αποτέλεσμα. Προς το παρόν, έχει εκδηλώσει την πρόθεσή της να αναπροσαρμόσει τη διεθνή πολιτική, μεταβάλλοντας την πρόσληψη των αντιθέσεων και των απειλών, όπως επίσης και τις συμμαχίες. Αν μακροημερεύσει η αναθεωρητική προσπάθεια, θα έχει ανοίξει μια περίοδο «ηγεμονικών πολέμων», όπως συνέβη στο μεσοδιάστημα δύο διαφορετικών ηγεμονικών διεθνών τάξεων –χωρίς να σημαίνει ότι αυτή η αντιπαράθεση για την ηγεμονία θα πάρει την κλασική στρατιωτική μορφή. Ως τώρα, πάντως, δεν ανταποκρίνεται στις προϋποθέσεις της ηγεμονίας. Το αντίθετο, μάλιστα. Οι αντιστάσεις και οι αποτυχίες που συναντά η πολιτική ισχύος του Μπους δείχνουν περισσότερο τα όρια της αμερικανικής δύναμης.

Έναντι των δύο αυτών εκδοχών που συμπίπτουν στην υπερεκτίμηση και στη μυθοποίηση της αμερικανικής ηγεμονίας, θεωρώ ακριβέστερη την εικόνα μιας χώρας που είναι πολύ ισχυρή για να δεχτεί ότι είναι ίση με τους «υπόλοιπους», αλλά όχι τόσο ισχυρή ώστε να είναι ηγεμόνας. Με άλλα λόγια, οι ΗΠΑ δεν έχουν τους οικονομικούς, πολιτικούς και ιδεολογικούς πόρους να οργανώσουν μονοπολικά τον κόσμο, αλλά ούτε έχουν αποφασίσει να κάνουν παραχωρήσεις σε μια συνεταιρική πολυμερή και δημοκρατική διαχείριση της παγκόσμιας αλληλεξάρτησης. Η συμπεριφορά τους καθορίζεται από αυτή την αναποφασιστικότητα, την ασάφεια η οποία δεν συναντάται μόνο στα επιτελεία αλλά, τηρουμένων των αναλογιών και των διαμεσολαβήσεων, διατρέχει το κοινωνικό σώμα.¹⁴

14. Στην ίδια λογική ο M. Mann (*Incoherent Empire*, Verso, Λονδίνο 2003) ανα-

5. ΟΙ ΔΥΟ ΑΝΑΓΩΓΙΣΜΟΙ

Αν οι προηγούμενες κριτικές ευσταθούν, τότε είναι εύκολο να αντιληφθούμε ότι το πρόβλημα των αναλύσεων που υποστηρίζουν δύο προηγούμενες εκδοχές ηγεμονίας, πηγάζουν από δύο διαφορετικούς θεωρητικούς αναγωγισμούς. Η «νεοφιλελεύθερη ηγεμονία» διαπνέεται από τον συνήθη μαρξιστικό «οικονομικό αναγωγισμό» που αποκόπτει τη «λογική της καπιταλιστικής συσσώρευσης» από τις θεσμικές, ιστορικές, και πολιτισμικές πραγματικότητες μέσα στις οποίες είναι ένθετη. Εκπίπτει, έτσι, σε μια απλοϊκή πολιτική ταξική ανάλυση και σύγκρουση: αυτοκρατορία εναντίον πλήθους, κεφάλαιο εναντίον εργασίας, κέντρο εναντίον περιφέρειας. Η πιο δεσμευτική και, γι' αυτό, η πιο εκτεθειμένη στη διάψευση και στον αιφνιδιασμό της αλλαγής πλευσης των ΗΠΑ επί νεότερου Μπους, ήταν ασφαλώς εκείνη των M. Hardt και A. Negri, που έδωσαν μια εξαιρετικά ομογενοποιητική και ομογενοποιούσα εικόνα της σύγχρονης καπιταλιστικής «αυτοκρατορίας». Η «αυτοκρατορία» αποτελεί το σύστημα ελέγχου και κυριαρχίας του παγκόσμιου κεφαλαίου αλλά, ταυτόχρονα, τον ρέοντα χώρο ο οποίος συγκροτείται από την αυτόνομη υποκειμενικότητα του «πλήθους». Η εξουσία σε αυτό το σύστημα δεν έχει τόπο, η «αυτοκρατορία» δεν έχει τη Ρώμη της. Οι ΗΠΑ είναι στοιχείο του συστήματος, όχι κέντρο του, «έχουν κληθεί» να εγγυηθούν τη λειτουργικότητά του όχι στο όνομα των δικών τους εθνικών σκοπιμοτήτων αλλά της «αυτοκρατορίας». Άλλωστε, οι ΗΠΑ είναι προετοιμασμένες γι' αυτόν τον ρόλο δεδομένου ότι, για τους Hardt και A. Negri, η σημερινή παγκοσμιοποίηση αποτελεί την πολιτικο-θεσμική εκδίπλωση σε πλανητικό επίπεδο της εγγενούς λογικής του αμερικανικού συντάγματος και της αμερικανικής ρεπουμπλικανικής παράδοσης.¹⁵

Λύει τις ΗΠΑ του Μπους ως «μη συνεκτική» αυτοκρατορία (incoherent Empire) η οποία έχει διαφορετικό βαθμό στρατιωτικής ισχύος έναντι της πολιτικής, της οικονομικής και της ιδεολογικής. Η απόλυτη υπεροχή στην πρώτη ωθεί τις ΗΠΑ σε έναν «νέο μιλιταρισμό», στη συχνή καταφυγή στη βία στις περιοχές του άμεσου ενδιαφέροντός των, και συγκεκριμένα στον ισλαμικό κόσμο και την βορειο-ανατολική Ασία. Επειδή, όμως, οι ΗΠΑ δεν έχουν τις προϋποθέσεις μιας πραγματικής αυτοκρατορίας αδυνατούν να επιβάλουν πολιτικά βιώσιμες λύσεις μέσω των επεμβάσεων. Έτσι, το κύριο αποτέλεσμα του νέου μιλιταρισμού είναι η αυτοϋπόμνηση της αμερικανικής ισχύος.

15. M. Hardt - A. Negri, *Empire*, Harvard University Press, Cambridge MA 2000, σ. 360 και σ. 180-182. Για μια φιλοσοφικο-πολιτική κριτική βλ. Ε. Λακλάου, «Εί-

Από την άλλη, πίσω από τη «χομπσιανή ηγεμονία» βρίσκεται ο «κρατικός αναγωγισμός» της λεγόμενης νεορεαλιστικής θεωρίας των διεθνών σχέσεων, όπως αναπτύχθηκε στο θετικιστικό κλίμα της μεταπολεμικής αμερικανικής Πολιτικής Επιστήμης. «Κρατικός αναγωγισμός» με την έννοια ότι ο επιστημολογικός πυρήνας της είναι ένα διεθνές σύστημα όπου δρουν, αντιπαρατίθενται, συνεργάζονται κράτη τα οποία εννοιολογούνται ως οριοθετημένες οντότητες πολιτικο-στρατηγικής ισχύος που διαπνέονται από μια μονοδιάστατη ορθολογικότητα μεγιστοποίησης ή επιβίωσης. Είναι μια εικόνα εξαιρετικά φτωχή για τις σχέσεις των κρατών μέσα σε μια διεθνή κοινωνία όλο και πιο αλληλεξαρτημένη, για κράτη που διαπλέκονται στενά με την κοινωνία και, επομένως, διαπερνώνται από τις αντιφάσεις της. Η σχέση εθνικού-υπερεθνικού-παγκόσμιου έχει αλλάξει βαθιά και ξεφεύγει από τις θεωρητικές δυνατότητες της νεορεαλιστικής θεωρίας.

6. ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΝΑΛΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΗΓΕΜΟΝΙΑΣ

Είναι σαφές, λοιπόν, ότι χρειάζονται ορισμένες θεωρητικές και αναλυτικές αποσαφηνίσεις για τις προϋποθέσεις που επιτρέπουν την άσκηση ηγεμονίας στη διεθνή σκηνή. Μόνον, έτσι, θα περιοριστεί το συγκυριακό στοιχείο στις εκτιμήσεις για τη θέση των ΗΠΑ στον σύγχρονο κόσμο που, όπως είδαμε, κυμαίνονται ανάλογα με τον βαθμό «υγείας» κυρίως της αμερικάνικης οικονομίας. Πιστεύω ότι η κριτική θεωρία των διεθνών σχέσεων στη γκραμισιανή εκδοχή που επεξεργάστηκε ο Robert W. Cox, και η ρεαλιστική προσέγγιση του Robert Gilpin στην πολιτική οικονομία των διεθνών σχέσεων, ιδίως της περιόδου που διατρέξαμε, προσφέρουν το ικανοποιητικότερο θεωρητικό-αναλυτικό πλαίσιο για το θέμα μας. Η ιστορική αναφορά τους είναι τα δύο παραδείγματα διεθνούς ηγεμονίας του σύγχρονου κόσμου: η Pax Britannica και η Pax Americana. Το σημαντικότερο πλεονέκτημά τους είναι η πολυπρισματική προσέγγιση, η σύμπλεξη πολιτικής και οικονομίας, η ο-

---

να δυνατόν να εξηγηθούν οι κοινωνικοί αγώνες εμμενώς;», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 82, Ιούνιος 2003. Για τις κριτικές που δέχτηκε από τη μεριά της αγγλοσαξονικής ριζοσπαστικής Αριστεράς, βλ. G. Balakrishnan (επιμ.), *Debating Empire*, Verso, Λονδίνο 2003.

ποία στον Robert W. Cox εννοιολογείται από τους ιστορικούς τρόπους αλληλεπίδρασης των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, μορφών κράτους και διεθνούς τάξης.¹⁶ Έχοντας αυτό ως θεωρητικό-αναλυτικό πλαίσιο αναφοράς, επιχειρώ, στη συνέχεια, να εξάγω, εν είδει πορισμάτων, ένα πλέγμα χρήσιμων και συμβατών μεταξύ τους αναλυτικών κριτηρίων για τις βασικές προϋποθέσεις της ηγεμονίας. Τα πορίσματα ταξινομούνται σε τρία σύνολα που αφορούν την ίδια την ηγεμονία, την οικονομική ισχύ και την αλληλεξάρτηση εθνικών δομών και διεθνούς τάξης.

Καταρχάς, για την ίδια την έννοια της ηγεμονίας. Εκ των ων ουκ άνευ χαρακτηριστικό της ηγεμονικής κατάστασης είναι ένας ορισμένος βαθμός συναίνεσης των «βασικών παικτών» αλλά και των «αδύναμων», μαζί με την εξασφάλιση επαρκούς λειτουργικότητας του όλου συστήματος. Ηγεμονία υπάρχει όταν «το κυρίαρχο κράτος δημιουργεί μια τάξη που στηρίζεται σε ευρεία ιδεολογική συναίνεση, λειτουργεί σύμφωνα με γενικές αρχές οι οποίες, στην πραγματικότητα, εγγυώνται τη συνέχιση της υπεροχής του, ενδεχομένως μαζί και άλλων ισχυρών κρατών, όπως επίσης και των κυρίαρχων κοινωνικών τάξεων, αλλά ταυτόχρονα προσφέρει έναν βαθμό ή μια προοπτική ικανοποίησης και στους λιγότερο δυνατούς».¹⁷ Χωρίς αυτά δεν υπάρχει ηγεμονία αλλά απλή επιβολή με όρους ισχύος σε έναν κόσμο χωρίς ηγεμονική δύναμη. Η συζήτηση για την ηγεμονική ή μη θέση των ΗΠΑ έχει νόημα μόνο υπό αυτό το θεωρητικό πρίσμα: διαφορετικά συζητάμε το αυτονόητο: ότι, δηλαδή, οι ΗΠΑ είναι και, κατά πάσα πιθανότητα, θα είναι στο ορατό μέλλον, το ισχυρότερο κράτος, ότι έχουν και θα έχουν πρωταρχικό ρόλο στη διεθνή σκηνή ή, με άλλα λόγια, ότι είναι το «απαραίτητο κράτος», σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό της Μ. Ολμπράιτ, πρώην υπουργού Εξωτερικών των ΗΠΑ.

Ουσιαστικές παράμετροι της συναίνεσης και της λειτουργικότητας είναι η γενική, έστω, συμφωνία για τις κοινές απειλές που αντιμετωπίζουν τα κράτη και η διεθνής τάξη, όπως, επίσης, και η πεποίθησή τους ότι ο ηγεμόνας έχει επαρκείς δυνάμεις και θέληση να οργανώσει την «άμυνα» του συνόλου έναντι αυτών. Για να α-

16. R.W. Cox, *Production, Power and World Order. Social Forces in the making of History*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1987. R.W. Cox (with Sinclair T.J.), *Approaches to World Orders*, Cambridge University Press, Cambridge 1996. R. Gilpin, *ό.π.*, 1995 και 2000.

17. R.W. Cox, *Production, Power and World Order*, *ό.π.*, σ. 7.

νταποκριθεί στον ρόλο, ο ηγεμόνας πρέπει να έχει επεξεργαστεί μια πειστική σύνθεση του γενικού συμφέροντος με το εθνικό του συμφέρον, γεγονός που απαιτεί «θυσίες» εκ μέρους του. Κατά τους θεωρητικούς της ηγεμονικής σταθερότητας,¹⁸ η ανάγκη θυσιών οδηγεί μοιραία στην υπόσκαψη της ισχύος του ηγεμόνα. Δεν χρειάζεται να υιοθετήσουμε τη θέση, αλλά για να μη συμβεί αυτό, ο ηγεμόνας πρέπει να πετύχει μια πολύ λεπτή ισορροπία μεταξύ των απαραίτητων για τη λειτουργία της διεθνούς τάξης «θυσιών» και της διατήρησης της σχετικής ισχύος του έναντι των παλαιών και των ενδεχόμενων νέων παικτών του συστήματος.

Το δεύτερο αναλυτικό σύνολο αφορά στην οικονομική ισχύ. «*Η ηγεμονική τάξη διαχωρίζει τόσο στο εσωτερικό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο την οικονομία από την πολιτική. Τα πολιτικά θεμέλια της ηγεμονικής οικονομικής τάξης θεωρούνται τόσο δεδομένα ώστε πρακτικά αγνοούνται*».¹⁹ Η πρόταση αυτή δεν ικανοποιείται επειδή απλώς ένα οικονομικό σύστημα, εν προκειμένω ο καπιταλισμός, είναι «το μόνο παιχνίδι στην πόλη». Χρειάζεται να υπάρχει σχετικά σταθερός συσχετισμός οικονομικής δύναμης μεταξύ του/ων ηγεμόνα/ων και των υπόλοιπων κρατών, σχετικά σταθερή απόσταση οικονομικής ισχύος. Διαφορετικά, το ενιαίο οικονομικό σύστημα δεν εμποδίζει την ανάπτυξη οικονομικών ανταγωνισμών που, με τη σειρά τους, «πολιτικοποιούν» έντονα την οικονομία, όπως συνέβη στη δύση τόσο της Pax Britannica όσο και της Pax Americana. Γι' αυτό μπορούμε να προσθέσουμε άλλη μία αναλυτική πρόταση. Σε περιόδους μεγάλων οικονομικών-κοινωνικών μετασχηματισμών είναι πολύ πιθανότερο να κλονιστούν ή να μην μπορούν να σταθεροποιηθούν ηγεμονικές τάξεις. Η άνιση ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, η διαφορετική δυναμική των παραγωγικών τομέων και κλάδων, οι μεταβολές στη γεωγραφία της ανάπτυξης, οι νέες τεχνολογίες, μπορούν να μεταβάλουν απότομα τους συσχετισμούς οικονομικής δύναμης τόσο μεταξύ των εθνικών κοινωνικών τάξεων, όσο και μεταξύ των εθνικών κρατών. Οι μεταβολές των δομών ισχύος μπορεί να αυτοτροφοδοτούνται. Π.χ., προκαλώντας την ανάγκη αναδιαπραγμάτευσης των «διεθνών καθεστώτων»²⁰ που δεν ανταποκρίνονται πλέον στους νέους

18. R.O. Keohane, *After Hegemony*, ό.π.

19. Στο ίδιο, σ. 150.

20. Για τη σημασία των «διεθνών καθεστώτων» στην εποχή της πυκνής αλληλεξάρτησης, βλ. J. Nye, *Το παράδοξο της αμερικανικής δύναμης*, μτφρ.: Ι. Παπαστά-

συσχετισμούς, δίνουν την ευκαιρία να παρουσιαστούν νέοι «παίκτες» και νέες συμμαχίες. Χαρακτηριστική τέτοια περίπτωση είναι ο αυξανόμενο ενεργός ρόλος της Κίνας, της Ινδίας, της Νότιας Αφρικής και της Βραζιλίας στις διαπραγματεύσεις του ΠΟΕ στο Κανκούν του Μεξικού το 2003.

Το τρίτο αναλυτικό σύνολο αναφέρεται στη σχέση και στην αλληλεπίδραση των εσωτερικών δομών των κρατών και της διεθνούς τάξης. Ανεξαρτήτως ειδικής επιστημονικής προσέγγισης, υπάρχει ευρεία συναίνεση στην διαπίστωση ότι η πυκνή αλληλεξάρτηση στον σημερινό κόσμο καθιστά πολύ πιο άμεση και βαρύνουσα την επίδραση της εσωτερικής πολιτικής και κοινωνικής κατάστασης των κρατών στην εξωτερική πολιτική ή, γενικότερα, στη θέση τους στη διεθνή σκηνή. Και αντιστρόφως, η διεθνής θέση της χώρας επιδρά άμεσα στις εθνικές κοινωνικές δομές, στις ταξικές συμμαχίες και στους θεσμούς. Οι θεωρητικές και αναλυτικές μεταβλητές που χρησιμοποιούνται για να αποδώσουν αυτή την αλληλεπίδραση διαφέρουν ανάλογα με τις «σχολές». Όποιο, όμως, και να είναι το πλαίσιο, ειδικά για τον ηγεμόνα, πρέπει να περιλαμβάνει δύο μεταβλητές. Πρώτη, η σχετική συναίνεση (έστω σε επίπεδο ελίτ) για τη στρατηγική της χώρας στη διεθνή σκηνή ώστε να μην σημειώνονται απότομες μεταπτώσεις. Δεύτερη, η υπεροχή των κοινωνικών δυνάμεων και των αντιλήψεων που υποστηρίζουν τον εξωστρεφή ρόλο του Ηγεμόνα σαν οργανωτή του διεθνούς συστήματος. Στις συγκεκριμένες συνθήκες, αυτό σημαίνει ότι στις ΗΠΑ πρέπει να υπερέχουν σταθερά οι κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις που είναι εναντίον τόσο του οικονομικού προστατευτισμού όσο και του πολιτικού απομονωτισμού. Πέραν αυτών, θα πρέπει, όμως, να προσθέσουμε μια επιπλέον μεταβλητή που αφορά σε όλους τους σημαντικούς παράγοντες του διεθνούς συστήματος. Οι εντάσεις και οι αποκλίσεις που παρουσιάστηκαν μεταξύ των τριών μεγάλων οικονομιών του κόσμου από τη δεκαετία του 1970 και ύστερα, η αδυναμία τους να συντονίσουν τις εθνικές οικονομικές πολιτικές ώστε να αναδιοργανώσουν την παγκόσμια οικονομία σε συνεργατικές μορφές, οφείλονται, σε μεγάλο βαθμό, στα διαφορετικά μοντέλα *καπιταλισμού* που προεβέβουν. Δηλαδή, στις διαφορετικές δομές συσσώρευσης, κοινωνικές συμμαχίες και μορφές πολιτικής

ρύθμισης που αρθρώνουν τον εθνικό καπιταλισμό καθεμιάς. Η διαφορετικότητα έχει αναλυθεί πολλαπλά για τις ΗΠΑ, την Ιαπωνία και την Ευρώπη/Γερμανία. Είναι προφανές ότι οι νέοι «παίκτες» που μπαίνουν, όλο και πιο δυναμικά, στο παιχνίδι, όπως η Κίνα, η Ινδία, η Βραζιλία, κάνουν ακόμη πιο σύνθετη την εικόνα. Εξαιτίας αυτών των διαφορών, η επίδραση της διεθνούς αλληλεξάρτησης και της παγκοσμιοποίησης στις εσωτερικές δομές των μεγάλων χωρών ποικίλουν αισθητά. Και αντιστρόφως, οι προσανατολισμοί και οι στρατηγικές που πηγάζουν από τις εσωτερικές δομές οδηγούν σε αποκλίνουσες αντιλήψεις για τη διεθνή τάξη.

Θεωρώ ότι αυτά τα πορίσματα που αποκτούν συνοχή και βάρος μέσα στο θεωρητικό πλαίσιο από το οποίο εξήχθησαν, ενισχύουν την εκτίμηση για την προβληματικότητα της θέσης των ΗΠΑ στη μεταδιπολική δομή ισχύος. Συνόψισα την προβληματικότητα με τη γνωστή διατύπωση «μεγάλος για να είναι ίσος, όχι τόσο μεγάλος για να γίνει ηγεμόνας». Από εδώ πηγάζουν οι φόβοι ότι έχουμε εισέλθει σε μια σκοτεινή διεθνή περίοδο. Για να την αποφύγουμε ή για να τη διανύσουμε με τις λιγότερες δυνατές απώλειες χρειάζεται να την κατανοήσουμε καλύτερα. Προς τούτο έχουμε ανάγκη μια πιο ολιστική και πολυεδρική προσέγγιση των εξελισσόμενων παγκόσμιων διεργασιών. Άρα, μια στενότερη διασύνδεση των επισημονικών πεδίων της πολιτικής θεωρίας και κοινωνιολογίας, της διεθνούς πολιτικής οικονομίας, των διεθνών σχέσεων. Κάτι που ήδη γίνεται αλλά χρειάζεται να γίνει περισσότερο μετά την εντυπωσιακή παγκοσμιοποίηση της πολιτικής που επήλθε με την κρίση του Ιράκ.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, Γ., *Η πρόκληση της ηγεμονίας*, Πόλις, Αθήνα 2003.
- BULL, H., *Η άναρχη κοινωνία*, μτφρ.: Η. Στρούκου, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα 2001.
- Economist The, Survey: America's World Role*, 29 Ιουνίου-5 Ιουλίου 2002.
- Economist The, Survey: America, a Nation Apart*, 6 Νοεμβρίου 2003.
- GILL, ST. (επιμ.), *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*, Cambridge University Press, Cambridge 1993.

- GRAMSCI, A., *I Quaderni del carcere*, Einaudi, Μιλάνο 1975.
- HELD, D. - MCGREW, A. (επιμ.), *The Global Transformations Reader*, Polity Press, Cambridge 2000.
- HOBBSBAWM, E., *Στους ορίζοντες του 21ου αιώνα*, μτφρ.: Β. Καπετανγιάννης, Θεμέλιο, Αθήνα 2000.
- HOBSON, J.M., «The “second wave” of Weberian Historical Sociology. The Historical Sociology of the State and the State of Historical Sociology in the Intenational Relations», *Review of International Political Economy*, τόμ. 5, τχ. 2, Καλοκαίρι 1998.
- Limes*, I popoli di Seattle, τχ. 3, 2001.
- JOHNSON, CH., *The Sorrows of Empire*, Verso, Λονδίνο 2004.
- ΚΡΟΥΓΚΜΑΝ, Π., *Η εποχή των μειωμένων προσδοκιών*, μτφρ.: Α. Δ. Παπαγιαννίδης, Πόλις, Αθήνα 1995.
- ΚΡΟΥΓΚΜΑΝ, Π., *Η μεγάλη κάμψη. Η επιστροφή των οικονομικών της ύφεσης*, μτφρ.: Γ. Η. Σπανός, Καστανιώτης, Αθήνα 2000.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Π., *Το γεγονός. Βαναυσότητα, πόλεμος και πολιτική μετά την 11η Σεπτεμβρίου*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.
- PARBONI, R., *Il conflitto economico mondiale*, Etas Libri, Μιλάνο 1984.
- STRANGE, SUSAN, *The Retreat of the State. The Diffusion of Power in the World Economy*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.
- TONT, E., *Μετά την αυτοκρατορία*, μτφρ.: Ν. Βουλέλης, Κριτική, Αθήνα 2003.
- WALLERSTEIN, I., *The Decline of American Power*, The New Press, Νέα Υόρκη 2003.

Το αφιέρωμα «Πόλεμος, ηγεμονία και πολιτική» θα ολοκληρωθεί στο επόμενο τεύχος.

ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΩΝ ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ: Η ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΑΡΜΟΣΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Το άρθρο επιχειρεί να περιγράψει τις μεταβολές στο περιεχόμενο του πολιτικού λόγου των ελληνικών κόμματος στη διάρκεια της Μεταπολίτευσης και, στη συνέχεια, να συσχετίσει τέτοιες μεταβολές με τους ιδεολογικούς μετασχηματισμούς της κοινής γνώμης. Το ερευνητικό ερώτημα επικεντρώνεται στο κατά πόσον τα ελληνικά κόμματα προσάρμοσαν το περιεχόμενο του λόγου τους στην κυρίαρχη ιδεολογική τάση κάθε εποχής και στο, εάν εκείνα τα οποία έπραξαν κάτι τέτοιο, ωφελήθηκαν εκλογικά. Η διαχρονική ανάλυση των προεκλογικών προγραμμάτων καθενός από τα τρία κόμματα-εκφραστές των βασικών πόλων του συστήματος (ΚΚΕ, ΠΑΣΟΚ, Ν.Δ.) αποκαλύπτει ότι αυτά διαφέρουν ως προς τον βαθμό και τον ρυθμό μεταβολής του περιεχομένου τους στο χρόνο. Το περιεχόμενο του πολιτικού λόγου του ΚΚΕ παρέμεινε ουσιαστικά αμετάβλητο, σε αντίθεση με εκείνο του ΠΑΣΟΚ που παρουσίασε ουσιαστικές και σταθερές μεταβολές κατά τη διάρκεια της περιόδου 1974-2000. Ο πολιτικός λόγος της Ν.Δ., αν και δεν παρέμεινε αμετάβλητος, δεν εξελίχθηκε ξεκάθαρα προς μία συγκεκριμένη κατεύθυνση.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Βασική προϋπόθεση ορθής λειτουργίας της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας είναι ο υψηλός βαθμός συσχέτισης των θέσεων, των προτεραιοτήτων και των συμφερόντων της πλειοψηφίας των ψηφοφόρων με το κυβερνητικό έργο. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, ο ρόλος των κομμάτων ως συνδετικών κρίκων μεταξύ των ψηφοφόρων και της κυβέρνησης σε μία δημοκρατία είναι κάτι παραπάνω από κομβικός. Όπως γράφουν χαρακτηριστικά οι Laver και Budge:

* Ο Γιάννης Κωνσταντινίδης είναι διδάκτορας Πολιτικής Επιστήμης.

«Τόσο για την περιγραφή, όσο και για την καθαγίαση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ως πολιτεύματος, η σχέση μεταξύ κοιμματικής και κυβερνητικής πολιτικής είναι οπωσδήποτε κοιμματικής σημασίας. Εάν ένα κόμμα λείει κάτι στους ψηφοφόρους και, όταν βρεθεί στην κυβέρνηση, κάνει κάτι διαφορετικό, τότε οι ψηφοφόροι του έχουν ουσιαστικά απωλέσει τα δημοκρατικά τους δικαιώματα (τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στην εφαρμογή των πολιτικών προτάσεων που επέλεξαν) με τρόπο ανάλογο της στέρησης του ίδιου του δικαιώματος της ψήφου».¹

Οι εκλογικές αναμετρήσεις εξασφαλίζουν θεωρητικά τη σύνδεση των εκλογών με το κυβερνητικό έργο μέσω μιας διαδικασίας τριών φάσεων: (1) οι ψηφοφόροι επιλέγουν μεταξύ των κοιμάτων, τα οποία ανταγωνίζονται παρουσιάζοντας τις πολιτικές που θα εφαρμόσουν εάν εκλεγούν· (2) η κυβέρνηση σχηματίζεται από το κόμμα που κερδίζει τις εκλογές ή από μια συμμαχία κοιμάτων που ελέγχουν την πλειοψηφία των εδρών στο νομοθετικό σώμα· και (3) το κόμμα που βρίσκεται στην κυβέρνηση θέτει σε εφαρμογή το πολιτικό πρόγραμμα που έθεσε ενώπιον των ψηφοφόρων στην τελευταία εκλογική αναμέτρηση, με στόχο να κερδίσει τη στήριξη των ψηφοφόρων του και στην επόμενη εκλογή.²

Ως συνέπεια του ρόλου των κοιμάτων σε μια αντιπροσωπευτική δημοκρατία, ο βαθμός συσχέτισης των θέσεων τους με αυτές που υποστηρίζουν μικρότερα ή μεγαλύτερα τμήματα των ψηφοφόρων θα πρέπει να είναι υψηλός. Οι κοιμματικές θέσεις θα ακολουθούν το δυνατόν πιστότερα πιθανές αλλαγές στις θέσεις των πολιτών, ενώ η πλειοψηφία των πολιτών θα ανταμείβει εκλογικά το κόμμα εκείνο το οποίο τοποθετείται εγγύτερα στην πολιτική θέση της. Στις επόμενες σελίδες επιχειρείται η περιγραφή των μεταβολών στο περιεχόμενο του πολιτικού λόγου των ελληνικών κοιμάτων στη διάρκεια των τελευταίων τριών δεκαετιών και, στη συνέχεια, η συσχέτιση όποιων τέτοιων μεταβολών με τις αντίστοιχες της κοινής γνώμης. Το ερευνητικό ερώτημα επικεντρώνεται στο κατά πόσον τα ελληνικά κόμματα προσάρμοσαν το περιεχόμενο του λόγου τους στην πλειοψηφούσα ιδεολογική θέση κάθε εποχής

1. M. Laver - I. Budge, *Party Policy and Government Coalitions*, St.Martin's Press, Νέα Υόρκη 1992, σ. xix.

2. A. Ware, *Political Parties and Party Systems*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1996, σ. 317.

και στο εάν εκείνα τα οποία έπραξαν κάτι τέτοιο, ωφελήθηκαν εκλογικά.

Η διατύπωση των ερευνητικών ερωτημάτων προδίδει την παραδοχή τριών υποθέσεων εργασίας, οι οποίες θα ήταν χρήσιμο να διευκρινιστούν εξαρχής. Η συσχέτιση των μεταβολών στο περιεχόμενο του πολιτικού λόγου των κομμάτων με τις αυξομειώσεις της εκλογικής απήχησής τους προϋποθέτει, πρώτον, ότι οι προσδοκίες για εκλογικά οφέλη συμπεριλαμβάνονται μεταξύ των κινήτρων ενός κόμματος να μεταβάλει το ιδεολογικό πρόσωπό του. Θα πρέπει να τονιστεί εδώ, ότι ο παραπάνω ισχυρισμός δεν αποκλείει τη συμβολή και άλλων παραγόντων στη μεταβολή της ιδεολογικής ταυτότητας ενός κόμματος, όπως οι αλλαγές ηγεσίας του, ο ιδεολογικός αναπροσανατολισμός των συγγενών κομμάτων του διεθνώς ή οι περιορισμοί που τίθενται στην πολιτική πρακτική από οικονομικές και άλλες συγκυρίες. Ωστόσο, στην εργασία αυτή, τα κίνητρα εκλογικού χαρακτήρα αναγνωρίζονται ως τα σημαντικότερα αίτια αλλαγής του ιδεολογικού προφίλ ενός κόμματος.³ Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο κρίνεται σκόπιμη η μελέτη των μεταβολών στο περιεχόμενο του πολιτικού λόγου των κομμάτων σε συνάρτηση με ιδεολογικούς μετασχηματισμούς της κοινής γνώμης (αφετηρία), αλλά και με εκλογικά αποτελέσματα (κατάληξη).

Κατά δεύτερον, η εστίαση του ενδιαφέροντος στην προσαρμοστικότητα του πολιτικού λόγου των κομμάτων στην κυρίαρχη ιδεολογική τάση υποδηλώνει την άποψη ότι τα κόμματα είναι εκείνα που ακολουθούν τις μεταβολές στις θέσεις και τις αξίες των πολιτών-ψηφοφόρων και όχι το αντίστροφο.⁴ Παρότι πρακτικά χρήσιμη, η ανεξαρτησία των θέσεων των ψηφοφόρων από τη συμπεριφο-

3. Ουσιαστικά, εδώ υιοθετείται η βασικότερη υπόθεση της θεωρίας του κομματικού ανταγωνισμού που παρουσίασε ο Downs στο έργο του *An Economic Theory of Democracy*, σύμφωνα με την οποία πρωταρχικός στόχος των κομμάτων είναι η μεγιστοποίηση του εκλογικού ποσοστού τους, κίνητρο που τα υποχρεώνει να προσαρμόζουν τα πολιτικά προγράμματά τους στα αιτήματα των εκλογέων. Βλ. A. Downs, *An Economic Theory of Democracy*, Harper, Νέα Υόρκη 1957 [στα ελληνικά: *Οικονομική θεωρία της Δημοκρατίας*, πρόλογος-επιμέλεια: Ηλ. Κατσούλη, Παπαζήσης, Αθήνα 1990].

4. Η θέση αυτή αντιστοιχεί σε μία εξίσου σημαντική υπόθεση του μοντέλου του Downs, σύμφωνα με την οποία οι πολιτικές θέσεις των ψηφοφόρων καθορίζονται εξωγενώς, ή, με άλλα λόγια, διαμορφώνονται βάσει των συμφερόντων ή της κοινωνικής θέσης των ψηφοφόρων και δεν επηρεάζονται από τον καθεαυτό κομματικό ανταγωνισμό.

ρά των κομμάτων έχει αμφισβητηθεί έντονα με το επιχείρημα ότι τα κόμματα διαθέτουν πληθώρα στρατηγικών με τις οποίες μπορούν να διαμορφώσουν τις αντιλήψεις των ψηφοφόρων για τα συμφέροντα και, συνεπώς, τις προτιμήσεις τους.⁵ Η ενδογενής στις οικονομικές θεωρίες της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας αντιστοιχία μεταξύ των πολιτικών κομμάτων και των ιδιωτικών επιχειρήσεων δεν είναι πλήρης: τα κόμματα δεν βρίσκονται στο έλεος της εκλογικής αγοράς. Στην πράξη, η βαθιά επίδραση των πολιτικών θέσεων των κομμάτων στο εκλογικό ακροατήριο αναιρεί, πολλές φορές, την ίδια τη φύση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Ο Pappas υποστηρίζει, για την περίπτωση της Ελλάδας για παράδειγμα, ότι «το γεγονός ότι τα κόμματα εμφανίζουν προτεραιότητες, στόχους και προτιμήσεις στο εκλογικό σώμα [...] είναι σε εμφανή δυσαρμονία με τις αρχές που διέπουν μία αντιπροσωπευτική δημοκρατία».⁶ Ωστόσο, είναι εξίσου παραπλανητικό να υποστηρίζεται ότι οι ψηφοφόροι δεν έχουν άλλη πηγή πληροφόρησης και κατανόησης του πολιτικού γίγνεσθαι πέρα από τα κόμματα. Καθότι η μελέτη αυτής της σχέσης μεταξύ των πολιτών και των κομμάτων ξεπερνά τους στόχους του άρθρου, υιοθετείται εδώ η σύμφωνη με το θεωρητικό υπόδειγμα του Downs άποψη, ότι δηλαδή «τα κόμματα συμπυκνώνουν μια προϋπάρχουσα κοινωνική δυναμική, δεν τη γεννούν».⁷

Μια τρίτη υπόθεση αφορά στη δυνατότητα των κομμάτων να αναπροσαρμόζουν τις πολιτικές θέσεις τους ανάλογα με τα αιτήματα της πλειοψηφίας. Οι επικριτές του οικονομικού μοντέλου της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας θεωρούν ότι οι δυνατότητες μεταβολών στις θέσεις των κομμάτων περιορίζονται από την ίδια την ιστορία του κόμματος καθώς, επίσης, και από τις εσωκομματικές σχέσεις. Παρότι οι αρχές που έχει υπηρετήσει ένα κόμμα στο παρελθόν αναμφισβήτητα ορίζουν τα περιθώρια μέσα στα οποία μπορούν να κινούνται οι εκάστοτε θέσεις του, είναι απολύτως λογικό να θεωρήσουμε ένα κόμμα ως κάτι παραπάνω από ένα απλό άθροισμα μονάδων, δηλαδή ως έναν ενιαίο θεσμικό παράγοντα

5. P. Dunleavy, *Democracy, Bureaucracy and Public Choice*, Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead 1991, κεφ. 5.

6. T. Pappas, *Making Party Democracy in Greece*, Macmillan Press Ltd, Λονδίνο 1999, σ. 203.

7. Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση*, Λιβάνης, Αθήνα 2001, σ. 216.

του οποίου τα συμφέροντα και οι θέσεις μπορούν τόσο να αναλυθούν, όσο και να μεταβληθούν.

2. ΤΟ ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΩΣ ΠΗΓΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

Η μελέτη τόσο της ιδεολογικής αντιπαράθεσης μεταξύ των κομμάτων, όσο και της εξελικτικής πορείας του ιδεολογικού προφίλ κάθε κόμματος στηρίζεται, ουσιαστικά, στην εύρεση έγκυρων και αξιόπιστων εκτιμητών των πολιτικών θέσεων των κομμάτων. Παραδείγματα μεθόδων εκτίμησης αποτελούν οι έρευνες κοινής γνώμης, η διερεύνηση των απόψεων πολιτικών επιστημόνων, η καταγραφή των κρατικών δαπανών ανά τομέα και η ανάλυση περιεχομένου κομματικών κειμένων.⁸ Οι δύο πρώτες μέθοδοι υστερούν ως προς την αντικειμενικότητα των κριτηρίων βάσει των οποίων τα πολιτικά κόμματα τοποθετούνται σε διάφορους άξονες από τους εκλογείς ή τους ειδικούς, αλλά και ως προς την αδυναμία καταγραφής των κριτηρίων αυτών, ώστε να είναι εφικτή η σύγκρισή τους. Η τρίτη μέθοδος μειονεκτεί εξαιτίας της αδυναμίας εκτίμησης των θέσεων των μη κυβερνητικών κομμάτων, καθώς αυτά δεν έχουν πρόσβαση στην κατανομή των κρατικών δαπανών ανά τομέα. Η ανάλυση του περιεχομένου των κομματικών κειμένων, από την άλλη, προσφέρει τη δυνατότητα εκτίμησης των θέσεων όλων των κομμάτων βάσει προκαθορισμένων και κοινών κριτηρίων σε βάθος χρόνου.

Ανάμεσα στα διάφορα κομματικά κείμενα (συνεντεύξεις, ομιλίες αρχηγών και λοιπών στελεχών, ανακοινώσεις), τα δημοσιευμένα προεκλογικά προγράμματα έχουν το πλεονέκτημα πως αποτελούν προϊόντα συλλογικών πολιτικών ζυμώσεων, τα οποία φέρουν, τουλάχιστον τυπικά, τη σφραγίδα του συνόλου των μελών του κόμματος. Επιπλέον, τα προεκλογικά προγράμματα αναδιαμορφώνονται σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές (σε αντίθεση με τις διακηρύξεις αρχών, για παράδειγμα), γεγονός που τα καθιστά συγκρίσιμα τόσο με τα αντίστοιχα προγράμματα των ανταγωνιστών, όσο και με προγενέστερα ή μεταγενέστερα προγράμματα του

8. Για μια λεπτομερέστερη περιγραφή των μεθόδων αυτών, βλ. M. Laver - W.B. Hunt, *Policy and Party Competition*, Routledge, Λονδίνο 1992, σ. 31.

ιδίου κόμματος. Πέραν αυτών των θεωρητικών πλεονεκτημάτων,⁹ η ανάλυση προεκλογικών προγραμμάτων ως μέθοδος εκτίμησης κομματικών θέσεων εμφανίζει ένα επιπλέον πλεονέκτημα: το γεγονός πως ένα μεγάλο πλήθος τέτοιου είδους προγραμμάτων έχει ήδη κωδικοποιηθεί και μελετηθεί ως σύνολο από την Ομάδα Ανάλυσης Προεκλογικών Προγραμμάτων (Manifesto Research Group). Η σχετική βάση δεδομένων περιλαμβάνει σχεδόν όλα τα προεκλογικά προγράμματα που έχουν δημοσιευτεί από το 1945 έως σήμερα από 634 πολιτικά κόμματα σε 50 χώρες, παρέχοντας έτσι τη δυνατότητα μελέτης των πολιτικών θέσεων διαχρονικά ή διακρατικά.¹⁰

Σε αντιδιαστολή με εναλλακτικούς εκτιμητές πολιτικών θέσεων, οι οποίοι βασίζονται στη μέτρηση της τιμής μίας¹¹ ή, έστω, ενός περιορισμένου πλήθους μεταβλητών¹² σε μία συγκεκριμένη χρονική στιγμή, οι εκτιμητές της Ομάδας Ανάλυσης Προεκλογικών Προγραμμάτων βασίζονται στη διαχρονική μελέτη 57 μεταβλητών. Θα πρέπει, τέλος, να σημειωθεί ότι οι εκτιμητές αυτοί στηρίζονται

9. I. Budge, «Validating Party Policy Placements», *British Journal of Political Science*, τόμ. 31 (1) 2001, σ. 210-223.

10. Παρότι ιδιαίτερα διαδεδομένο, το έργο της Ομάδας Ανάλυσης Προεκλογικών Προγραμμάτων έχει κατά καιρούς κατακριθεί ως προβληματικό. Θα πρέπει να σημειωθεί, πάντως, ότι τόσο η εγκυρότητα, όσο και η αξιοπιστία των εκτιμητών (estimates) των πολιτικών θέσεων έχουν επανειλημμένα επιβεβαιωθεί. Η δυνατότητα των δεδομένων να ελέγχουν μία σειρά διαφορετικών υποθέσεων («hypothesis validity», βλ. I. Budge - D. Robertson - D.J. Hearl, *Ideology, Strategy and Party Change*, Cambridge University Press, Cambridge 1987), η θετική συσχέτιση των εκτιμητών με άλλους εκτιμητές πολιτικών θέσεων («convergent validity», βλ. M. McDonald - D. και S.M. Mendes, «Checking the Party Policy Estimates: Convergent Validity», στο I. Budge - H.-D. Klingemann - A. Volkens - J. Bara - E. Tanenbaum (επιμ.), *Mapping Policy Preferences*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2001) και η ικανότητά τους να περιγράφουν με ακρίβεια τις μετακινήσεις των κομμάτων στον άξονα «Αριστερά-Δεξιά» («predictive validity», βλ. I. Budge, «Party policy and ideology: reversing the 1950s?», στο G. Evans - P. Norris (επιμ.), *Critical Elections: British Parties in Long-term Perspective*, Sage Publications, Λονδίνο 1999) μαρτυρούν την εγκυρότητά τους. Η αξιοπιστία τους εξασφαλίζεται μέσω ελεγκτικών μηχανισμών της διαδικασίας κωδικοποίησης («stability and inter-coder reliability tests», βλ. D.J. Hearl, «Checking the Party Policy Estimates: Reliability», στο I. Budge - H.-D. Klingemann - A. Volkens - J. Bara - E. Tanenbaum (επιμ.), *Mapping...*, ό.π.).

11. Για παράδειγμα, βλ. F.G. Castles - P. Mair, «Left-Right Political Scales: Some "Expert" Judgements», *European Journal of Political Research*, τχ. 12, 1984, σ. 73-88, και J.D. Huber - R. Ingelhart, «Expert Interpretations of Party Space and Party Location in 42 Societies», *Party Politics*, τόμ. 1 (1), 1995, σ. 73-111.

12. M. Laver - W.B. Hunt, ό.π.

καθάρα και μόνο στις εκπεφρασμένες πολιτικές προτιμήσεις των κομμάτων και όχι σε πολιτικές ενέργειές τους ή –πόσω μάλλον– σε μία γενικευμένη εντύπωση για την πολιτική τους διαδρομή. Η διάκριση μεταξύ των θέσεων που προβάλλει ένα κόμμα στο εκλογικό ακροατήριο και της πολιτικής πρακτικής που αυτό ακολουθεί μετά την εκλογή του στην κυβέρνηση αποτελεί ένα κομβικό σημείο στη μελέτη των ιδεολογικών ταυτοτήτων.¹³ Στο παρόν άρθρο, έμφαση δίνεται στη διερεύνηση των ιδεολογικών προτιμήσεων των κομμάτων, έτσι όπως αυτές διαφαίνονται στον πολιτικό τους λόγο. Δεδομένων των θεωρητικών πλεονεκτημάτων του προεκλογικού προγράμματος ως τεκμηρίου πολιτικού λόγου και των μεθοδολογικών πλεονεκτημάτων των εκτιμητών της Ομάδας Ανάλυσης Προεκλογικών Προγραμμάτων, η μελέτη των μεταβολών στις πολιτικές θέσεις των ελληνικών κομμάτων βασίστηκε στην ανάλυση περιεχομένου των προγραμμάτων από την προαναφερθείσα Ομάδα.

Η ιδέα πάνω στην οποία βασίζεται το έργο της Ομάδας αυτής είναι πως η πολιτική θέση εκφράζεται στο προεκλογικό πρόγραμμα ενός κόμματος ως έμφαση ή αποσιώπηση ενός ζητήματος. Κατά συνέπεια, η ανάλυση περιεχομένου στοχεύει στη μέτρηση της σχετικής έμφασης του κομματικού κειμένου σε μία σειρά από ζητήματα. Μονάδα κωδικοποίησης αποτελεί η πρόταση, καθεμία από τις οποίες ταξινομείται με βάση το περιεχόμενο της σε κάποια από τις 57 κατηγορίες-ζητήματα.¹⁴ Οι κατηγορίες αυτές δεν αναφέρονται σε ζητήματα με θετική και

13. Παρά τη διαδεδομένη στην κοινή γνώμη άποψη ότι οι προεκλογικές θέσεις των κομμάτων σπάνια αντανακλώνται στην κυβερνητική πολιτική των ίδιων κομμάτων, οι Klingemann κ.ά. υποστηρίζουν ότι πάνω από το 50% της διακύμανσης στην κατανομή των πόρων από τον ετήσιο προϋπολογισμό ερμηνεύεται από τις πολιτικές θέσεις-προτεραιότητες τόσο του κόμματος που κέρδισε τις εκλογές, όσο και των κομμάτων που έπονταν. Συνεπώς, σύμφωνα με τους ίδιους συγγραφείς, το περιεχόμενο των προεκλογικών προγραμμάτων αποτελεί έναν ικανοποιητικό δείκτη τόσο των προεκλογικών, όσο και των μετεκλογικών προτεραιοτήτων των αντίστοιχων κομμάτων. Βλ. H.-D. Klingemann - R. Hofferbert - I. Budge, *Parties, Policies and Democracy*, Westview Press, Οξφόρδη 1994. Σχετικά με τον βαθμό στον οποίο τα προεκλογικά διαγγέλματα των ελληνικών κομμάτων τηρούνται από τις κυβερνήσεις που αυτά σχηματίζουν μετά τις εκλογικές τους νίκες, βλ. E. Kalogeropoulou, *Implementing Election Pledges in Greece, 1974-1989*, unpublished PhD thesis, University of Essex, 1994.

14. Για μια αναλυτική περιγραφή του συστήματος κωδικοποίησης, βλ. A. Volkens, «Quantifying the Election Programmes: Coding Procedures and Controls», στο I. Budge - H.-D. Klingemann - A. Volkens - J. Bara - E. Tanenbaum (επιμ.), *ό.π.*, και E. Tanenbaum, «Approaching Data», *στο ίδιο*.

αρνητική σήμανση, όπως για παράδειγμα αύξηση/μείωση φόρων, αλλά σε μία από τις δύο πλευρές του ζητήματος, δηλαδή είτε στην αύξηση, είτε στη μείωση των φόρων. Η λογική της συγκεκριμένης επιλογής υιοθετήθηκε από τον Robertson, ο οποίος, βασιζόμενος σε εκτενή ανάλυση προεκλογικών προγραμμάτων, υποστήριξε ότι τα κόμματα ανταγωνίζονται στη βάση διαφορετικών προτεραιοτήτων για μια σειρά ζητημάτων και όχι στη βάση αντιτιθέμενων θέσεων για τα ζητήματα αυτά.¹⁵ Σύμφωνα με τον Robertson, στα περισσότερα θέματα, η κοινή γνώμη τάσσεται υπέρ μίας συγκεκριμένης επιλογής δράσης και, συνεπώς, τα κόμματα επιλέγουν είτε να τονίσουν την προτίμησή τους προς τη συγκεκριμένη επιλογή είτε να αποσιωπήσουν τη διαφωνία τους ως προς αυτήν. Έτσι, η μέτρηση της έμφασης σε μία μόνο πλευρά ενός ζητήματος επαρκεί για την εκτίμηση της θέσης ενός πολιτικού κόμματος σε αυτό το ζήτημα.

Παράλληλα, η δεδομένη λογική κωδικοποίησης επιτρέπει τη μελέτη της αντιπαράθεσης των κομμάτων. Σύμφωνα με τον Robertson, η κοινή γνώμη αναγνωρίζει ποιο κόμμα είναι πιθανότερο να ακολουθήσει την επιθυμητή επιλογή σε κάθε ζήτημα και, έτσι, κάθε κόμμα ταυτίζεται με συγκεκριμένα ζητήματα, με την έννοια ότι αναγνωρίζεται ως το καταλληλότερο να προσφέρει τη συλλογικά επιθυμητή λύση. Η επικέντρωση της προσοχής της κοινής γνώμης σε ζητήματα με τα οποία ταυτίζεται το κόμμα Α ευνοεί εκλογικά το κόμμα αυτό και, έτσι, κάθε κόμμα επιδιώκει μέσα από το προεκλογικό του πρόγραμμα να προβάλει τα «δικά του θέματα» και να σκιασεί τη σημασία των «ζητημάτων του αντιπάλου». Συνεπώς, η μέτρηση της έμφασης των προεκλογικών προγραμμάτων στα ζητήματα μπορεί να απεικονίσει επαρκώς τον κομματικό ανταγωνισμό.¹⁶

¹⁵ D. Robertson, *A Theory of Party Competition*, John Wiley, Λονδίνο 1976.

¹⁶ Η επιχειρηματολογία του Robertson, γνωστή και ως θεωρία σημαντικότητας (saliency theory), αναπτύχθηκε ως εναλλακτική της θεωρίας του κομματικού ανταγωνισμού που παρουσίασε ο Downs στο έργο του *An Economic Theory of Democracy*, ό.π. Αποδεχόμενος τον κεντρικό ρόλο στον κομματικό ανταγωνισμό των ζητημάτων στα οποία δεν είναι δυνατή η υιοθέτηση αντιτιθέμενων απόψεων (valence issues), ο Robertson επιχείρησε να ερμηνεύσει κάποιες από τις ασυνέπειες του χωρικού μοντέλου του Downs και, κυρίως, αυτήν που αφορά στη δυνατότητα υπερπήδησης (leapfrogging) της θέσης του αντιπάλου στον άξονα «Αριστερά-Δεξιά». Σε αντίθεση με τον Stokes, ο οποίος είχε υποστηρίξει ότι ο κεντρικός ρόλος των valence issues ουσιαστικά υπέσκαπτε την αξία του μοντέλου του Downs, ο Robertson απλώς αρνείται τη δυνατότητα των κομμάτων να κινούνται ελεύθερα από το ένα άκρο του άξονα «Αριστερά-Δεξιά» στο άλλο, θεωρώντας ότι κάτι τέ-

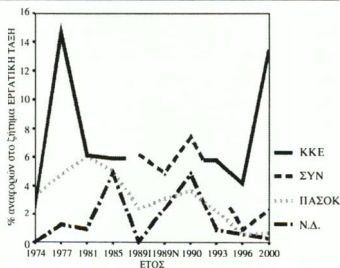
Προτού προχωρήσουμε στη μελέτη των προεκλογικών προγραμμάτων των τριών μεγαλύτερων ελληνικών κομμάτων κατά την περίοδο 1974-2000 και, για να κατανοηθεί πληρέστερα το περιεχόμενο της σχετικής βάσης δεδομένων, όπως και η λογική της κωδικοποίησης, κρίνεται σκόπιμο να παρατεθούν μια λίστα ενδεικτικών ζητημάτων, καθώς και ένα διάγραμμα των μεταβολών στη σημασία που αποδίδουν τα κόμματα σε ένα από αυτά τα ζητήματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ & ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Λίστα προβαλλόμενων ζητημάτων
και γραφική απεικόνιση έμφασης σε ένα από αυτά

ΠΡΟΒΑΛΛΟΜΕΝΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

- διεθνισμός
- δημοκρατία
- αποκέντρωση
- πολιτική κυριαρχία
- ελεύθερη οικονομία
- ελεγχόμενη οικονομία
- παιδεία
- κοινωνική πρόνοια
- έθνος και παράδοση
- εργατική τάξη

Στο διάγραμμα διακρίνεται η ιδιαίτερη έμφαση που δίνεται στο ζήτημα των δικαιωμάτων της εργατικής τάξης από το ΚΚΕ, δηλαδή το κόμμα που ταυτίζεται παραδοσιακά με την προάσπιση του συγκεκριμένου θέματος, και η μάλλον περιορισμένη αναφορά στο θέμα αυτό από τα υπόλοιπα κόμματα. Γίνεται φανερό πως τα κόμματα που θέτουν στο ζήτημα της εργατικής τάξης χαμηλότερη προ-

τοιο θα έθετε σε κίνδυνο παραδοσιακές ταυτίσεις των κομμάτων με συγκεκριμένες πολιτικές θέσεις. Βλ. D.E. Stokes, «Spatial Models of Party Competition», στο A. Campbell - P.E. Converse - W.E. Miller - D.E. Stokes (επιμ.), *Elections and the Political Order*, Wiley, Νέα Υόρκη 1966. Αντιθέτως, η διαδικασία της επιλεκτικής έμφασης των κομμάτων σε ορισμένα ζητήματα τους επιτρέπει να κινούνται κατά μήκος του άξονα «Αριστερά-Δεξιά», διατηρώντας, την ίδια στιγμή, την ταυτότητά τους. Σύμφωνα με τον Robertson, αυτό αφήνει περιθώρια για ουσιαστικές, αλλά όχι απεριόριστες, μεταβολές στις θέσεις των κομμάτων.

τεραιότητα προτιμούν να αποφύγουν αναφορές στο θέμα αυτό, παρά να θίξουν το συγκεκριμένο θέμα παρουσιάζοντας μία αντίθετη γνώμη, εύρημα που ενισχύει τα επιχειρήματα της θεωρίας σημαντικότητας του Robertson.

3. ΣΗΜΕΙΑ ΕΠΑΦΗΣ Ή ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Παρότι το άρθρο αυτό εστιάζει το ενδιαφέρον του στις μεταβολές ως προς το ακριβές περιεχόμενο των προεκλογικών προγραμματίων των μεγαλύτερων κομμάτων κατά την περίοδο 1974-2000, κρίνεται χρήσιμη μία σύντομη περιγραφή των μεταξύ τους διαφορών ως προς τις γενικότερες κατευθύνσεις τους, ως προς την ιδεολογία τους.¹⁷ Η μελέτη των διαφορών στην ιδεολογία των πολιτικών κομμάτων βασίζεται, συχνά, στη χωρική αναλογία, δηλαδή στην αναπαράσταση των θέσεων των κομμάτων με μία ή περισσότερες διαστάσεις επί των οποίων αντιπαρατίθενται διαφορετικές πολιτικές προσεγγίσεις.¹⁸ Η επαναλαμβανόμενη χρήση της αναλογίας στηρίζεται στην ευκολία οπτικοποίησης του σχήματος αντιπαράθεσης με τη μορφή μίας ευθείας ή ενός επιπέδου και τη συνεπαγόμενη διευκόλυνση στην κατανόηση της οποιασδήποτε θεωρητικής ανάλυσης. Η οικειότητα την οποία παρουσιάζει η χρήση του άξονα «Αριστερά-Δεξιά» στο ευρύ κοινό καταδεικνύει το πλεονέκτημα της χωρικής αναπαράστασης των κομματικών αντιθέσεων σε σχέση με άλλες θεωρητικές αναλύσεις.

17. Με τον όρο «ιδεολογία» νοείται εδώ το σύνολο των πεποιθήσεων ή θέσεων που χαρακτηρίζουν μια ομάδα (βλ. E. Scarbrough, *Political Ideology and Voting*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1984), για παράδειγμα ένα πολιτικό κόμμα, σε αντιδιαστολή με ορισμούς που ταυτίζουν την «ιδεολογία» με ένα σύνολο λογικά συνδεδεμένων πολιτικών απόψεων (βλ. P. Converse, «The Nature of Belief Systems in Mass Publics», στο D. Apter (επιμ.), *Ideology and Discontent*, The Free Press of Glencoe, Νέα Υόρκη 1964). Με την έννοια αυτή, η «ιδεολογία» αποτελεί τον οδηγό με τον οποίο οι ψηφοφόροι μπορούν να συνδέουν ευκολότερα τα συμφέροντά τους με τα κόμματα, ώστε να καταλήγουν σε επιλογές περισσότερο ορθολογικές από αυτές στις οποίες θα κατέληγαν χωρίς αυτή τη γενικευμένη εικόνα για κάθε κόμμα. Βλ. A. Downs, *ό.π.*

18. Παραδείγματα τέτοιων έργων αποτελούν οι θεωρίες ορθολογικών επιλογών των Arrow, Downs και de Swaan. Βλ. K. Arrow, *Social Choice and Individual Values*, John Wiley, Νέα Υόρκη 1951· A. Downs *ό.π.*, και A. de Swaan, *Coalition Theories and Cabinet Formations*, Elsevier, Αμστερνταμ 1973.

Ασπαζόμενη τη χωρική θεωρία του κομματικού ανταγωνισμού (spatial theory of competition), η Ομάδα Ανάλυσης Προεκλογικών Προγραμμάτων επιχείρησε να χαρτογραφήσει τις ιδεολογίες των κομμάτων μέσα από τις εμφάνσεις των προγραμμάτων τους σε διάφορα ζητήματα. Η ανάλυσή τους έδειξε ότι η βασική διάκριση στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες αφορά στην έμφαση των προγραμμάτων σε δύο συγκεκριμένες ομάδες ζητημάτων, το περιεχόμενο των οποίων αντιστοιχούσε στις έννοιες «Αριστερά» και «Δεξιά». ¹⁹ Προκειμένου να καταστεί δυνατή η απεικόνιση της ιδεολογικής θέσης των κομμάτων ως προς αυτήν τη βασική διάκριση, η ανάλυση πρότεινε τον σχηματισμό κλίμακας ιδεολογικής τοποθέτησης των κομμάτων βάσει της διαφοράς στη σχετική έμφαση των προγραμμάτων τους σε «αριστερά» και «δεξιά» διακυβεύματα. ²⁰ Στο διάγραμμα 2 απεικονίζονται οι θέσεις των κομμάτων που αντιπροσωπεύονται στη σημερινή Βουλή επί της κλίμακας αυτής.

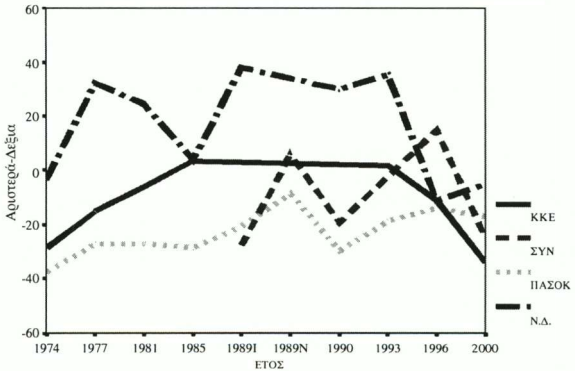
Εκ πρώτης όψεως, οι θέσεις των κομμάτων επί του άξονα δεν συμβαδίζουν απόλυτα με την πλέον διαδεδομένη στην κοινή γνώμη άποψη για τη διάταξη των ελληνικών κομμάτων στην κλίμακα «Αριστερά-Δεξιά». Το ΠΑΣΟΚ εμφανίζεται στα αριστερά των ΚΚΕ και

19. Η προσπάθεια της ερευνητικής ομάδας στηρίχθηκε στη χρήση της μεθόδου της ανάλυσης σε κύριες συνιστώσες, μεθόδου κατάλληλης, αφενός, για την εκτίμηση των σχέσεων μεταξύ των ζητημάτων και, αφετέρου, για την εύρεση των αξόνων που ερμηνεύουν το μεγαλύτερο ποσοστό διακύμανσης των κομματικών εμφάνσεων στα διάφορα θέματα ή, διαφορετικά, των σημαντικότερων διαστάσεων ιδεολογικής αντιπαράθεσης. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τη χρήση της μεθόδου στα συγκεκριμένα δεδομένα, βλ. I. Budge - D. Farlie, «The Potentiality of Dimensional Analyses for Explaining Voting and Party Competition», *European Journal of Political Research* 6, 1978, σ. 203-231· I. Budge, κ.ά., *Ideology...*, ό.π., και M. Laver - J. Garry 1998, «Estimating Policy Positions from Party Manifestos», paper presented at ECPR Joint Sessions of Workshops, Warwick 1998. Η λίστα των διακυβευμάτων που χαρακτηρίστηκαν από την Ομάδα ως «αριστερά» και «δεξιά» περιέχεται στο I. Budge, κ.ά., ό.π., σ. 22, σημ. 14.

20. Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η κλίμακα δεν ταυτίζεται με τον άξονα που προκύπτει από την ανάλυση σε κύριες συνιστώσες, αλλά σχηματίζεται προσθέτοντας απλώς τις εμφάνσεις στα θέματα που προέκυψαν από την ανάλυση να ανήκουν σε κάθε μία από τις δύο ομάδες (αριστερά-δεξιά) και αφαιρώντας στη συνέχεια το ένα άθροισμα («αριστερά») από το άλλο («δεξιά»). Δεδομένου ότι οι εμφάνσεις αυτές εκφράζονται σε ποσοστά προτάσεων επί του συνολικού αριθμού προτάσεων του κειμένου, οι τιμές της κλίμακας θα κυμαίνονται μεταξύ του -100 (για την περίπτωση στην οποία το 100% των προτάσεων αναφέρονται σε «αριστερά» ζητήματα) και του +100 (για την περίπτωση στην οποία το 100% των προτάσεων αναφέρονται σε «δεξιά» ζητήματα).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Θέσεις των κομμάτων στον άξονα Αριστερά-Δεξιά, 1974-2000

ΣΥΝ κατά το μεγαλύτερο διάστημα της μεταπολίτευσης, ενώ η Ν.Δ., αν και καταλαμβάνει τη δεξιότερη θέση κατά τη μεγαλύτερη διάρκεια της περιόδου, εμφανίζεται να προσεγγίζει το ΚΚΕ το 1985 και το 1996 και να περνά στα αριστερά του ΣΥΝ το 1996. Κατά τα λοιπά, οι διαφορές μεταξύ των ιδεολογικών κατευθύνσεων των κομμάτων αντικατοπτρίζονται μάλλον με επιτυχία στο διάγραμμα, με τις εντονότερες διαφορές μεταξύ Ν.Δ., από τη μία, και ΠΑΣΟΚ-ΚΚΕ-ΣΥΝ, από την άλλη, κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1970 και 1980 να ακολουθούνται από μία προσέγγιση και των τεσσάρων κομμάτων από τα μέσα της δεκαετίας του 1990.²¹ Επιπλέον, το διάγραμμα 2 επιβεβαιώνει τις πολυσυζητημένες από την κοινή γνώμη, τον Τύπο και την ακαδημαϊκή κοινότητα μεταβολές στην ιδεολογική ταυτότητα των κομμάτων κατά τη διάρκεια της περιόδου 1974-2000 (όπως, για παράδειγμα, τη σταδιακή μετακίνηση του ΠΑΣΟΚ από το αριστερό άκρο προς το κέντρο, την απότομη

21. Την εξασθένηση της ιδεολογικής πόλωσης επιβεβαιώνουν και άλλες αναλύσεις. Χαρακτηριστικά, βλ. Τ. Παππάς, «Κομματικό σύστημα και πολιτικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα, 1981-2001», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 17, 2001, σ. 71-102.

στροφή της Ν.Δ. από το δεξιό άκρο προς το κέντρο μετά το 1993 και τις μετατοπίσεις του ΚΚΕ προς το κέντρο την περίοδο 1985-1993 και, πίσω, στο αριστερό άκρο, από το 1993 και μετά).

Οφείλουμε, ωστόσο, να διερευνήσουμε τις αιτίες για τις οποίες η διάταξη των κομμάτων στην κατασκευασμένη κλίμακα «Αριστερά-Δεξιά» δεν ταυτίζεται με την κοινά αποδεκτή διάταξή τους βάσει του άξονα «Αριστερά-Δεξιά», όπως αυτός αποτυπώνεται στις έρευνες κοινής γνώμης. Η αναντιστοιχία αυτή φαίνεται να προκαλείται από το γεγονός ότι, το περιεχόμενο του κυρίαρχου στην ευρωπαϊκή σκηνή σχήματος κομματικού ανταγωνισμού, έτσι όπως αυτό περιγράφηκε από την Ομάδα Ανάλυσης Προεκλογικών Προγραμμάτων, δεν εκφράζει απόλυτα την ιδεολογική αντιπαράθεση των ελληνικών κομμάτων. Με άλλα λόγια, τα θέματα επί των οποίων αντιπαρά τίθενται εντονότερα τα κόμματα στην Ελλάδα είναι διαφορετικά από εκείνα τα οποία γίνονται συχνότερα αντικείμενο αντιπαράθεσης στην Ευρώπη. Συνεπώς, η χρήση της ίδιας κλίμακας στην ελληνική περίπτωση υποκρύπτει τον κίνδυνο αλλοίωσης της εικόνας που έχει η κοινή γνώμη για τις θέσεις των κομμάτων επί της, με τον δικό της τρόπο νοούμενης, κλίμακας «Αριστερά-Δεξιά».²²

Συνοπτικά, οι θέσεις των κομμάτων στον άξονα αποδεικνύουν ότι τα τρία μεγαλύτερα κόμματα παρέμειναν αισθητά διαφοροποιημένα ως προς τις πολιτικές προτεραιότητές τους κατά το μεγαλύτερο διάστημα της περιόδου 1974-2000, με εξαίρεση, ίσως, τη μετα-

22. Εφαρμόζοντας τη μέθοδο της ανάλυσης σε κύριες συνιστώσες στα δεδομένα που προέκυψαν από την κωδικοποίηση των ελληνικών προεκλογικών προγραμμάτων, έγινε φανερό ότι οι ομάδες των ζητημάτων τα οποία αντιπαράθετονται επί του πρώτου παραγοντικού άξονα είναι αρκετά διαφορετικά από τα σύνολα θεμάτων που η Ομάδα Ανάλυσης Προεκλογικών Προγραμμάτων έχει ορίσει ως «αριστερά» και «δεξιά» κατόπιν μελέτης του συνόλου των ευρωπαϊκών κοινοτικών συστημάτων. (Βλ. Γ. Κωνσταντινίδης, «Scripta Manent: προεκλογικά κείμενα και ιδεολογίες στη μεταπολιτευτική Ελλάδα», *Τετράδια Ανάλυσης Δεδομένων*, 2, 2001, σ. 30-40). Το κομβικό σημείο εντοπίζεται στο ότι «αριστερά» και «δεξιά» ζητήματα βρίσκονται ομαδοποιημένα στην ίδια πλευρά του παραγοντικού άξονα, εύρημα το οποίο αποδεικνύει ότι το «κυρίαρχο δίπολο αντιπαράθεσης στην Ελλάδα οργανώνεται στη βάση μίας ιδιόμορφης ιδεολογικής σύγκρουσης που ξεπερνά τη διάκριση Δεξιά-Αριστερά» (στο ίδιο, σ. 36). Για μια άλλη προσέγγιση της βασικής διάκρισης των ιδεολογικών τοποθετήσεων των ελληνικών κομμάτων, βλ. Γ. Μοσχονάς, «Η Διαφορετική Τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση: το περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του "αντιδεξιού υποσυστήματος"», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1994.

βατική εκλογική αναμέτρηση του 1974, κατά την οποία ο αντιπολεμικός και ενωτικός λόγος κυριάρχησε στα προγράμματα όλων των κομμάτων, και τις εκλογές του 2000, όταν τα δύο μεγαλύτερα κόμματα κινήθηκαν προς το κέντρο του άξονα. Είναι αξιοσημείωτο ότι, παρά τις αμφιβολίες που εκφράστηκαν για την εγκυρότητα χρήσης του άξονα «Αριστερά-Δεξιά» στην περίπτωση της Ελλάδας, η αντιστοιχία της διάταξης των κομμάτων στον άξονα με τη θεωρούμενη ως «ορθή» διάταξη στις εκλογές του 2000 (ΚΚΕ, ΣΥΝ, ΠΑΣΟΚ, Ν.Δ.) αποδεικνύει ότι η ιδεολογική αντιπαράθεση στην Ελλάδα προσομοιάζει σταδιακά στην ευρωπαϊκή, με την έννοια ότι επικεντρώνεται στα θέματα τα οποία αποτελούν τους πόλους της «Αριστεράς» και της «Δεξιάς» σύμφωνα με την ανάλυση όλων των προεκλογικών προγραμμάτων των κομμάτων της Δυτικής Ευρώπης από την Ομάδα Ανάλυσης Προεκλογικών Προγραμμάτων.

4. ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΤΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Η προσοχή εστιάζεται τώρα στη διαχρονική μελέτη του περιεχομένου των προεκλογικών προγραμμάτων καθενός από τα τρία μεγαλύτερα και ελιβιώσαντα σε όλη τη διάρκεια της μεταπολιτευτικής περιόδου κόμματα. Χρησιμοποιώντας τα στοιχεία που προέκυψαν από την κωδικοποίηση των ελληνικών προγραμμάτων από την ερευνητική Ομάδα Ανάλυσης Προεκλογικών Προγραμμάτων, η ανάλυση βασίζεται στην καταγραφή θεμάτων στα οποία δόθηκε μεγαλύτερη βαρύτητα από κάθε κόμμα σε κάθε εκλογική αναμέτρηση. Συγκεκριμένα, για κάθε περίπτωση σημειώνονται τα πέντε εκείνα θέματα, τα οποία συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο ποσοστό αναφορών σε καθένα από τα προγράμματα. Στη συνέχεια, εντοπίζονται οι διαφορές ως προς τη λίστα των κυρίαρχων ζητημάτων από τη μία εκλογή στην επόμενη.

α. ΠΑΣΟΚ

Το ΠΑΣΟΚ είναι αναμφισβήτητο το κόμμα που παρουσιάζει τις εντονότερες και, από ερευνητικής πλευράς, πιο ενδιαφέρουσες μεταβολές ως προς το κεντρικό περιεχόμενο των προγραμμάτων

ΠΙΝΑΚΑΣ 2Α

Ζητήματα με τη μεγαλύτερη έμφαση στα προεκλογικά προγράμματα του ΠΑΣΟΚ, 1974-1989

1974	1977	1981	1985	1989 (I)
δημοκρατία κοινωνική δικαιοσύνη αντι-μπερειαλισμός αγρότες περιορισμός αγοράς	δημοκρατία ελευθερία αποκέντρωση τεχνολογία κοινωνική πρόνοια	δημοκρατία αποκέντρωση αντι-μπερειαλισμός εργατική τάξη κοινωνική δικαιοσύνη	δημοκρατία αποκέντρωση εργατική τάξη τεχνολογία κοινωνική πρόνοια	δημοκρατία τεχνολογία κοινωνική πρόνοια πολιτισμός παιδεία

ΠΙΝΑΚΑΣ 2Β

Ζητήματα με τη μεγαλύτερη έμφαση στα προεκλογικά προγράμματα του ΠΑΣΟΚ, 1989-2000

1989 (N)	1990	1993	1996	2000
δημοκρατία κοινωνική πρόνοια ελευθερία κοινωνική αριμονία πολιτική κυριαρχία	δημοκρατία κοινωνική πρόνοια τεχνολογία πολιτισμός παιδεία	κοινωνική πρόνοια πολιτισμός παιδεία αποκέντρωση κιβ. αποτελεσματικότητα	κοινωνική πρόνοια πολιτισμός τεχνολογία παρωργικότητα αγρότες	κοινωνική πρόνοια τεχνολογία πολιτισμός παιδεία περιβάλλον

του. Είναι χαρακτηριστικό ότι η λίστα με τα πέντε πιο προβεβλημένα από το ΠΑΣΟΚ ζητήματα το 1974 δεν έχει τίποτε το κοινό με την αντίστοιχη λίστα του 2000 (βλ. πίνακες 2Α και 2Β). Είναι ακόμη εντυπωσιακότερο το γεγονός ότι το ΠΑΣΟΚ μετατόπιζε, καθόλη τη διάρκεια της περιόδου 1974-2000, το κέντρο του ενδιαφέροντός του, με την έννοια ότι από τη λίστα των πέντε πιο προβεβλημένων θεμάτων του εκάστοτε προγράμματος σπάνια περιλαμβάνονταν στην αντίστοιχη ομάδα του προηγούμενου προγράμματος παραπάνω από δύο θέματα.

Παρά τις συχνές μεταβολές περιεχομένου, στην πορεία ιδεολογικού μετασχηματισμού του ΠΑΣΟΚ διακρίνονται τρεις περιόδους, κατά τις οποίες παρατηρούνται ομοιότητες στις πολιτικές προτεραιότητες του κόμματος. Την περίοδο που προηγήθηκε της ανόδου του στην εξουσία (1974-1981), το ΠΑΣΟΚ εμφανίζεται ως ένα ιδιαίτερα ριζοσπαστικό κόμμα, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του σε ζητήματα όπως η δημοκρατία, η κοινωνική δικαιοσύνη και ο αντιιμπεριαλισμός. Πρέπει να επισημανθεί ότι, κατά την ίδια περίοδο, το ΠΑΣΟΚ δίνει επίσης έμφαση στην ταξική διαμάχη και επιχειρεί να κερδίσει τις ψήφους των «μη προνομιούχων» με συχνές αναφορές στα δικαιώματά τους (εργατικής τάξης, αγροτών). Ωστόσο, ακόμη και κατά τη διάρκεια αυτής της πρώτης περιόδου, είναι δυνατόν να βρεθούν στα προγράμματα του ΠΑΣΟΚ σημάδια ενός πιο σύγχρονου και λιγότερο ριζοσπαστικού λόγου, χαρακτηριστικά παραδείγματα του οποίου είναι η έμφαση στο θέμα της αποκέντρωσης εξουσιών και των νέων τεχνολογιών.²³

23. Θα πρέπει να τονιστεί ότι η ανάλυση δεν επιβεβαιώνει τη μεταβολή του ιδεολογικού προφίλ του ΠΑΣΟΚ πριν από την ανάδειξή του στην εξουσία, δηλαδή κατά την περίοδο 1974-1981, όπως υποστηρίζεται από ορισμένους συγγραφείς. Για παράδειγμα, βλ. M. Spourdalakis, *The Rise of the Greek Socialist Party*, Routledge, Νέα Υόρκη 1988 [επεξεργασμένη ελλ. έκδοση: ΠΑΣΟΚ. *Δομή, εσωκομματικές κρίσεις εξουσίας*, Εξάντας, Αθήνα 1988]. Ο Spourdalakis υποστηρίζει ότι «οι πολιτικές και κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις των ετών που ακολούθησαν την επιστροφή της δημοκρατίας το 1974 ώθησαν το ΠΑΣΟΚ μακριά από τον αρχικό του ριζοσπαστισμό» (σ. 134). Πιο συγκεκριμένα, τόσο η παρουσία μίας μετριοπαθούς κεντροδεξιάς κυβέρνησης στην εξουσία, όσο και η χαλάρωση του έντονα φορτισμένου αντιδικτατορικού κλίματος οδήγησαν το ΠΑΣΟΚ στην υιοθέτηση μετριοπαθέστερων θέσεων. Κατά τον Spourdalakis, το ΠΑΣΟΚ, ήδη από το 1977, είχε ουσιαστικά εγκαταλείψει τις ριζοσπαστικές θέσεις του περί την οικονομία αλλά και την εξωτερική πολιτική, ενώ το εκτενές και λεπτομερέστατο πρόγραμμα του 1981 απέφευγε να δώσει έμφαση στους ριζοσπαστικούς «στρατηγικούς στόχους» του 1974. Ωστόσο, η ανάλυσή μας δεν εμφανίζει τόσο έντονες διαφορές μεταξύ

Κατά την περίοδο 1985-1990, το ΠΑΣΟΚ εστιάζει σταδιακά σε θέματα τα οποία δεν ήταν ιδεολογικά χρωματισμένα, όπως η αποκέντρωση των εξουσιών, η εισαγωγή νέων τεχνολογιών, η αναβάθμιση της παιδείας και η προώθηση του πολιτισμού. Παράλληλα, εισάγει το θέμα της αύξησης των κοινωνικών παροχών το οποίο εξελίσσεται σταδιακά, κατά την περίοδο 1985-90, σε ζήτημα υψηλότερης προτεραιότητας. Από αυτές τις γραμμές, διαφοροποιείται μόνον στις εκλογές του Νοεμβρίου 1989, οπότε και δίνει έμφαση στην ανάγκη προστασίας της κοινωνικής αρμονίας και αναβάθμισης της πολιτικής εξουσίας, επιχειρώντας να στιγματίσει τη συμμαχία Ν.Δ.-Αριστεράς. Μοναδικό κοινό σημείο των προγραμμάτων αυτής της περιόδου με εκείνα της πρώτης περιόδου αποτελεί η έμφαση στην ανάγκη περιφρούρησης της δημοκρατίας, καθώς κανένα από τα υπόλοιπα προβαλλόμενα θέματα δεν είχε τονιστεί ιδιαίτερα την περίοδο 1974-81.²⁴

Ο ρυθμός μεταβολής του περιεχομένου των προγραμμάτων του ΠΑΣΟΚ επιταχύνθηκε από το 1993 και μετά, όταν το κόμμα στρέφεται ολοκληρωτικά προς έναν ιδεολογικά μη φορτισμένο και, συχνά, πραγματιστικό-διαχειριστικό λόγο προβάλλοντας ζητήματα όπως ο πολιτισμός, η παιδεία, το περιβάλλον, αλλά και η παραγωγικότητα και η αποτελεσματική διακυβέρνηση.²⁵ Κατά τη διάρκεια

των προγραμμάτων του 1974, του 1977 και του 1981: τρία από τα πέντε πιο προβλεπόμενα ζητήματα του 1981 είχαν προβληθεί με την ίδια ένταση και στις εκλογές του 1974.

24. Το 1985 σημειώνεται και από άλλους συγγραφείς ως το κομβικό σημείο στην πορεία ιδεολογικής μετεξέλιξης του ΠΑΣΟΚ. Ο Διαμαντόπουλος υποστηρίζει ότι το ΠΑΣΟΚ βρισκόταν στον αντίποδα της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας έως το 1985, έτος κατά το οποίο δρομολογήθηκε πια η πορεία «σοσιαλδημοκρατικοποίησης» του κινήματος· βλ. Θ. Διαμαντόπουλος, *Η Ελληνική Πολιτική Ζωή: Εικοστός Αιώνας*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997, σ. 291. Επίσης, ο Σακελλαρόπουλος σημειώνει ότι «το ΠΑΣΟΚ θα αναγκαστεί το 1985 σε ανατροσανατολισμό της πολιτικής του μετασχηματιζόμενο από αυτόνομη κυβερνώσα κατηγορία σε αστικό κόμμα σοσιαλδημοκρατικής κατεύθυνσης»· βλ. Σ. Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σ. 411, σημ. 7. Δεδομένων των ευρημάτων της ανάλυσης περιεχομένου των προεκλογικών προγραμμάτων, είναι αξιοσημείωτο ότι το κόμμα, μόλις στο συνέδριο του 1996, «διακήρυξε με παρηγορία τις μεταλλαγές που, υποδόρια και ανολόγητα, είχαν αρχίσει να συντελούνται από το 1985»· βλ. Θ. Διαμαντόπουλος, *ό.π.*, σ. 295.

25. Μελετώντας τον κομματικό ανταγωνισμό στη δεκαετία του 1990 από μια διαφορετική οπτική γωνία, μέσα από την ανάλυση των διαφημιστικών μηνυμάτων τους, ο Παπαθανασόπουλος καταλήγει σε παρόμοιο συμπέρασμα σχετικά με την ιδεολογική αποφόρτιση του λόγου του ΠΑΣΟΚ. Συγκεκριμένα, διαπιστώνει

αυτής της περιόδου, το κόμμα παρουσιάζει ελάχιστα κοινά με το νεοϊδρυθέν κόμμα της περιόδου 1974-81, όπως η προβολή της ανάγκης αποκέντρωσης των εξουσιών το 1993. Περισσότερα είναι τα κοινά μεταξύ των προγραμμάτων των περιόδων 1993-2000 και 1985-90, καθώς το κόμμα συνεχίζει να προβάλλει το ζήτημα της αύξησης των κοινωνικών παροχών παράλληλα με θέματα που δεν είναι ιδεολογικά φορτισμένα (πολιτισμός, παιδεία).²⁶

Συνοπτικά, η ανάλυση περιεχομένου των προεκλογικών προγραμμάτων του ΠΑΣΟΚ δείχνει ότι ο πολιτικός λόγος του κόμματος μεταβλήθηκε σταδιακά και, μάλλον, ομαλά από έντονα ριζοσπαστικός και ιδεολογικά χρωματισμένος σε ιδιαίτερα μετριοπαθή και ιδεολογικά αχρωμάτιστο. Οι μεταβολές στο ιδεολογικό προφίλ του κόμματος συνέπεσαν με σημαντικές αλλαγές τόσο στο εσωτερικό και στην ηγεσία του κόμματος, όσο και στον διεθνή ιδεολογικό περίγυρό του. Ωστόσο, θα πρέπει να μελετηθεί και το κατά πόσον οι αλλαγές αυτές προκλήθηκαν από αντίστοιχες μεταβολές στις ιδεολογικές προτιμήσεις των ψηφοφόρων (βλ. παρακάτω).

β. Ν.Δ.

Σε σύγκριση με τις συχνές και έντονες μεταβολές του περιεχομένου των προγραμμάτων του ΠΑΣΟΚ, ο πολιτικός λόγος της Ν.Δ. μεταβλήθηκε με βραδύτερους ρυθμούς. Οι όποιες μεταβολές, παρότι ανανέωναν περιστασιακά τον πολιτικό λόγο του κόμματος,

---

στις εκλογές του 2000 μια γενικότερη προσπάθεια των δύο μεγαλύτερων κομμάτων να υποβαθμίσουν την ιδεολογία τους, «στηρίζοντας την επιχείρηση προσέλκυσης των ψηφοφόρων στις πρακτικές των δημοσίων σχέσεων, στις στρατηγικές του μάρκετινγκ και στην υιοθέτηση κεντρικών (ή επί της συγχρόνου πολιτικής ρητορικής «μεσαίων») πολιτικών θέσεων» βλ. Σ. Παπαθανασόπουλος, «Τηλεόραση και εκλογές στην Ελλάδα τη δεκαετία 1990-2000», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η Πολιτική Επικοινωνία στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, Αθήνα 2002, σ. 76 κ.ε.

26. Αντιλαμβανόμενος την περιορισμένη έμφαση των προγραμμάτων του ΠΑΣΟΚ της περιόδου 1993-2000 σε ζητήματα έντονης ιδεολογικής χροιάς, ο Λούλης σχολιάζει ότι «το νέο ΠΑΣΟΚ δεν έπαιρνε ξεκάθαρα ιδεολογικά χαρακτηριστικά [και ότι] όσα παρέπεμπαν σε αυτό ήταν περισσότερο ένα στίλ πολιτικής που συνδεόταν με τον ίδιο τον Κ. Σημίτη» βλ. Γ. Λούλης, *Τα Είκοσι Χρόνια που Άλλαξαν την Ελλάδα*, Λιβάνης, Αθήνα 2001, σ. 297. Ο συγγραφέας θεωρεί, ακόμη, ότι σε επίπεδο λόγου, το νέο ΠΑΣΟΚ προσφεύγει επίσης, εν μέρει τουλάχιστον, στην αριστερή λογική Παπανδρέου, γεγονός πάντως που δεν επιβεβαιώνεται από την ανάλυσή μας, με μόνη εξαίρεση την έμφαση στο ζήτημα της αύξησης των κοινωνικών παροχών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3Α

Ζητήματα με τη μεγαλύτερη έμφαση στα προεκλογικά προγράμματα της Ν.Δ., 1974-1989

1974	1977	1981	1985	1989 (1)
δημοκρατία πολιτική κυριαρχία κοινωνική αριμονία έθνος και παράδοση κοινωνική αριμονία αντι-ιμπεριαλισμός	δημοκρατία πολιτική κυριαρχία έθνος και παράδοση άμυνα Ευρώπη εξωτερικές σχέσεις	δημοκρατία έθνος και παράδοση άμυνα Ευρώπη νόμος και τάξη	δημοκρατία κοινωνική αριμονία ελευθέρη οικονομία οικονομική ορθοδοξία νόμοι αγοράς	πολιτική κυριαρχία κοινωνική αριμονία έθνος και παράδοση ελευθέρια διαφθορά

ΠΙΝΑΚΑΣ 3Β

Ζητήματα με τη μεγαλύτερη έμφαση στα προεκλογικά προγράμματα της Ν.Δ., 1989-2000

1989 (N)	1990	1993	1996	2000
πολιτική κυριαρχία κοινωνική αριμονία έθνος και παράδοση διαφθορά οικονομικοί στόχοι	πολιτική κυριαρχία κοινωνική αριμονία διαφθορά οικονομικοί στόχοι οικονομική ορθοδοξία	πολιτική κυριαρχία οικονομική ορθοδοξία έθνος και παράδοση κοινωνικές παραχές τεχνολογία	παιδεία πολιτισμός περιβάλλον κιβ. αποτελεσματικότητα οικονομικοί στόχοι	κοινωνική πρόνοια τεχνολογία παιδεία αγρότες κιβ. αποτελεσματικότητα

δεν οδηγούσαν με σαφήνεια προς την υιοθέτηση μιας νέας ιδεολογικής κατεύθυνσης, κάτι που επιβεβαιώνεται και από τις παλίνδρομες κινήσεις του κόμματος επί του άξονα «Αριστερά-Δεξιά».²⁷ Την άποψη ότι το περιεχόμενο των προγραμμάτων της Ν.Δ. δεν μεταβλήθηκε αισθητά, τουλάχιστον ως το 1993, ενισχύει το γεγονός ότι τρία από τα θέματα στα οποία δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση στις εκλογές του 1974 (πολιτική κυριαρχία, έθνος και παράδοση, κοινωνική αρμονία) περιλαμβάνονταν στις λίστες με τα πιο προβλημένα θέματα σχεδόν όλων των προγραμμάτων της Ν.Δ. έως και το 1993 (βλ. πίνακες 3Α και 3Β).

Παρά τις ομοιότητες των προγραμμάτων της Ν.Δ. της περιόδου 1974-1993, μπορούμε να ξεχωρίσουμε τρεις υποπεριόδους με διακριτά στοιχεία στον πολιτικό λόγο του κόμματος. Κατά την περίοδο 1974-1981, η Ν.Δ. παρουσιάζεται ιδιαίτερα μετριοπαθής και συναινετική, προβάλλοντας την ανάγκη εδραίωσης της πολιτικής κυριαρχίας, της δημοκρατίας και της ελληνικής παράδοσης. Τα ζητήματα που αφορούν στην οικονομία υποσκελίζονται²⁸ και το κόμμα αποδίδει ξεχωριστή έμφαση σε θέματα εξωτερικής πολιτικής και άμυνας, προτείνοντας την αύξηση των αμυντικών δαπανών, τη χαλάρωση ή και την αποτροπή σύναψης ειδικών σχέσεων με τις ΗΠΑ και την τότε Σοβιετική Ένωση αντίστοιχα (1977), και την εισδοχή της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (1981).²⁹ Αξίζει να σημειωθεί,

27. Βλ. T. Pappas, «In Search of the Center: Conservative Parties, Electoral Competition and Political Legitimacy in Southern Europe's New Democracies», στο N. Diamandouros - R. Gunther (επιμ.), *Parties, Politics and Democracy in the New Southern Europe*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 2001.

28. Το συγκεκριμένο εύρημα είναι σύμφωνο με τη γενικότερη πεποίθηση πως στις τρεις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου (Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία) οι ηγέτες που ανέλαβαν τη μετάβαση των χωρών στη δημοκρατία ενδιαφέρθηκαν περισσότερο για την ισχυροποίηση του δημοκρατικού πολιτεύματος παρά για τολμηρές οικονομικές μεταρρυθμίσεις, γεγονός που, ωστόσο, επιβράδυνε την οικονομική ανάπτυξη των χωρών αυτών. Βλ. J.-M. Maravall, «Η εμπειρία της Νότιας Ευρώπης», στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος - Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-94*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996.

29. Η έμφαση της Ν.Δ. και του, τότε, αρχηγού του κόμματος, Κωνσταντίνου Καραμανλή, στο ζήτημα της εισόδου της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, έχει υπογραμμιστεί από πολλούς συγγραφείς ως χαρακτηριστική της τεράστιας σημασίας που απέδιδε η τότε κυβέρνηση της Ν.Δ. στους δύο άξονες του λεγόμενου «εθνικού συμφέροντος»: (α) τη βελτίωση της οικονομίας και (β) την προσέγγιση της χώρας με τον τρίτο στη διεθνή σκηνή παίκτη, δηλαδή την Ευρώπη. Βλ. D. Ka-

τέλος, ότι κατά την περίοδο 1974-1981, η Ν.Δ. δεν διαστάζει να συμπεριλάβει μεταξύ των προτεραιοτήτων της θέματα αριστερού χαρακτήρα, όπως ο αντι-ιμπεριαλισμός (1974) και η ενίσχυση των δημοκρατικών διαδικασιών.³⁰

Το προεκλογικό πρόγραμμα του 1985 αποτελεί μία ξεχωριστή περίπτωση, καθώς το περιεχόμενό του διαφοροποιείται σαφώς τόσο από τον μετριοπαθή και ενωτικό χαρακτήρα των προγραμμάτων της προηγούμενης περιόδου, όσο και από τον έντονα πολιτικό και μάλλον διαιρετικό χαρακτήρα των προγραμμάτων της περιόδου 1989-1993. Υπό τη νέα ηγεσία Μητσotάκη, το κόμμα αλλάζει άρδην τις προτεραιότητές του και προβάλλει ζητήματα οικονομικού χαρακτήρα, δείχνοντας σαφή διάθεση στροφής προς τον οικονομικό φιλελευθερισμό (ελεύθερη οικονομία, οικονομική ορθοδοξία).³¹ Πέ-

---

tsoudas, «The Conservative Movement and New Democracy: from Past to Present», στο K. Featherstone - D. Katsoudas (επιμ.), *Political Change in Greece: Before and After the Colonels*, Croom Helm, Λονδίνο 1987, και N. Karakatsanis, *The Politics of Elite Transformation: the Consolidation of Greek Democracy in Theoretical Perspective*, Praeger Publishers, Westport 2001. Η ανάλυση του περιεχομένου των προεκλογικών προγραμμάτων του κόμματος κατά την περίοδο 1974-1981 υποδεικνύει ότι η αξία του θέματος για τη Ν.Δ. έχει πιθανότατα υπερεκτιμηθεί από τους συγγραφείς, καθώς στο ζήτημα της εισδοχής της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση αναφερόταν μόλις το 1,8% και το 1,2% των προτάσεων των προγραμμάτων του 1974 και 1977, ενώ, ακόμη και το 1981, το ποσοστό δεν ξεπερνούσε το 5,1% των προτάσεων.

30. Η Karakatsanis σημειώνει σχετικά ότι η υιοθέτηση ενός ηλιότερου και πιο μετριοπαθούς πολιτικού λόγου από την ελληνική Δεξιά, κατά την περίοδο 1974-1981, οφείλεται τόσο σε ιστορικά αίτια (όπως η χρονική απόσταση από την περίοδο του Εμφυλίου και η δοκιμασία της δικτατορίας), όσο και σε δομικές αλλαγές στο κοινωνικό επίπεδο. Οι τελευταίες δημιούργησαν στον Καραμανλή την ανάγκη να μεταβάλει τον πολιτικό λόγο του νεοϊδρυθέντος κόμματος-εκπροσώπου της Δεξιάς, προκειμένου αυτό να μπορέσει να απευθυνθεί με επιτυχία στο ιδεολογικά διαφοροποιημένο εκλογικό ακροατήριο της Μεταπολίτευσης. Βλ. N. Karakatsanis, *ό.π.*, σ. 88, σημ. 29. Αναφορικά με τον πολιτικό λόγο που υιοθετήθηκε από τη Ν.Δ. την περίοδο αυτή, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη που διατυπώνει ο Αλεξιάκης, σύμφωνα με την οποία η απουσία θεωρητικού προσδιορισμού του λόγου της Ν.Δ. στοίχισε στο κόμμα το ιδεολογικό κενό που κλήθηκε να αντιμετωπίσει αμέσως μετά την αποχώρηση του ιδρυτή της από την ηγεσία. Βλ. Μ. Αλεξιάκης, «Κεντροδεξιά ιδεολογία και Νέα Δημοκρατία: η πρόκληση και οι προοπτικές της συντηρητικής παράταξης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 17, 2001, σ. 103-139.

31. Θέλοντας να τονίσει τη σημασία αυτής της μεταβολής στην ιδεολογική φυσιογνωμία της Ν.Δ., ο Σακελλαρόπουλος ισχυρίζεται ότι η υιοθέτηση, ως επίσημης ιδεολογίας του κόμματος, του νεοφιλελευθερισμού αντί του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού (ιδεολογική κατείθυνση την οποία καθιέρωσε ο ιδρυτής του κόμμα-

ραν του περιεχομένου καθεαυτού, το πρόγραμμα της Ν.Δ. του 1985 διαφοροποιείται από τα προηγούμενα, αλλά και από πολλά από τα επόμενα, ως προς την έμφαση που αποδίδεται αθροιστικά στα πέντε περισσότερο προβεβλημένα θέματα, κάτι που φανερώνει ότι το συγκεκριμένο πρόγραμμα δίνει προσοχή σε ένα μεγαλύτερο πλήθος ζητημάτων, χωρίς να διαχωρίζει κάποιες από τις προτεραιότητες ως μη διαπραγματεύσιμες. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα πέντε θέματα των προγραμμάτων του 1974 και 1977 αναφέρονταν στο 69,6% και στο 63,4% των προτάσεων, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό περιορίστηκε στο 38,1% το 1985.

Την περίοδο 1989-1993, η Ν.Δ. ευρισκόμενη, από εκλογική άποψη σε θέση ισχύος, επιλέγει, ως εικόνα και ως πολιτικό λόγο, τη δεξιά στροφή και την πολωτική τακτική. Το γεγονός ότι το διακύβευμα των αλληπάλληλων εκλογικών αναμετρήσεων της περιόδου 1989-90 είναι, κατά βάση, πολιτικό στρέφει το κόμμα προς μια σειρά διαφορετικών θεμάτων από εκείνα στα οποία εστίασε το 1985, συνεχίζοντας, ωστόσο, να προβάλλει οικονομικά φιλελεύθερες λύσεις (οικονομική ορθοδοξία). Μέγιστη βαρύτητα δίνεται στο θέμα της διαφθοράς, γεγονός το οποίο παραπέμπει άμεσα στην προσπάθεια ενοχοποίησης της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, ενώ επαναφέρονται, επίσης, στην κορυφή των προτεραιοτήτων του κόμματος και θέματα τα οποία η Ν.Δ. είχε προβάλει τη δεκαετία του 1970 (πολιτική κυριαρχία, κοινωνική αρμονία, έθνος και παράδοση).³²

τος από τα μέσα της δεκαετίας του 1970) αποτελεί «μία εξέλιξη που συμβολίζει το πέρασμα από μια ιδεολογία αμυντικού χαρακτήρα σε μια ιδεολογία επιθετικού χαρακτήρα». Βλ. Σ. Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σ. 506. Ο Λούλης, από την άλλη πλευρά, παρότι αναγνωρίζει την υιοθέτηση από τη Ν.Δ. του 1985 ενός νέου λόγου, αμφισβάλνει για την πραγματική αξία αυτής της μεταβολής, υποστηρίζοντας ότι αυτή θα μπορούσε να πείσει μόνο αν εκφερόταν από ένα ριζικά αναμορφωμένο κόμμα, εικόνα που, κατά τον συγγραφέα, δεν συμβάδιζε με την εκλογή Μητσοτάκη στην ηγεσία και την επιλογή προσωποποίησης της σύγκρουσης με το ΠΑΣΟΚ. Βλ. Γ. Λούλης, *ό.π.*, σ. 230-246.

32. Το γεγονός ότι η Ν.Δ. εστίασε κατά την περίοδο αυτή σε ζητήματα καθαρά πολιτικού χαρακτήρα και, ειδικότερα, στο θέμα της διαφθοράς των πολιτικών προσώπων, δεν αμφισβητείται. Ωστόσο, σημειώνονται ορισμένες ενδιαφέρουσες διαφορές σχετικά με την ορθότητα της επιλογής αυτής της σημαντικής μεταβολής στο περιεχόμενο των προγραμμάτων της Ν.Δ. της περιόδου 1989-1993. Ο Σακελλαρόπουλος υποστηρίζει ότι η Ν.Δ. δεν θα μπορούσε να έχει διαφορετική πολιτική πρόταση τη χρονική εκείνη στιγμή, αλλά ότι «μπορούσε να αποτελέσει τον εναλλακτικό πόλο άσκησης της κυβερνητικής εξουσίας μεταθέτοντας όλες τις επιπτώ-

Σημειώνεται ότι το πρόγραμμα του 1993 διαφέρει εν μέρει από τα προηγούμενα, καθώς την έμφαση στο ζήτημα της διαφθοράς αντικατέστησαν αναφορές στα θέματα των κοινωνικών παροχών και των νέων τεχνολογιών.

Κατά την περίοδο 1996-2000, η Ν.Δ. ανανεώνει τον πολιτικό της λόγο, προβάλλοντας μια σειρά ζητημάτων, τα οποία δεν συμπεριλαμβάνονταν μεταξύ των πρώτων προτεραιοτήτων της στο παρελθόν. Συγκεκριμένα, τα προγράμματα του 1996 και 2000 επικεντρώνονται σε ιδεολογικά μη φορτισμένα θέματα (παιδεία, περιβάλλον, πολιτισμός) και σε ζητήματα οικονομικής διαχείρισης (κυβερνητική αποτελεσματικότητα, οικονομικοί στόχοι). Ιδιαίτερα εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι η Ν.Δ., ουσιαστικά, διαγράφει από το πρόγραμμά της καθετί που παραπέμπει στον παλαιό «δεξιό» λόγο της, ενώ το 2000 προχωρά και στην προβολή θεμάτων που έχουν παραδοσιακά ταυτιστεί με τα προγράμματα αριστερών κομμάτων, όπως η αύξηση των κοινωνικών παροχών.³³ Η μεταβολή στο περιεχόμενο των προγραμμάτων της Ν.Δ. από το 1996 και μετά υπήρξε, τελικά, τόσο ριζική και ραγδαία, ώστε ξεπέρασε την ανα-

---

σεις της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ στον φαύλο χαρακτήρα της ηγετικής του ομάδας». Η άποψη αυτή υπονοεί ότι η Ν.Δ. αξιοποίησε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την τότε πολιτική συγκυρία που διαμορφώθηκε από την αποκάλυψη του σκανδάλου Κοσκωτά. Βλ. Σ. Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σ. 493, σημ. 7. Από την άλλη, ο Λούλης κρίνει ότι η επικέντρωση της προσοχής της Ν.Δ. στη σκανδαλολογία ωφέλησε το κόμμα μόνο βραχυχρόνια, ενώ, παράλληλα, το εμπόδιζε να αξιοποιήσει την ευνοϊκή για το κόμμα στροφή της κοινής γνώμης μακριά από τον ριζοσπαστισμό. Μοιραία, κατά τον συγγραφέα, η Ν.Δ. απέτυχε να αρθρώσει φιλελεύθερες ιδέες και να δημιουργήσει ένα ισχυρό ιδεολογικό και πολιτικό ρεύμα, το οποίο και θα της εξασφάλιζε οφέλη σε βάθος χρόνου. Βλ. Γ. Λούλης, *ό.π.*, σ. 250-265. Κρίνοντας εκ του αποτελέσματος, η έμφαση στο ζήτημα της διαφθοράς στοίχισε στη Ν.Δ. τη μακροχρόνια παραμονή της στην εξουσία.

33. Η έμφαση στο ζήτημα της κοινωνικής πρόνοιας, αλλά και των αγροτών, σε συνδυασμό με την ενίσχυση στην ηγεσία του κόμματος της λεγόμενης «λαϊκής δεξιάς», θα μπορούσε να θεωρηθεί ως επαναφορά του λόγου της Ν.Δ. στον γενέθλιο «ριζοσπαστικό φιλελευθερισμό». Ωστόσο, το μείγμα των θεμάτων στα οποία εστιάζει το κόμμα στο προεκλογικό πρόγραμμά του περιλαμβάνει και πιο σύγχρονα αιτήματα (π.χ. περιβάλλον), κάτι που το διαφοροποιεί από τα προγράμματα της δεκαετίας του 1970. Στοιχεία που παραπέμπουν στο προδικτατορικό παρελθόν της συντηρητικής παράταξης μπορούν, ίσως, να εντοπιστούν στον εμπειρικό και, εν μέρει, δημαγωγικό λόγο της ηγεσίας της Ν.Δ. την περίοδο 1993-96. Βλ. Μ. Αλεξιάκης, *ό.π.*, σ. 117. Ωστόσο, ο προγραμματικός λόγος του κόμματος το 1996 έχει σαφώς περισσότερα κοινά με τα πιο σύγχρονα προγράμματα της Ν.Δ.

μενόμενη, λόγω της διπλής αλλαγής γενεών στην ηγεσία του κόμματος, αλλαγή προσανατολισμού.³⁴

Περίληπτικά, ο πολιτικός λόγος της Ν.Δ. παρουσίασε συχνά μεταβολές ως προς το περιεχόμενο του, οι περισσότερες από τις οποίες σχετίζονται με αλλαγές στην ηγεσία του κόμματος. Ο ενωτικός λόγος των ηγεσιών Καραμανλή και Ράλλη, με τις συχνές αναφορές σε θέματα εξωτερικής πολιτικής, αντικαταστάθηκε, έστω και προσωρινά, από τον οικονομικό φιλελευθερισμό της ηγεσίας Μητσοτάκη το 1985 και τη συγκυριακή έμφαση στο θέμα της διαφθοράς κατά την περίοδο 1989-1990. Κατά το πρόσφατο παρελθόν, υπό τις ηγεσίες Έβερτ και Καραμανλή, η Ν.Δ. υιοθέτησε, μάλλον απότομα, στα προγράμματα της έναν μετριοπαθή και ιδεολογικά αποφορτισμένο λόγο. Σε επόμενη ενότητα, θα διερευνηθεί το κατά πόσον οι συχνές μεταβολές στη φυσιογνωμία του κόμματος της Ν.Δ. σχετίζονται με τις μεταβολές στην κυρίαρχη στην κοινή γνώμη ιδεολογία.

γ. ΚΚΕ

Αν στις περιπτώσεις του ΠΑΣΟΚ και της Ν.Δ. εντυπωσιάζει το μέγεθος, στην πρώτη, και η συχνότητα, στη δεύτερη, της μεταβολής στο περιεχόμενο των προγραμμάτων τους, στην περίπτωση του ΚΚΕ, αυτό που εντυπωσιάζει είναι η απουσία ουσιαστικών αλλαγών στον προγραμματικό λόγο του. Δεν είναι τυχαίο ότι τέσσερα από τα πέντε πιο προβεβλημένα ζητήματα του προγράμματος του 1996 περιέχονταν στην αντίστοιχη λίστα του 1974. Πράγματι, το περιεχόμενο των προεκλογικών προγραμμάτων του ΚΚΕ παρέμεινε ουσιαστικά αμετάβλητο στη διάρκεια της μεταπολιτευτικής περιόδου με μοναδική εξαίρεση τον εμπλουτισμό του έντονα αριστερού λόγου του με αναφορές στο περιβάλλον και την παραγωγικότητα κατά την περίοδο συνεργασίας του με δυνάμεις της ευρύτε-

34. Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι εδώ αναφέρομαι στην ταχύτητα και την έκταση των μεταβολών στον προγραμματικό λόγο του κόμματος και όχι στον όγκο ή το εύρος των αλλαγών στη γενική φυσιογνωμία του. Σε ό,τι αφορά στη δεύτερη, ο Λούλης αναφέρει ότι το κόμμα επέλεξε τη λογική της «σταδιακής προσέγγισης του κέντρου», κατά το πρότυπο Aznar (ισπανικό Λαϊκό Κόμμα). Πάντως, η περιορισμένη, σύμφωνα με τον συγγραφέα, απήχηση της λογικής αυτής στην κοινή γνώμη φαίνεται να σχετίζεται με την εικόνα του κόμματος ή της ηγεσίας του και όχι με τον προγραμματικό λόγο του κόμματος, καθώς οι μεταβολές σε αυτόν αποδεικνύεται ότι ήταν τόσο εύστοχες, όσο και έγκαιρες. Βλ. Γ. Λούλης, *ό.π.*

ΠΙΝΑΚΑΣ 4Α

Ζητήματα με τη μεγαλύτερη εμφάνιση στα προεκλογικά προγράμματα του ΚΚΕ και ΣΥΝ, 1974-1989

1974	1977	1981	1985	1989 (1)
αντι-ιμπεριαλισμός δημοκρατία ελευθερία πολιτική κυριαρχία κοινωνική δικαιοσύνη	αντι-ιμπεριαλισμός δημοκρατία ελευθερία πολιτική κυριαρχία εργατική τάξη	αντι-ιμπεριαλισμός δημοκρατία πολιτική κυριαρχία εργατική τάξη κοινωνική αλληλεγγύη	δημοκρατία πολιτική κυριαρχία εργατική τάξη κοινωνική αλληλεγγύη κοινωνική δικαιοσύνη	δημοκρατία διαφθορά εργατική τάξη πατριωτικότητα περιβάλλον

ΠΙΝΑΚΑΣ 4Β

Ζητήματα με τη μεγαλύτερη εμφάνιση στα προεκλογικά προγράμματα του ΚΚΕ και ΣΥΝ, 1989-2000

1989 (Ν)	1990	1993	1996	2000
δημοκρατία διαφθορά εργατική τάξη πολιτική κυριαρχία κοινωνική αλληλεγγύη	δημοκρατία εργατική τάξη πατριωτικότητα κυβ. αποτελεσματικότητα κοινωνική δικαιοσύνη	δημοκρατία αντι-ιμπεριαλισμός εργατική τάξη κοινωνική δικαιοσύνη Ευρώπη	δημοκρατία αντι-ιμπεριαλισμός ελευθερία πολιτική κυριαρχία Ευρώπη	απομονωτισμός εργατική τάξη κοινωνική δικαιοσύνη κοινωνική πρόνοια Ευρώπη

ρης Αριστεράς υπό την ομπρέλα του Συνασπισμού (βλ. πίνακες 4Α και 4Β).

Δεδομένων των ελάχιστων μεταβολών στη φυσιογνωμία του κόμματος, τα προγράμματα του ΚΚΕ μπορούν δύσκολα να διαχωριστούν σε ομάδες. Ωστόσο, υπάρχουν ορισμένα στοιχεία τα οποία διαφοροποιούν τον λόγο του ΚΚΕ πριν από την ίδρυση του Συνασπισμού από αυτόν που υιοθετήθηκε από το κόμμα μετά τη διάλυση του Συνασπισμού και, φυσικά, από τον προγραμματικό λόγο του ίδιου του Συνασπισμού κατά την περίοδο 1989-1990. Κατά τη δεκαετία 1974-1985, το ΚΚΕ αποτυπώνει με συνέπεια στα προγράμματά του τα βασικά αιτήματα της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου (δημοκρατία, πολιτική κυριαρχία, αντι-ιμπεριαλισμός, ελευθερία). Πέραν αυτών των καθολικά προβαλλόμενων θεμάτων, το ΚΚΕ υπερτονίζει την αξία των δικαιωμάτων της εργατικής τάξης, γεγονός που δεν το διαφοροποιεί πάντως από το ΠΑΣΟΚ, του οποίου οι θέσεις επί του άξονα «Αριστερά-Δεξιά» (βλ. διάγραμμα 2) το καθιστούσαν βασικό ανταγωνιστή του ΚΚΕ στο αριστερό τμήμα του άξονα.³⁵ Το ιδιαίτερο στοιχείο του πολιτικού λόγου του ΚΚΕ αυτής της περιόδου είναι το γεγονός ότι διατηρεί μια ιδιόμορφη πολιτική θέση, προβάλλοντας τόσο παραδοσιακά «αριστερά» θέματα (δημοκρατία, αντι-ιμπεριαλισμός), όσο και κλασικά «δεξιά» ζητήματα (πολιτική κυριαρχία, κοινωνική αρμονία).³⁶ Η αντί-

35. Η προστασία των δικαιωμάτων της εργατικής τάξης αποτελεί βασική προτεραιότητα και του ΠΑΣΟΚ τόσο το 1981, όσο και το 1985. Γενικότερα, οι ομοιότητες στον προγραμματικό λόγο των δύο κομμάτων κατά την περίοδο 1974-85 είναι αρκετές (τρία από τα πέντε κυρίαρχα θέματα του προγράμματος του ΚΚΕ του 1981 συμπεριλαμβάνονταν και στο πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ του ίδιου έτους), γεγονός που φαίνεται να ζημιώνει εκλογικά το ΚΚΕ. Κατά τον Νικολακόπουλο, το ΚΚΕ είχε αρχίσει να παρουσιάζει εκλογική στασιμότητα ήδη από το 1981, ειδικά στο «εαμογενές» τμήμα του εκλογικού σώματος, μεγάλο μέρος του οποίου απορροφήθηκε στη συνέχεια οριστικά από το ΠΑΣΟΚ. Βλ. Η. Νικολακόπουλος, «Η Εκλογική Επιρροή των Πολιτικών Δυνάμεων» στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990. Σύμφωνα με τον Spourdalakis, το ΚΚΕ ηττήθηκε στη μάχη με το ανερχόμενο ΠΑΣΟΚ, γιατί απέφυγε να εκφράσει μια αυστηρή κριτική στο πρόγραμμα και στην πολιτική του ΠΑΣΟΚ, ενώ, την ίδια στιγμή, απέτυχε να αναπτύξει έναν δικό του πολιτικό λόγο, ώστε να αντικρούσει τον τρόπο με τον οποίο το ΠΑΣΟΚ διαμόρφωνε, χρόνο με τον χρόνο, την ελληνική πολιτική σκηνή. Βλ. Μ. Spourdalakis, *ό.π.*, σ. 206.

36. Οι όροι «αριστερά» και «δεξιά» θέματα χρησιμοποιούνται εδώ με την έννοια που τους δίνεται από την Ομάδα Ανάλυσης Προεκλογικών Προγραμμάτων,

φαση αυτή δικαιολογείται, εν μέρει, από την ιδιαίτερη σημασία που κάποια από τα ζητήματα αυτά λάμβαναν κατά την τότε ιστορική συγκυρία: η έμφαση στο ζήτημα της πολιτικής κυριαρχίας, για παράδειγμα, υποδήλωνε μάλλον περισσότερο την αντίθεση στο καθεστώς της δικτατορίας παρά την πίστη στην ανάγκη ενίσχυσης του κράτους έναντι των πολιτών, ενώ η έμφαση στο ζήτημα της κοινωνικής αρμονίας έδειχνε τη σημασία που απέδιδε το κόμμα στην αλληλεγγύη μεταξύ των πολιτών σε μια κρίσιμη περίοδο, και όχι την αποδοχή κάθε περιορισμού των κοινωνικών διεκδικήσεων προς όφελος του δημοσίου συμφέροντος.³⁷

Την περίοδο 1989-1990, το ΚΚΕ εισέρχεται στην εκλογική μάχη, σε συνεργασία με την ΕΑΡ και άλλες δυνάμεις της ευρύτερης Αριστεράς, έχοντας συγκροτήσει τον Συνασπισμό της Αριστεράς και της Προόδου. Όπως ήταν αναμενόμενο, ο πολιτικός λόγος του νέου κόμματος-συμμαχίας (όπως αυτός αποτυπώνεται στα προεκλογικά προγράμματα του Συνασπισμού) διαφοροποιείται, εν μέρει τουλάχιστον, από αυτόν του ΚΚΕ της περιόδου 1974-1985. Παρότι διατηρείται, κατά βάση, το ίδιο μοτίβο αριστερού λόγου (δημοκρατία, εργατική τάξη), τα προγράμματα εμπλουτίζονται με θέματα που κεντρίζουν το ενδιαφέρον της λεγόμενης «ανανεωτικής πτέρυγας» (όπως παραγωγικότητα, περιβάλλον).³⁸ Ιδιαίτερη βαρύτητα δί-

---

βάσει του διαχωρισμού που προέκυψε από την εφαρμογή της μεθόδου της ανάλυσης σε κύριες συνιστώσες.

37. Ωστόσο, θα πρέπει να τονιστεί επίσης ότι στην υιοθέτηση του μετριοπαθούς λόγου συνέβαλε και η διάθεση της ηγεσίας του ΚΚΕ, κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, να συνδράμει με τη σειρά της στον εκδημοκρατισμό της χώρας και την εθνική συμφιλίωση. Στηριζόμενη σε μια σειρά συνεντεύξεων με βουλευτές και ιστορικά στελέχη του ΚΚΕ, η Karakatsanis υποστηρίζει ότι η Αριστερά αποδείχτηκε περισσότερο πρόθυμη να συνδράμει στην προσπάθεια κατευνασμού των πολιτικών παθών, σε αντίθεση με το ανερχόμενο ΠΑΣΟΚ, το οποίο επιχείρησε να κεφαλαιοποιήσει τα πρώτα κέρδη του, αμφισβητώντας ευθέως την νομιμότητα της πρώτης κυβέρνησης Καραμανλή. Βλ. N. Karakatsanis, *ό.π.*, σ. 118.

38. Σχετικά με την έμφαση των προγραμμάτων του Συνασπισμού στο ζήτημα της παραγωγικότητας κατά την περίοδο 1989-1990, ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάλυση του Σακελλαρόπουλου, κατά τον οποίο, «η Αριστερά [κατά τη συγκεκριμένη περίοδο] επηρεάστηκε από τα ιδεολογήματα της ταξικά ουδέτερης εθνικής ανάπτυξης και επιχείρησε να αποτελέσει την αριστερή εκδοχή της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης». Κατά τον συγγραφέα, η περίοδος 1989-90 αποτελεί για την Αριστερά τη φάση «σταδιακής εγκατάλειψης της ταξικής ανάλυσης της πραγματικότητας και της αντικατάστασής της από σχήματα της κυρίαρχης ιδεολογίας». Βλ. Σ. Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σ. 494, σημ. 7.

νεται, επίσης, στο ζήτημα της διαφθοράς, θέση που φέρνει την Αριστερά πλησιέστερα στη Ν.Δ., σε μια κοινή προσπάθεια ενοχοποίησης της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ.³⁹

Κατά την περίοδο 1993-2000, το ΚΚΕ επιστρέφει σε έναν μάλλον δογματικό λόγο (αντι-ιμπεριαλισμός, πολιτική κυριαρχία) και επικεντρώνει την προσοχή του σε κλασικά αριστερά ζητήματα (εργατική τάξη). Νέο στοιχείο, στα προγράμματα της τρίτης περιόδου, είναι η έντονη κριτική κατά της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η έμφαση στην ανάγκη αποχώρησης της χώρας από αυτήν. Το ζήτημα αυτό προβάλλεται από το ΚΚΕ ως το βασικό διακύβευμα των εκλογών του 1996 (με αναφορά στο 13% των προτάσεων του προεκλογικού προγράμματος του 1996), ενώ η αντι-ευρωπαϊκή θέση ισχυροποιείται και το 2000 με την έντονη προβολή του αιτήματος διακοπής των σχέσεων της χώρας με τους συμμάχους της (με αναφορά στο 5% των προτάσεων του προεκλογικού προγράμματος του 2000). Στο πρόγραμμα του 2000 εντοπίζονται, όμως, και κάποια πρώτα σημάδια προγραμματικής σύγκλισης του ΚΚΕ με τα μεγαλύτερα κόμματα (έμφαση στα ζητήματα της παιδείας και των κοινωνικών παροχών).

Με δυο λόγια, ο πολιτικός λόγος του ΚΚΕ δεν μεταβλήθηκε σημαντικά στη διάρκεια της μεταπολιτευτικής περιόδου, παρά το γεγονός ότι εμπλουτίστηκε σε επίπεδο ιδεών και θεμάτων από την πρόσκαιρη συνεργασία του με άλλα κόμματα κατά την τριετία 1988-91. Το ΚΚΕ παρέμεινε προσηλωμένο σε έναν ιδιόμορφα αριστερό λόγο, στον οποίο συνυπήρχαν η ταξική θεώρηση της πραγματικότητας με τη συγκυριακή έμφαση στην ανάγκη ενίσχυσης της πολιτικής εξουσίας και, πιο πρόσφατα, την αντίθεση έναντι της ευ-

39. Η Karakatsanis χαρακτηρίζει την περίοδο αυτή (1989-90) ως τη δεύτερη φάση άμβλυνσης της πολιτικής της Αριστεράς. Η συγγραφέας υποστηρίζει ότι, σε σύγκριση με την πρώτη (1974-81), η οποία στηρίχθηκε στην επιθυμία της ηγεσίας να συμβάλει στον εκδημοκρατισμό και στη μετρίωση των πολιτικών αντιπαραθέσεων στη χώρα, τα κίνητρα δρομολόγησης της δεύτερης φάσης άμβλυνσης της πολιτικής της Αριστεράς θα πρέπει να αναζητηθούν στην προσδοκία της ηγεσίας να αποκομίσει εκλογικά κέρδη σε βάρος του διωκόμενου ΠΑΣΟΚ. Βλ. Ν. Karakatsanis, *ό.π.*, σ. 99. Με άλλα λόγια, στη φάση αυτή, το ΚΚΕ, και η Αριστερά γενικότερα, συμπεριφέρεται ως ένας ορθολογικός παίκτης, στα πρότυπα της θεωρίας του Downs για τις μετακινήσεις των πολιτικών κομμάτων επί του «άξονα Αριστερά-Δεξιά». Θα ήταν, πάντως, παράλειψη να μην αναφερθούμε και στη σημασία των ραγδαίων πολιτικών εξελίξεων στην Ανατολική Ευρώπη κατά τη διετία 1989-90 για τον ιδεολογικό μετασχηματισμό του ΚΚΕ και της Αριστεράς.

ρωπαϊκής προοπτικής της χώρας. Η απουσία ουσιαστικών μεταβολών στο ιδεολογικό προφίλ του κόμματος θα μπορούσε να του προσφέρει ένα συμπαγές εκλογικό κοινό, στην περίπτωση που οι μεταβολές στις πολιτικές θέσεις των ψηφοφόρων περιορίζονταν στο ελάχιστο. Δεδομένων, όμως, των σημαντικών μεταβολών στην κυρίαρχη ιδεολογία της μεταπολιτευτικής Ελλάδας (βλ. παρακάτω), η μονολιθικότητα του κόμματος υπέκρυπτε τον κίνδυνο των εκλογικών διαρροών προς τα κόμματα που προσαρμόστηκαν ταχύτερα στις μεταβολές των θέσεων των ψηφοφόρων.

5. ΠΑΡΑΛΛΗΛΙΕΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΙΣΕΙΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΗΣ ΚΟΙΝΗΣ ΓΝΩΜΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

Βασιζόμενοι στην υπόθεση ότι τα κόμματα είναι εκείνα που τροποποιούν τις απόψεις τους βάσει της εκάστοτε κοινωνικής δυναμικής, θα επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε τα κόμματα εκείνα που προσάρμοσαν το περιεχόμενο του λόγου τους στην κυρίαρχη ιδεολογική τάση κάθε εποχής. Ανώτερος σκοπός είναι ο έλεγχος του θεωρητικού υποδείγματος της κομματικής δημοκρατίας, σύμφωνα με το οποίο, σε μια εκλογική αναμέτρηση, θα πρέπει να επικρατεί το κόμμα που βρίσκεται πλησιέστερα στις θέσεις της πλειοψηφίας. Οι λόγοι για τους οποίους κάποια πολιτικά κόμματα θέλησαν και πέτυχαν να προσαρμόσουν τον πολιτικό λόγο τους, ενώ κάποια άλλα δεν επεδίωξαν ή απέτυχαν να κάνουν κάτι τέτοιο, δεν είναι του παρόντος.

Αποτυπώνοντας πιστά τα αριστερόστροφα αιτήματα της πρώτης περιόδου της Μεταπολίτευσης και υιοθετώντας σταδιακά έναν περισσότερο πραγματιστικό λόγο, το ΠΑΣΟΚ ήταν εκείνο που επέδειξε μεγαλύτερη προσαρμοστικότητα από τα άλλα κόμματα στο ιδεολογικό κλίμα κάθε εποχής. Εμφανιζόμενο στην πολιτική σκηνή της χώρας ως ένα νέο κόμμα, το ΠΑΣΟΚ μπορούσε να παράσχει τον τρόπο και το μέσο έκφρασης του αδιαμόρφωτου και καταπιεσμένου ριζοσπαστισμού των ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων.⁴⁰ Η αντι-δεξιά ρητορική του μπορεί να μην βρήκε ανταπόκριση στην επιδιώκουσα τη σταθερότητα κοινή γνώμη, αλλά η εμμονή του στη διπολικού τύπου θεώρηση του πολιτικού και κοινωνικού σύμπατος, βασιζόμενο στα αντιθετικά σχήματα «κέντρο-περιφέρεια»,

40. T. Pappas, *ό.π.*, σ. 158.

«δεξιά-δημοκρατικές δυνάμεις» και «κατεστημένο-μη προνομιούχοι», αιχμαλώτισε τον αντι-δυτικισμό και πέτυχε τη συγκρότηση μιας νέας συλλογικής ταυτότητας. Με όχημα τη νέα ταυτότητα, το ΠΑΣΟΚ συμπύκνωσε στον πολιτικό λόγο του τα αιτήματα πλειάδας κοινωνικών δυνάμεων, κοινό στοιχείο των οποίων ήταν η επιθυμία για «αλλαγή». Η άνοδος του στην εξουσία σημαδεύτηκε από την αποτελεσματική παρέμβαση στην ανάγκη θεσμικού εκσυγχρονισμού της κοινωνίας, τη γενναιόδωρη δημοσιονομική πολιτική και τη διατήρηση μιας επιφυλακτικής στάσης έναντι της Δύσης, θέσεις που συμμεριζόταν και η πλειοψηφία των εκλογέων.⁴¹

Η μεταβολή στο περιεχόμενο του πολιτικού λόγου του ΠΑΣΟΚ μετά το 1985 συνέπεσε χρονικά με τη μετατόπιση της κυρίαρχης ιδεολογίας δεξιότερα.⁴² Η υιοθέτηση από τη νέα κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ του προγράμματος σταθεροποίησης αμέσως μετά τις εκλογές του 1985 επιφέρει τα πρώτα ρήγματα στην κυριαρχούσα κρατικιστική ιδεολογία. Η πεποίθηση πως η χώρα χρειαζόταν περισσότερο σοσιαλισμό υποχωρούσε σταθερά και, τότε, το ΠΑΣΟΚ επιχείρησε την παγίωση των κοινωνικών συμμαχιών με τη δημιουργία κράτους πρόνοιας.⁴³ Υπό το βάρος του σκανδάλου Κοσκωτά και της συνεχιζόμενης οικονομικής κρίσης, το ΠΑΣΟΚ ηττήθηκε την περίοδο 1989-1990. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, δημιουργείται ένα πραγματιστικό αντι-κρατικιστικό κλίμα, οπότε και το κόμμα δεν αργεί να διαμορφώσει έναν γενικόλογο πολιτικό λόγο με κύριους άξονες τη μείωση του δημόσιου τομέα και την έμφαση στο κοινωνικό πρόσωπο. Την ίδια στιγμή, οι αναφορές στα πρόσφατα προγράμματα του ΠΑΣΟΚ σε θέματα ιδεολογικά μη φορτισμένα κινούνται εντός του κλίματος αποστασιοποίησης από την ιδεολογική αντιπαράθεση της περιόδου 1974-1985.⁴⁴

41. Για την πορεία του ΠΑΣΟΚ προς την εξουσία την περίοδο 1974-81, αλλά και για τα πρώτα χρόνια της ανάληψής της, υπάρχουν εκτενέστερες αναφορές. Μεταξύ άλλων, ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στις μελέτες των S. Kalyvas, «Polarization in Greek Politics: PASOK's First Four Years, 1981-85», *Journal of the Hellenic Diaspora*, τόμ. 23 (1), 1997, σ. 83-104, και C. Lyrintzis, «PASOK in Power: From Change to Disenchantment», στο R. Clogg, (επιμ.), *Greece 1981-1989: the Populist Decade*, St. Martin's Press, Λονδίνο 1993. Πρβλ., επίσης, Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001.

42. Για μια εμπειρική τεκμηρίωση της ιδεολογικής μεταστροφής της κοινής γνώμης, βλ. Γ. Λούλης, *ό.π.*, σμ. 26, κυρίως σ. 260 κ.ε.

43. Σ. Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σ. 354.

44. Ενώ έως και το 1985, η ελληνική πολιτική κουλτούρα χαρακτηριζόταν από

Από την άλλη πλευρά, η Ν.Δ. έμεινε, κατά το μεγαλύτερο διάστημα, μακριά από την κυρίαρχη στην κοινή γνώμη θέση. Η σημασία της πολιτικής σταθερότητας για την κοινή γνώμη, κατά την πρώτη επταετία της Μεταπολίτευσης, αξιοποιήθηκε επαρκώς από τον ιδρυτή του κόμματος, ο οποίος προώθησε έναν μετριοπαθή λόγο, αποφεύγοντας να συγκρουστεί μετωπικά με τα σοσιαλιστικά ιδεώδη της εποχής.⁴⁵ Ωστόσο, μετά την παραίτηση Καραμανλή και, περισσότερο, μετά την εκλογική ήττα της, η Ν.Δ. άρχισε να αποκλίνει από τις κυρίαρχες στην κοινή γνώμη ριζοσπαστικές θέσεις, προβάλλοντας αρκετά συντηρητικές θέσεις και εξαπολύοντας μια, μάλλον μη πειστική, πολεμική εναντίον του ΠΑΣΟΚ. Υπό την ηγεσία Μητσοτάκη, το κόμμα επιχειρεί την ιδεολογική του ανασυγκρότηση και στρέφεται, ίσως λίγο πρόωρα, προς τον οικονομικό φιλελευθερισμό και τον άκρατο φιλο-δυτικισμό. Το κόμμα ξαναβρήκε την επαφή με την κοινή γνώμη κατά την περίοδο 1989-1990, όταν και οι δύο έστρεψαν την προσοχή τους στο διαχειριστικό και ηθικό κενό που είχε δημιουργήσει η υπόθεση Κοσκωτά. Την περίοδο 1990-93, οι θέσεις της Ν.Δ. στην οικονομία και στην εξωτερική πολιτική ήταν πλέον παρόμοιες με αυτές της κοινής γνώμης, η οποία, στο μεταξύ, είχε μεταστραφεί αντίστοιχα υπέρ της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και της ευρωπαϊκής προοπτικής. Ωστόσο, το κόμμα παρέλειψε να συμπεριλάβει στον λόγο του στοιχεία κοινωνικής ευαισθησίας, γεγονός που το τοποθέτησε πιο μακριά από την κυρίαρχη ιδεολογία στη συνείδηση της κοινής γνώμης. Η Ν.Δ. θα αγγίξει τον σφυγμό της κοινής γνώμης μόλις στις εκλογές του 1996 και του 2000, όταν οι θεματικές προτεραιότητές της θα συμπεριλάβουν το ζήτημα των κοινωνικών παροχών και της αναβάθμισης της παιδείας και του πολιτισμού.

τα υψηλότερα επίπεδα πολιτικοποίησης στη Νότια Ευρώπη, στο τέλος της δεκαετίας του 1990, καταγράφεται μια πρωτοφανής απογοήτευση του εκλογικού σώματος για την πολιτική και τα κόμματα. Επισημαίνοντας ότι το 50% του εκλογικά ενήλικου πληθυσμού συνδυάζει «μια έντονη στάση πολιτικής αποξένωσης, με παραστάσεις διαφθοράς στον δημόσιο χώρο και την πολιτική σφαίρα ή τα κόμματα», ο Καφετζής υποστηρίζει ότι αυτό το σύνδρομο πολιτικού και κομματικού κυνισμού ευθύνεται για τη ρευστότητα των ιδεολογικών και κομματικών ταυτίσεων. Βλ. Π. Καφετζής, «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση πολιτικής: η συνεισφορά μιας εμπειρικής έρευνας δύο φάσεων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, 1997, σ. 175.

45. Γ. Λούλης, *ό.π.*, σ. 129.

Μένοντας περιχαρακωμένο στον αριστερού περιεχομένου δογματισμό του, το ΚΚΕ ήταν απίθανο να έχει παρακολουθήσει τις μεταβολές στην ιδεολογία της κοινής γνώμης. Παρότι κατά την περίοδο 1974-85, το κόμμα αποτύπωνε με κάποια συνέπεια τα αριστερόστροφα αιτήματα της κοινής γνώμης, ήδη ο ιδεολογικός του δογματισμός φαινόταν να ξεπερνά την ακρότητα των θέσεων της πλειοψηφίας. Οι εξελίξεις στην Ανατολική Ευρώπη, στα τέλη της δεκαετίας του 1980, λειτούργησαν σε βάρος του ΚΚΕ σε επίπεδο κυρίαρχων ιδεών, όμως το κόμμα προσαρμόστηκε προσωρινά σε αυτές, αφενός, συγκροτούμενο σε ευρύτερη συμμαχία με άλλες δυνάμεις της Αριστεράς και, αφετέρου, επιχειρώντας μια ανανέωση του λόγου του με νέα ζητήματα και προβάλλοντας την ανάγκη πάταξης της διαφθοράς. Η διάσπαση του ενιαίου Συνασπισμού το 1991 οδήγησε το ΚΚΕ σε αποκλίνοντα από την κατεύθυνση της κοινής γνώμης δρόμο, καθώς η έμφαση σε ελάχιστα δημοφιλή θέματα, όπως η αποχώρηση από την Ευρωπαϊκή Ένωση, προφανώς δεν συνέπλεε με την κυρίαρχη ιδεολογική τάση της δεκαετίας του 1990.

Η εγγύτητα των θέσεων του ΠΑΣΟΚ με αυτές της πλειοψηφίας, κατά το μεγαλύτερο τουλάχιστον διάστημα της μεταπολίτευσης, οδήγησε, όπως ήταν θεωρητικά αναμενόμενο και πρακτικά επιθυμητό, το κόμμα σε αλληπάλληλες εκλογικές νίκες. Από την άλλη πλευρά, η περιχαράκωση τόσο της Ν.Δ., όσο και του ΚΚΕ για μακρόχρονες περιόδους εντός συγκεκριμένων ιδεολογικών γραμμών είχαν ως συνέπεια τον περιορισμό τους σε μη πρωταγωνιστικούς ή και συμπληρωματικούς, στην περίπτωση του ΚΚΕ, πολιτικούς ρόλους. Είναι βέβαια αυτονόητο ότι η σύμπλευση των θέσεων των κομμάτων με την κυρίαρχη ιδεολογία δεν εξασφαλίζει πάντα και από μόνη της την εκλογική επιτυχία, καθώς είναι δεκάδες οι παράγοντες που δύνανται να επηρεάσουν ένα αποτέλεσμα. Θα περιοριστούμε να αναφερθούμε εδώ σε παράγοντες που απέτρεψαν την εκλογική επιτυχία ελληνικών κομμάτων των οποίων οι πολιτικές θέσεις ήταν σε αντιστοιχία με αυτές της πλειοψηφίας.

Για παράδειγμα, η έλλειψη ενότητας και η αδυναμία σύνθεσης των απόψεων στο εσωτερικό της κομμουνιστογενούς Αριστεράς κατά την περίοδο 1974-1981 οδήγησε το ΚΚΕ σε ήττα από το ΠΑΣΟΚ στη μάχη της Αριστεράς, ενώ η πολιτική κατευνασμού την οποία ακολούθησε, μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, αποθάρρυνε πολλούς από εκείνους που αποδέχονταν τις ριζοσπαστι-

κές θέσεις του.⁴⁶ Επιπλέον, η αντιπαράθεση με το ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1989-1990, παρότι ζητήθηκε από την κοινή γνώμη, τελικά έπληξε τον Συνασπισμό και το ΚΚΕ, καθώς οι τακτικές που ακολουθήθηκαν τότε από αυτό θεωρήθηκαν από την κοινή γνώμη κυνικές.⁴⁷ Παρομοίως, το ΠΑΣΟΚ ηττήθηκε στις εκλογικές αναμετρήσεις της διετίας 1989-90, παρότι οι θέσεις του συνέπλεαν με την πραγματιστική διάθεση της κοινής γνώμης διότι, πιθανότατα, δεν άντεξε στο βάρος των αλλεπάλληλων αποκαλύψεων σκανδάλων.⁴⁸ Η ήττα της Ν.Δ. το 1993, τέλος, όταν συνέχιζε να προβάλλει απόψεις που συνέπιπταν με τις θέσεις της κοινής γνώμης, πρέπει να οφείλεται στην αίσθηση αναποτελεσματικότητας της τότε κυβέρνησης στο φλέγον θέμα της οικονομίας. Όλα τα παραπάνω παραδείγματα υποδηλώνουν ότι η προσαρμογή των κομμάτων στην κυρίαρχη ιδεολογία κάθε εποχής δεν αποτελεί πάντα το κλειδί της εκλογικής επιτυχίας. Η σημασία της προσαρμοστικότητας του πολιτικού λόγου του ΠΑΣΟΚ, ωστόσο, καταδεικνύεται από το γεγονός ότι αυτό επικράτησε σε όλη σχεδόν τη διάρκεια των τελευταίων δύο δεκαετιών, παρότι η κυρίαρχη ιδεολογία, στο επίπεδο της κοινής γνώμης, άλλαξε ριζικά.

6. ΑΝΤΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΟΣ

Η ανάλυση του περιεχομένου των προεκλογικών προγραμμάτων αποτελεί μία από τις αποτελεσματικότερες μεθόδους εκτίμησης των θέσεων των κομμάτων επί επιμέρους ζητημάτων και, σε ένα δεύτερο επίπεδο σύνθεσης, επί αξόνων ιδεολογικής αντιπαράθε-

46. Γ. Λούλης, *ό.π.*, σ. 396-401.

47. Σχετικά με τις πολιτικές συνέπειες του σχηματισμού της συμμαχικής κυβέρνησης του 1989, βλ. Γ. Λούλης, *ό.π.*, σ. 403, και G. Pridham - S. Verney, «The Coalitions of 1989-90 in Greece: Inter-Party Relations and Democratic Consolidation», *West European Politics*, τόμ. 14 (4), 1991, σ. 42-69.

48. Ο Σακελλαρόπουλος υποστηρίζει «η υπόθεση Κοσκωτά, παρότι αποτέλεσε το φόντο των εκλογικών αναδιατάξεων της περιόδου 1989-1990, δεν επηρέασε παρά μόνον με λανθάνοντα τρόπο τις πολιτικές εξελίξεις». Κατά τον συγγραφέα, η ιδεολογική μετατόπιση του ΠΑΣΟΚ προς τα αριστερά λίγο πριν από τις εκλογές του 1989 ήταν αυτή που το οδήγησε σε ήττα, καθώς η μερική αναθεώρηση της πολιτικής λιτότητας επέφερε σημαντικούς κλυδωνισμούς στο εσωτερικό του κόμματος. Βλ. Σ. Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σ. 495. Ωστόσο, η ανάλυση του περιεχομένου των προγραμμάτων του 1989 δεν επιβεβαιώνει αυτήν την, έστω μερική, αναθεώρηση.

σης. Σύμφωνα με τη θεωρία σημαντικότητας, τα προεκλογικά προγράμματα χρησιμοποιούνται από τα πολιτικά κόμματα ως εργαλεία προώθησης των διακυβευμάτων που «ανήκουν» στο κόμμα και, συνεπώς, η μέτρηση της έμφασης που δίνεται από ένα κόμμα σε ένα ζήτημα μπορεί να αποδώσει πλήρως την άποψη του κόμματος για το θέμα. Χρησιμοποιώντας τα δεδομένα που έχει συλλέξει η Ομάδα Ανάλυσης Προεκλογικών Προγραμμάτων, επιχειρήθηκε η μελέτη της ιδεολογικής φυσιογνωμίας των ελληνικών κομμάτων και, κυρίως, των μεταβολών στην ιδεολογική φυσιογνωμία τους μεταπολιτευτικά.

Αξίζει να υπογραμμίσουμε ότι, στην περίπτωση της Ελλάδας, οι ειδικές περιστάσεις που συγκροτούν το κομματικό πεδίο μεταπολιτευτικά, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι τα κόμματα προβάλλονται ως νεοπαγή, συντείνουν στο εύπλαστο του λόγου των κομμάτων και την αμφίσημη χρήση των κατηγοριών του. Οι αναφορές σε θέματα που δεν συμβαδίζουν, στη σκέψη των περισσότερων εκλογέων τουλάχιστον, με τον προσανατολισμό του πολιτικού κόμματος από το οποίο εκφέρονται θα πρέπει να εκλαμβάνονται ακριβώς μέσα από αυτό το πρίσμα.⁴⁹

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η ανάλυση απέδειξε την πολυπραγμοσύνη του ΠΑΣΟΚ, τα προγράμματα του οποίου περιλαμβάνουν εκ περιτροπής αναφορές σε ένα μεγάλο πλήθος θεμάτων, τη συχνή παλινδρόμηση της Ν.Δ. μεταξύ διαφορετικών κατευθύνσεων πολιτικής και την εμμονή του ΚΚΕ στην προβολή θεμάτων «αριστερού» χαρακτήρα. Η διαχρονική ανάλυση των προγραμμάτων καθενός από τα τρία κόμματα-εκφραστές των βασικών πόλων του συστήματος αποκάλυψε ότι αυτά διαφέρουν και ως προς τον βαθμό ή τον ρυθμό μεταβολής του περιεχομένου τους στο χρόνο. Η μεταβολή στο ιδεολογικό προφίλ του ΠΑΣΟΚ από το 1974 έως το 2000 ήταν ριζική, παρότι συντελέστηκε μάλλον αργά και σταθερά. Από την άλλη, η Ν.Δ. μετέβαλε αρκετές φορές τη φυσιογνωμία της και, μάλιστα, με μεγάλη συχνότητα, όχι όμως στην ίδια έκταση με το ΠΑΣΟΚ, ενώ το προφίλ του ΚΚΕ παρέμεινε ουσιαστικά αμετάβλητο σε όλη τη διάρκεια της μεταπολιτευτικής περιόδου.

Δεδομένου ότι οι θεματικές επιλογές των πολιτικών κομμάτων στα πλαίσια εκλογικών αναμετρήσεων προσδιορίζουν τον βαθμό

49. Π. Κυπριανός, *Δημόσιο ενδιαφέρον και κοινωνική αξία της πολιτικής*, Πλέθρον, Αθήνα 1997.

διατήρησης της εκλογικής τους δύναμης ή, ακόμη, και τη δυναμική διεύρυνσής της, η ικανότητα του ΠΑΣΟΚ να ανταποκρίνεται στη μεταβλητότητα των αιτημάτων της κοινής γνώμης, καθώς και η ικανότητά του να προβάλλει διακριτές εναλλακτικές διαχείρισης, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως τα βασικά κλειδιά της υψηλότερης εκλογικής του απήχησης σε όλη τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης. Δεν θα πρέπει, ωστόσο, να λησμονείται ότι η επίδραση που ασκούν οι πολιτικές θέσεις των κομμάτων στο εκλογικό αποτέλεσμα είναι αμφίδρομη: η επιτυχία ή η αποτυχία των επιλογών ενός κόμματος είναι, στην πράξη, συνάρτηση της ικανότητάς του τόσο να αναγνωρίζει τις προτεραιότητες της κοινής γνώμης όσο, όμως, και να επηρεάζει με το πολιτικό πρόγραμμά του την κατεύθυνσή τους.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

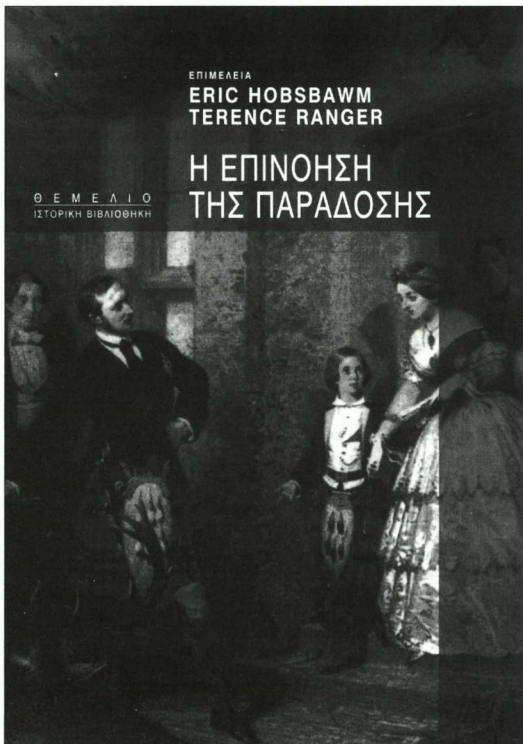
Κυκλοφορεί

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ERIC HOBBSBAWM
TERENCE RANGER

Η ΕΠΙΝΟΗΣΗ
ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

Θ Ε Μ Ε Λ Ι Ο
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

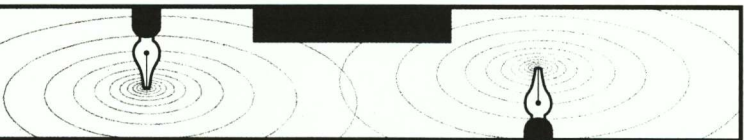

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

*Καταθέσεις
Βιβλιοκριτικές
Ζ' Συνέδριο ΕΕΠΕ*

ΓΕΦΥΡΕΣ ΜΕΤΑΞΥ ΜΟΝΤΕΡΝΑΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΜΟΝΤΕΡΝΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τη διαμάχη μεταξύ μοντέρνας και μεταμοντέρνας θεώρησης του κοινωνικού τη βλέπουμε, σήμερα, όχι μόνον στις κοινωνικές επιστήμες, αλλά ακόμη και σε πειθαρχίες όπως η ιστορία, η ψυχολογία, η λογοτεχνική κριτική, κλπ. Στη χώρα μας, για παράδειγμα, ήταν στον χώρο της ιστοριογραφίας που η συζήτηση πήρε έναν πολύ έντονο χαρακτήρα, όχι μόνον σε εξειδικευμένα περιοδικά¹ αλλά και σε εφημερίδες.² Πολύ συχνά, ο διάλογος οδηγεί στην πόλωση. Οι οπαδοί της μεταμοντέρνας προσέγγισης κατηγορούν, κατά α-

* Ο Νίκος Μουζέλης είναι Ομότιμος Καθηγητής Κοινωνιολογίας του London School of Economics and Political Science.

1. Βλ. συνέντευξη των Σ. Ασδραγά και Φ. Ηλίου στον Α. Ελεφάντη στο «Ένα συνέδριο για την ιστοριογραφία», *Τα ιστορικά*, τόμ. 37, 2002. Ν. Θεοτοκάς, «Μεταμοντερνισμός και ιστοριογραφία: περί αλήθειας και αληθειών στην ιστορία», *Ο Πολίτης*, τχ. 106, 2002. Α. Λιάκος, «Μεταμοντερνισμός, ιστοριογραφία και αριστερά», *Ο Πολίτης*, τχ. 107, 2003. Ν. Θεοτοκά, «Ο εκλεκτικισμός ως “θεωρία”», *Ο Πολίτης*, τχ. 108, 2003. Θ. Μποχιώτης, «Η πρόσφατη διαμάχη για την ελληνική ιστοριογραφία», *Ο Πολίτης*, τχ. 109, 2003. Ε. Γαζή, «Περί μεταμοντερνισμού και ιστοριογραφίας», *Ο Πολίτης*, τχ. 109, 2003. Ε. Ντάτσι, «Μεταμοντέρνα ανθρωπολογία: πρωτοπορία ή οπισθοδρόμηση», *Ο Πολίτης*, τχ. 110, 2003. Κ. Ψυχοπαίδη, «Ιστοριογραφικές μέθοδοι και κριτική κοινωνική επιστήμη», *Ο Πολίτης*, τχ. 111, 2003. Σ. Δημητρίου, «Ο Φιλοσοφικός Μεταμοντερνισμός και η σχετικιστική αναίρεση του κριτικού φιλοσοφικού λόγου», *Ο Πολίτης*, τχ. 111, 2003.

2. Βλ. Β. Κρεμμυδάς, «Το συνέδριο για την νεοελληνική ιστοριογραφία 1833-2002 του ΚΝΕ/ΕΙΕ», *Η Κυριακάτικη Αυγή*, 17-11-02. Χ. Εξερτζόγλου, «Ιστορία και ιστοριογραφία: ένα σχόλιο», *Η Κυριακάτικη Αυγή*, 1-12-02. Β. Κρεμμυδά, «Σκέψεις για τη μεταμοντέρνα ιστοριογραφία», *Η Κυριακάτικη Αυγή*, 8-12-02. Ι. Λαλιώτου, «Ιστοριογραφία και αντιαμερικανισμός», *Το Βήμα της Κυριακής*, 22-12-02. Ε. Γαζή, «Ο μεταμοντερνισμός λέει...», *Το Βήμα της Κυριακής*, 22-12-02. Ε. Γαζή, «Οι μεταμοντέρνοι πόλεμοι των διανοούμενων», *Το Βήμα της Κυριακής*, 9-3-03. Ν. Βαγενάς, «Θεωρητικές χρήσεις της ιστορίας», *Το Βήμα της Κυριακής*, 24-8-03.

διαφοροποιήτο τρόπο, τους αντιπάλους τους για έναν θετικισμό και λογοκεντρισμό που συχνά, οδηγεί στον πολιτικό αυταρχισμό, ενώ οι τελευταίοι ισχυρίζονται πως η μεταμοντέρνα θεωρία οδηγεί σε έναν άκρικο σχετικισμό και σε έναν ανορθολογισμό που, σε τελική ανάλυση, συμβαδίζει, εξυπηρετεί τη νεοφιλελεύθερη, αγοραία ιδεολογία των καιρών.

Στο άρθρο αυτό θα ασχοληθώ με τη διαμάχη στον χώρο των κοινωνικών επιστημών (κοινωνιολογία, πολιτική επιστήμη, ανθρωπολογία), παρόλο που τα προβλήματα που θα θίξω, με διαφορετικές πάντα μορφές, παρουσιάζονται και σε άλλους χώρους των ανθρωπιστικών σπουδών. Αναπόφευκτα, αναφερόμενος στις βασικές διαφορές μεταξύ μοντέρνου και μεταμοντέρνου λόγου, θα χρησιμοποιήσω την ιδεοτυπική μέθοδο. Δηλαδή, δεν θα λαμβάνω αρκετά σοβαρά υπόψη τις σημαντικές διαφοροποιήσεις των συγγραφέων στους δύο αντίπαλους χώρους (για παράδειγμα, πολλοί οπαδοί του μεταμοντερνισμού δεν δέχονται πως η μεθοδολογία που ακολουθούν οδηγεί στον απόλυτο σχετικισμό). Αυτού του είδους η απλοποίηση, στην οποία θα καταφύγω, δεν νομίζω να έχει πολύ αρνητικά αποτελέσματα, γιατί σκοπός του άρθρου δεν είναι τόσο να βρω ποιος έχει δίκαιο και ποιος άδικο. Σκοπός μου είναι να προτείνω μια σειρά από διακρίσεις και εννοιολογικά εργαλεία που γεφυρώνουν κάπως το χάσμα μεταξύ των δύο στρατοπέδων.

Κατά τη γνώμη μου, η διαμάχη έχει να κάνει με τρεις βασικούς προβληματισμούς:

- με το οντολογικό πρόβλημα της φύσης των κοινωνικών φαινομένων (το πρόβλημα της «ουσιοκρατίας»):
- με το επιστημολογικό πρόβλημα της δυνατότητας «αντικειμενικής» μελέτης αυτών των φαινομένων (το πρόβλημα του σχετικισμού):
- με το μεθοδολογικό πρόβλημα της δυνατότητας «ολιστικής» διερεύνησης ενός κοινωνικού συνόλου (μιας κοινότητας, ενός κράτους-έθνους, του παγκόσμιου συστήματος).

2. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΟΥΣΙΟΚΡΑΤΙΑΣ

Κατά τη μεταμοντέρνα θεώρηση, τα κοινωνικά φαινόμενα δεν αποτελούν «ουσίες», δεν έχουν την «υλικότητα» που, συχνά, η μοντέρνα προσέγγιση τους αποδίδει. Αντίθετα, όλα τα κοινωνικά

φαινόμενα είναι, σε τελευταία ανάλυση, συμβολικές κατασκευές δρώντων υποκειμένων. Για παράδειγμα, όταν οι μαρξιστές αναφέρονται στο «υλικό» υπόστρωμα ενός κοινωνικού σχηματισμού, μετατρέπουν κατά μεθοδολογικά λανθασμένο τρόπο πολύπλοκες συμβολικές κατασκευές σε πράγματα (πραγματοποίηση). Ακόμα και ένας «σκληρός», δύσκολα μεταβαλλόμενος θεσμός, όπως η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής στον καπιταλισμό, υπάρχει και αναπαράγεται γιατί εκατομμύρια άνθρωποι, σε καθημερινή βάση, ερμηνεύουν, νοηματοδοτούν τις πολύπλοκες σχέσεις και συναλλαγές τους κατά έναν ορισμένο τρόπο. Με άλλα λόγια, δεν είναι μόνον οι κοινωνικοί επιστήμονες που, μέσω της θεωρίας, ερμηνεύουν την κοινωνική πραγματικότητα. Τα απλά μέλη μιας κοινωνίας κάνουν ακριβώς το ίδιο στις καθημερινές επαφές τους με τον εργοδότη τους, τους συναδέλφους τους, τα μέλη της οικογένειάς τους, κλπ. Από αυτή την άποψη, οι θεωρίες των κοινωνικών επιστημόνων είναι «θεωρίες περί θεωριών», είναι «ερμηνείες περί ερμηνειών». Έχουμε, δηλαδή, εδώ αυτό που ο A. Giddens αποκαλεί «διπλή ερμηνευτική». Οι κοινωνικοί ερευνητές, αντίθετα με τους ερευνητές των φυσικών επιστημών, ερμηνεύουν μια ήδη ερμηνευμένη πραγματικότητα –δηλαδή, ερμηνεύουν μια πραγματικότητα που συγκροτείται, εν μέρει τουλάχιστον, μέσω των ερμηνειών που τα κοινωνικά υποκείμενα δίνουν στις δικές τους πράξεις και αντιδράσεις.

α. Το θεωρητικό υπόβαθρο

A) Το θεωρητικό υπόβαθρο γι' αυτή την έμφαση στη συμβολική διάσταση της κοινωνικής πραγματικότητας έχει μια ιστορία που πάει πολύ πιο πίσω από την τωρινή μοντέρνα-μεταμοντέρνα διαμάχη. Σχετίζεται με κλασικούς στοχαστές όπως ο Βέμπερ, ο Dilthey και ο G.H. Mead. Η έμφαση στο συμβολικό εντάθηκε, όμως, με τη λεγόμενη «στροφή προς τη γλώσσα» την οποία, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, βλέπουμε σε όλες τις κοινωνικές επιστήμες. Σε αυτό το πλαίσιο η γλώσσα δεν είναι απλά το βασικό μέσο ανθρώπινης επικοινωνίας –η γλώσσα όχι μόνον διαμεσολαβεί αλλά και συγκροτεί την κοινωνική πραγματικότητα. Με βάση αυτή την ιδέα, ο γνωστός ανθρωπολόγος Levi-Strauss (επηρεασμένος από τη γλωσσολογία του F. de Saussure) προσπάθησε να δείξει πως όλοι σχεδόν οι θεσμοί μιας κοινωνίας (η οικογένεια, η τέχνη, η μαγειρική, κλπ.)

λειτουργούν όπως η γλώσσα: δηλαδή, είναι δυνατόν, ακολουθώντας λίγο-πολύ τη στρουκτουραλιστική μεθοδολογία του Saussure, να ανακαλύψουμε κώδικες/κανόνες (ανάλογους με τους κώδικες/κανόνες της γραμματικής και του συντακτικού) που διέπουν την πρακτική της μαγειρικής, της λογοτεχνίας, της οικογενειακής ζωής, κλπ. Αυτοί οι κώδικες/κανόνες είναι «κρυφοί», με την έννοια πως τους ακολουθούμε χωρίς να τους γνωρίζουμε θεωρητικά. Κατά τον ίδιο τρόπο που χρησιμοποιούμε λίγο-πολύ σωστά τους γλωσσικούς κανόνες ακόμη και όταν έχουμε ξεχάσει τη γραμματική και το συντακτικό που μάθαμε στο σχολείο, το ίδιο γίνεται και με τους κανόνες των άλλων θεσμικών χώρων. Έτσι, η στρουκτουραλιστική ανάλυση προσπαθεί να φέρει στο φως, να ανακαλύψει τους κρυφούς κανόνες που χρησιμοποιούμε σε διάφορα θεσμικά πλαίσια.

B) Αν ο Levi-Strauss προσπάθησε να δείξει πως η κοινωνία λειτουργεί σαν γλώσσα, άλλοι θεωρητικοί πήγαν πολύ πιο πέρα ταυτίζοντας εντελώς την κοινωνία με τη γλώσσα. Κατ' αυτούς, η κοινωνία αποτελείται από γλωσσικά παίγνια (οπαδοί του Wittgenstein), από έλλογες πρακτικές (οπαδοί του Φουκό), από «κείμενα» (Derrida), από «σημαίνοντα» (Baudrillard), κλπ.

Με αυτή την κίνηση, βέβαια, εξαφανίζεται η διάκριση μεταξύ κοινωνικής πραγματικότητας και θεωριών που προσπαθούν, με περισσότερη ή λιγότερη επιτυχία, να την περιγράψουν και να την εξηγήσουν. Αφού τα πάντα στην κοινωνία είναι ερμηνείες, θεωρίες, κείμενα, δεν είναι δυνατόν (χρησιμοποιώντας τη διάκριση θεωρία/πραγματικότητα) να αποδείξει κανείς πως μια συγκεκριμένη θεωρία «πλησιάζει» πιο πολύ από μια άλλη την πραγματικότητα. Με άλλα λόγια, κατά τη μεταμοντέρνα άποψη, η θεωρία δεν είναι απλά ένας καθρέφτης που αντανακλά την πραγματικότητα. Και αφού η εμπειρική πραγματικότητα (π.χ., υπό την έμμεση μορφή «εμπειρικών στοιχείων») δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν μέσο αξιολόγησης, σαν μέσο απόδειξης ότι μια θεωρία είναι πιο σωστή (δηλαδή, πλησιάζει πιο κοντά την κοινωνική πραγματικότητα) από μια άλλη, τότε φτάνουμε στον σχετικισμό, στην ιδέα των «ισότιμων αφηγήσεων»: κάθε θεωρία/αφήγηση είναι τόσο σωστή όσο και μια άλλη. Κατά τον Φουκό, για παράδειγμα, η επιβολή μιας αφήγησης έχει λιγότερο να κάνει με τον βαθμό της «αλήθειας» που εμπεριέχει και περισσότερο με θέματα ισχύος ή αισθητικών προτιμήσεων.

Γ) Νομίζω πως υπάρχει τρόπος αποφυγής του αδιεξόδου των «ισότιμων αφηγήσεων», όταν κάνουμε τη διάκριση μεταξύ συμβολικών κατασκευών πρώτου και δεύτερου βαθμού. Επιστρέφοντας, για παράδειγμα, στην έννοια της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής στον καπιταλισμό, μπορούμε να πούμε πως ο θεσμός της ιδιωτικής ιδιοκτησίας παραπέμπει σε *συμβολικές κατασκευές πρώτου βαθμού* (για συντομία, ΣΚΙ), δηλαδή παραπέμπει σε νοσηματοδοτήσεις, ερμηνείες, των απλών μελών μιας κοινωνίας που, μέσω των καθημερινών πρακτικών τους, συγκροτούν και αναπαράγουν αυτόν τον θεσμό. Από την άλλη μεριά, μια κοινωνική θεωρία πάνω στη φύση και την ιστορική εξέλιξη του θεσμού (π.χ., το έργο του Μαρξ για την τάση συγκέντρωσης των μέσων παραγωγής σε όλο και λιγότερα χέρια στον δυτικοευρωπαϊκό καπιταλισμό του 19ου αιώνα), αποτελεί *συμβολική κατασκευή δεύτερου βαθμού* (ΣΚΙΙ). Όταν ο Μαρξ μας λέει πως οι δομές ιδιοκτησίας (δηλαδή, ΣΚΙ) αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της «υλικής βάσης» ενός κοινωνικού σχηματισμού, ενώ οι «ιδέες/ιδεολογίες» (ΣΚΙΙ) είναι μέρος του εποικοδομήματος, αυτό δεν οδηγεί αναγκαστικά σε ουσιοκρατικό σφάλμα, αφού μπορούμε να το μεταφράσουμε ως εξής: ο θεσμός της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής στον καπιταλισμό είναι πιο «ανθεκτικός», είναι πιο δύσκολο να καταργηθεί ή να αλλάξει ριζικά, από ό,τι οι ιδέες, θεωρίες, συγγράμματα αυτών που προσπαθούν να εξηγήσουν, διατηρήσουν, αλλάξουν τον θεσμό. Όταν η μετάφραση είναι δυνατή, όπως στο παραπάνω παράδειγμα, τότε μπορούμε να θεωρήσουμε την αναφορά στην «υλικότητα» σαν μια απλή μετάφραση. Όταν η μετάφραση δεν είναι δυνατή (όπως, π.χ., όταν αποδίδουμε στις δομές ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά, όπως σκοπούς, στρατηγικές, κλπ.), τότε έχουμε ουσιαστική πραγματοποίηση, δηλαδή τη μετατροπή συμβολικών κατασκευών σε πράγματα τα ή σε ανθρωπομορφικές οντότητες.

Με βάση τη διάκριση ΣΚΙ και ΣΚΙΙ, είναι εύκολο να δεχτούμε τη μεταμοντέρνα θέση περί του συμβολικού χαρακτήρα των κοινωνικών φαινομένων, χωρίς να οδηγηθούμε στον σχετικισμό (δηλαδή, στις περιφραγμένες «ισότιμες αφηγήσεις»): μπορούμε να αποφασίσουμε, για παράδειγμα, πως στη βάση εμπειρικών στοιχείων που καταγράφουν την εξέλιξη των ανισοτήτων στη δυτική Ευρώπη τις τρεις περασμένες δεκαετίες (ΣΚΙ), η θεωρία (ΣΚΙΙ) που προεβεί ότι οι ανισότητες εντάθηκαν είναι πιο σωστή από μια άλλη θεωρία (ΣΚΙΙ) που μας λέει ότι μειώθηκαν. Βέβαια, όπως θα εξηγήσω πιο κάτω, ο

τρόπος με τον οποίο μετρούμε συμβολικές κατασκευές πρώτου βαθμού, όπως πολύ καλά γνωρίζουν αυτοί που ασχολούνται με τη στατιστική, παρουσιάζει σοβαρά προβλήματα. Αυτά τα προβλήματα, όμως, παρόλο που ποτέ δεν λύνονται με τέλειο τρόπο, δεν εμποδίζουν τους κοινωνικούς επιστήμονες να χρησιμοποιούν, με σχετική επιτυχία, τα εμπειρικά στοιχεία (που είναι πιο κοντά στις ΣΚΙ) ως μέσο αξιολόγησης αντικρουόμενων θεωριών (ΣΚΙΙ).

Συμπερασματικά, η αντικατάσταση της διάκρισης θεωρία/κοινωνική πραγματικότητα με τη διάκριση ΣΚΙ/ΣΚΙΙ κάνει την ορολογία σαφέστερη ενώ, συγχρόνως, δεν αλλάζει τη λογική της επιστημονικής μεθόδου που απαιτεί από κάθε θεώρηση να έχει όχι μόνον μια θεωρητική αλλά και μια εμπειρική αναφορά με βάση την οποία μπορούμε να ξεπεράσουμε το αδιέξοδο των «ίσων αφηγήσεων».

β. Η φουκοκική αντίρρηση

Βέβαια, η προτεινόμενη διάκριση μεταξύ συμβολικών κατασκευών πρώτου και δεύτερου βαθμού δεν λύνει όλες τις δυσκολίες που ο μεταμοντέρνος σκεπτικισμός δημιουργεί. Κατά τον Φουκό, η διάκριση μεταξύ ΣΚΙ και ΣΚΙΙ δεν είναι δυνατή, γιατί το λεγόμενο «αντικείμενο» της επιστημονικής έρευνας (δηλαδή ΣΚΙ) δεν βρίσκεται εκτός θεωρίας –και αυτό γιατί είναι η ίδια η θεωρία (ΣΚΙΙ) που, εν μέρει τουλάχιστον, το συγκροτεί ως ερευνητικό αντικείμενο. Ας πάρουμε σαν παράδειγμα τη θεωρία του Φρόυντ για τον κεντρικό ρόλο που η σεξουαλικότητα παίζει στη ζωή των ανθρώπων. Κατά τον Φουκό, η κεντρικότητα της σεξουαλικής ενέργειας, αντίθετα με αυτό που νομίζουν οι ψυχαναλυτές, δεν είναι κάτι έξω από τη θεωρία, κάτι αιώνιο που προϋπήρχε της ψυχανάλυσης. Και αυτό γιατί οι έλλογες πρακτικές των οπαδών του Φρόυντ και η τεράστια επιρροή που οι θεωρίες του είχαν σε άλλες πειθαρχίες (από τη λογοτεχνία μέχρι την εγκληματολογία) δεν περιέγραψαν ή εξήγησαν απλώς κάτι που προϋπήρχε, αλλά και συνέβαλαν σημαντικά στη διαμόρφωση ενός τύπου ανθρώπου όπου η σεξουαλικότητα, το *libido*, παίζει όντως κεντρικό ρόλο. Άρα, για να το επαναλάβω, η θεωρία δεν «ανακαλύπτει» το υπάρχον, αλλά –εν μέρει, τουλάχιστον– το συγκροτεί.

Η παραπάνω θέση του Φουκό έχει κάποια εγκυρότητα· υπερβάλλει, όμως, τον βαθμό στον οποίο μια συγκεκριμένη θεωρία (ΣΚΙΙ) μπορεί να διαμορφώσει την κοινωνική πραγματικότητα (ΣΚΙ) που ε-

ρευνά. Για παράδειγμα, είναι παράλογο, αν όχι γελοίο, να ισχυριστεί κανείς πως η ένταση των ανισοτήτων (ΣΚΙ) στη Δυτική Ευρώπη κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες οφείλεται, έστω και μερικώς, στο ότι στον χώρο των κοινωνικών επιστημών, έχουμε την κυριαρχία θεωριών (ΣΚΙΙ) που υποστηρίζουν τη σταδιακή περιθωριοποίηση μιας μεγάλης μερίδας πολιτών. Σε αυτή την περίπτωση, αν οι θεωρίες περί αυξανόμενων ανισοτήτων είναι σωστές, είναι οι ανισότητες στο επίπεδο του κοινωνικού γίνεσθαι (ΣΚΙ) που εξηγούν το περιεχόμενο της θεωρίας (ΣΚΙΙ) και όχι το αντίθετο. Παρόλο που τα φαινόμενα που ερευνούν οι κοινωνικές επιστήμες είναι, από μια άποψη, συμβολικές κατασκευές και παρόλο που υπάρχει πάντοτε διαλεκτική σχέση μεταξύ συμβολικών κατασκευών πρώτου και δεύτερου βαθμού, δηλαδή μεταξύ κοινωνικής πραγματικότητας και θεωρίας περί αυτής της πραγματικότητας, στις περισσότερες περιπτώσεις η κοινωνική πραγματικότητα είναι τόσο «ανθεκτική» ως προς τις επιρροές που οι κοινωνικές επιστήμες έχουν πάνω της, που ο διαχωρισμός μεταξύ ΣΚΙ και ΣΚΙΙ δεν εξαφανίζεται, όπως υποστηρίζουν μερικοί οπαδοί του Φουκό. Και η διατήρηση του διαχωρισμού μας βοηθά, για λόγους που ήδη εξήγησα, να ξεπεράσουμε το αδιέξοδο του σχετικισμού, την ιδέα των «ισοτίμων αφηγήσεων».

3. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΜΕΣΟΛΑΒΗΣΗ

Περνώ τώρα, από το οντολογικό πρόβλημα περί της φύσης των κοινωνικών φαινομένων, στο επιστημολογικό περί της δυνατότητας «αντικειμενικής» γνώσης αυτών των φαινομένων. Η μεταμοντέρνα κριτική του «επιστημονικού» λόγου δεν περιορίζεται στην κατάργηση της διάκρισης θεωρία/πραγματικότητα. Αμφισβητεί, επίσης, την έννοια της αντικειμενικότητας και της λεγόμενης «αξιολογικής ουδετερότητας» που συχνά συναντούμε στις θετικιστικές εκδοχές των κοινωνικών επιστημών. Η μεταμοντέρνα σκέψη απορρίπτει την ιδέα ότι είναι δυνατόν ένας ερευνητής να προσανατολίζεται στο αντικείμενο της έρευνάς του κατά αξιολογικά ουδέτερο, αποστασιοποιημένο τρόπο. Όχι μόνον οι αξίες (πολιτικές, ηθικές) που έχει ως κοινωνικό άτομο αλλά και τα εννοιολογικά εργαλεία που χρησιμοποιεί υπεισέρχονται στην έρευνα, παίζουν διαμεσολαβητικό ρόλο μεταξύ ερευνητή και ερευνητικού αντικειμένου. Είναι, λοιπόν, αναπόφευκτο ερευνητές με διαφορετικές αξίες ή/και δια-

φορετικά εννοιολογικά εργαλεία, να καταλήγουν σε διαφορετικές περιγραφές και διαφορετικές εξηγήσεις των φαινομένων που εξετάζουν. Έτσι, οδηγούμαστε στην ιδέα των «ισότιμων αφηγήσεων» του κοινωνικού γίγνεσθαι: δεν μπορεί, με άλλα λόγια, με βάση κάποιο αντικειμενικό/γνωσιακό κριτήριο να αποφασίσει κανείς ότι μια θεωρία/αφήγηση είναι πιο σωστή (δηλαδή, πιο «κοντά στην πραγματικότητα») από μια άλλη.

α. Αντι-εμπειρισμός

Επιπλέον, η μεταμοντέρνα θεωρία αμφισβητεί τον εμπειρισμό –τη μάλλον απλοϊκή ιδέα πως ο ερευνητής, πρώτα παρατηρεί και συλλέγει με «αντικειμενικό» τρόπο εμπειρικά στοιχεία, και, μετά, προχωρεί σε θεωρητικές γενικεύσεις. Η θέση «πρώτα τα στοιχεία και μετά η θεωρία/γενίκευση» αγνοεί ότι ο αρχικός θεωρητικός προβληματισμός ενός ερευνητή είναι αυτός που καθορίζει τι είναι εμπειρικό στοιχείο και τι όχι. Ούτε ο καθορισμός του «εμπειρικού στοιχείου» αλλά ούτε και το στυλ αξιολόγησης/επαλήθευσης μιας θεωρητικής κατασκευής είναι αυτονόητα, ούτε και μας δίδονται αυτόματα όταν ακολουθούμε τη λεγόμενη κοινή λογική.

Όλα τα παραπάνω επιχειρήματα περί διαμεσολάβησης αξιολογικών, εννοιολογικών και, σε τελευταία ανάλυση, γλωσσικών στοιχείων οδηγούν τον μεταμοντέρνο στοχαστή σε έναν λιγότερο ή περισσότερο έντονο σχετικισμό –στο συμπέρασμα πως δεν είναι δυνατόν να βρούμε έναν τρόπο αξιολόγησης αντικρουόμενων θεωριών με βάση τα κριτήρια της «αλήθειας», της αντικειμενικής προσέγγισης της θεωρίας σε μια πραγματικότητα που βρίσκεται, εν μέρει τουλάχιστον, εκτός θεωρίας.

β. Οι δύο αντικειμενικότητες

Νομίζω πως ένας τρόπος αντιμετώπισης του προβλήματος της διαμεσολάβησης είναι να διακρίνουμε μεταξύ δύο ειδών αντικειμενικότητας στην επιστημονική έρευνα: της αντικειμενικότητας με την ευρεία και με τη στενή έννοια του όρου. Η ευρεία, η θετικιστικά προσανατολισμένη αντικειμενικότητα, απαιτεί από τον ερευνητή να εξαλείψει κάθε αξιολογική, εννοιολογική, γλωσσική «προκατάληψη» όταν ξεκινά την έρευνά του. Αυτού του είδους η αντικειμενικότητα, (όπως έχουν επισημάνει, πολύ πιο πριν από τους με-

ταμοντέρνους, κοινωνιολόγοι όπως ο Μ. Βέμπερ και ο Ν. Elias) δεν είναι εφικτή ούτε στις κοινωνικές αλλά ούτε και στις φυσικές επιστήμες. Οι διαφορετικές αξίες, τα πολλαπλά και, συχνά, αντικρουόμενα εννοιολογικά εργαλεία και οι γλωσσικές διαμεσολαβήσεις υπεισέρχονται αναπόφευκτα στην ερευνητική διαδικασία. Αυτό, όμως, δεν οδηγεί στον σχετικισμό (στη θέση των ισότιμων αφηγήσεων), γιατί η αντικειμενικότητα, με τη στενή έννοια του όρου, δεν εξαφανίζεται. Απλά οδηγεί τον ερευνητή σε ένα είδος πειθαρχίας που τον αναγκάζει, όταν τελικά υπάρχει αναντιστοιχία μεταξύ των αξιών ή των εννοιολογικών του εργαλείων, από τη μια μεριά, και των εμπειρικών στοιχείων/ευρημάτων στα οποία η ερευνητική διαδικασία οδήγησε, από την άλλη, να προσαρμόξει τα πρώτα προς τα δεύτερα και όχι το αντίθετο. Είναι ακριβώς αυτή η πειθαρχία που διακρίνει τον επιστημονικό από τον ιδεολογικό λόγο. Στη διαδικασία κατασκευής μιας ιδεολογίας, τα εμπειρικά στοιχεία (που, όπως και στον επιστημονικό λόγο, καθορίζονται εν μέρει από τον θεωρητικό προβληματισμό του ερευνητή), «μαγειρεύονται», στη συνέχεια, για να είναι πάντα συμβατά με τις αξίες και θεωρητικές προκαταλήψεις του ερευνητή. Από την άλλη μεριά, όπως σωστά έχει δείξει ο Ν. Elias, η μη ιδεολογική, επιστημονική πρακτική απαιτεί ένα είδος «αποστασιοποίησης» (detachment). Αυτή οδηγεί τον κοινωνικό επιστήμονα όχι μόνο να έχει συνείδηση των αξιών που προσβύει και των εννοιολογικών εργαλείων που επιλέγει, αλλά και να έχει το θάρρος, την εντιμότητα, να αμφισβητεί τις δικές του αξιολογικές και γνωσιακές/εννοιολογικές επιλογές υπό το φως των εμπειρικών δεδομένων στα οποία η ερευνητική διαδικασία οδηγεί. Επιπλέον, όταν ένας συγκεκριμένος ερευνητής δεν έχει αυτού του είδους την πειθαρχία, ο κριτικός διάλογος στα πλαίσια μιας σχετικά αυτόνομης από το κράτος επιστημονικής κοινότητας μπορεί να τον βοηθήσει να την αποκτήσει.

Στον χώρο των αξιών, είναι απόλυτα προφανής η διαφορά μεταξύ του ερευνητή που αποφασίζει να ακολουθήσει την επιστημονική πειθαρχία που απαιτεί η αντικειμενικότητα (με τη στενή έννοια του όρου), και του επαγγελματία ιδεολόγου που ενδιαφέρεται λιγότερο για την αλήθεια και περισσότερο για την προώθηση ενός πολιτικού στόχου (δεν έχουμε παρά να σκεφτούμε τις θεωρίες περί ράτσας των ναζιστών «επιστημόνων», για παράδειγμα, ή τη βιολογική έρευνα περί κληρονομικότητας στη σταλινική Σοβιετική Ένωση).

Στον χώρο των εννοιολογικών εργαλείων το πρόβλημα είναι

πιο πολύπλοκο, αλλά και εδώ η «αποστασιοποίηση» είναι και επιθυμητή και δυνατή. Θα δώσω ένα παράδειγμα από τον χώρο της βιομηχανικής κοινωνιολογίας (industrial sociology). Πριν από μερικές δεκαετίες, μια ομάδα ερευνητών, υπό την επίβλεψη του γνωστού κοινωνιολόγου E. Mayo, ξεκίνησαν μια μεγάλης κλίμακας έρευνα που είχε ως στόχο τον προσδιορισμό των παραγόντων που σχετίζονται με την παραγωγικότητα, τόσο γενικά, όσο και στο πλαίσιο μιας μεγάλης αμερικανικής επιχείρησης (της General Electric). Στην αρχή, τα εννοιολογικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν είχαν μια καθαρά θετικιστική βάση. Οι ερευνητές προσπάθησαν να βρουν συσχετίσεις μεταξύ της παραγωγικότητας και μιας σειράς «μεταβλητών», όπως ο φωτισμός, η διάρκεια των διαλειμμάτων των εργατών, κλπ. Γρήγορα, όμως, αντιλήφθηκαν πως η εκλεπτυσμένη μέτρηση μεταβλητών και η δημιουργία στατιστικών συσχετίσεών τους δεν οδηγούσε πουθενά. Έτσι, αποφάσισαν να αλλάξουν ριζικά τα εννοιολογικά τους εργαλεία περνώντας από το θετικιστικό παιχνίδι των μεταβλητών/συσχετίσεων στη σε βάθος έρευνα μέσω της πιο ανθρωπολογικής μεθόδου της «συμμετοχικής παρατήρησης» της κοινωνικής δομής των ομάδων εργασίας και της σχέσης τους και με τη διοίκηση και με την ερευνητική ομάδα.

Συμπερασματικά, η διάκριση μεταξύ της εξωπραγματικής «θετικιστικής» αντικειμενικότητας (ανάγκη εξάλειψης κάθε αξιολογικών και εννοιολογικών «προκαταλήψεων» από τον νου του ερευνητή) και της αντικειμενικότητας ως ενός τύπου πειθαρχίας/αποστασιοποίησης που ανέπτυξα πιο πάνω μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως ούτε ο αναπόφευκτος πλουραλισμός των αξιών ούτε αυτός των εννοιολογικών εργαλείων δεν οδηγεί στην ιδέα των «ισότιμων αφηγήσεων», μιας άκρως σχετικιστικής ιδέας που, σε τελική ανάλυση, καταργεί τη λογική της επιστημονικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες.

4. ΤΟ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΟΛΙΣΜΟΥ

Περνώ, τέλος, από το οντολογικό πρόβλημα της ουσιοκρατίας και το επιστημολογικό πρόβλημα της αντικειμενικότητας στο μεθοδολογικό πρόβλημα της δυνατότητας μιας ολιστικής προσέγγισης ενός κοινωνικού συνόλου (κοινότητας, κράτους-έθνους, παγκόσμιου συστήματος).

Η μεταμοντέρνα κριτική της ολιστικής προσέγγισης βασίζεται στην ιδέα πως η κοινωνική πραγματικότητα, επειδή ακριβώς είναι συμβολικά κατασκευασμένη, χαρακτηρίζεται από ασυνέχειες, ρευστότητα, ασυμμετρία, κατακερματισμό, κλπ. Αυτά τα «χαώδη» χαρακτηριστικά του κοινωνικού τα αγνοεί πλήρως η επηρεασμένη από τον διαφωτισμό μοντέρνα θεωρητική παράδοση που πιστεύει στην κανονικότητα, στη συμμετρία ή, μάλλον, στη νομοτέλεια των κοινωνικών φαινομένων. Είναι ακριβώς αυτή η εσφαλμένη μοντέρνα προοπτική που οδηγεί στις «μεγάλες αφηγήσεις»: στις προσπάθειες κατασκευής καθολικών γενικεύσεων που δεν παίρνουν σοβαρά υπόψη τους τα γεωγραφικά, ιστορικά και πολιτισμικά πλαίσια μέσα στα οποία τα κοινωνικά φαινόμενα αποκτούν την ιδικαιτεροτήτά τους. Επειδή, με άλλα λόγια, κοινωνικοί θεσμοί όπως η οικογένεια ή το κράτος, δεν είναι αμετάβλητες ουσίες αλλά συμβολικές κατασκευές, παίρνουν διάφορες μορφές ανάλογα με το ιστορικό-πολιτιστικό πλαίσιο το οποίο συμβάλλει σημαντικά στη συγκρότησή τους. Οι θετικιστικά προσανατολισμένοι κοινωνικοί επιστήμονες αγνοούν τα παραπάνω και, προσπαθώντας να κατασκευάσουν κοινωνικούς «νόμους», πραγματοποιούν την κοινωνική πραγματικότητα –θεωρούν τα κοινωνικά φαινόμενα σαν «πράγματα» που διέπονται από αυστηρές νομοτέλειες. Και είναι αυτή η μεγαλομανής προσπάθεια εξεύρεσης σιδηρών νόμων του κοινωνικού γίγνεσθαι (π.χ., η περίπτωση των εξελικτικών θεωριών του Comte και του Μαρξ στον 19ο αιώνα) που, συχνά, οδηγεί στον επιστημονισμό: στην ιδέα πως οι κοινωνικές επιστήμες, όταν αναπτυχθούν επαρκώς, μπορούν να δώσουν «επιστημονικές», αδιαμφισβήτητες απαντήσεις όχι μόνον στο εμπειρικό επίπεδο του πώς λειτουργεί μια κοινωνία αλλά και στο κανονιστικό επίπεδο του τι «δέον γενέσθαι». Στη βάση μιας τέτοιας νοοτροπίας ο Comte δημιούργησε την «επιστημονική» θρησκεία της ανθρωπότητας και ο Στάλιν, στο όνομα του «επιστημονικού μαρξισμού», έστειλε εκατομμύρια ανθρώπους στον θάνατο ή στα γκουλάγκ.

Για να αποφύγει τέτοιου είδους παρεκτροπές, η μεταμοντέρνα θεωρία στρέφει την πλάτη της στις ολιστικές προσεγγίσεις και δίνει την έμφαση στο μερικό, στο αποσπασματικό, στο τοπικό. Έτσι, η πολιτική οικονομία (σαν προσπάθεια διερεύνησης της ολικής άρθρωσης των οικονομικών, πολιτικών, κοινωνικών και πολιτισμικών θεσμικών χώρων ενός κοινωνικού σχηματισμού) δίνει τη θέση της στη μεταμοντέρνα μελέτη της γλώσσας, των νοοτροπιών, της

συμβολικής κατασκευής ταυτοτήτων, κλπ. Από αυτή τη σκοπιά, η «κουλτούρα», σαν ένα σύστημα νοημάτων μπορεί να διερευνηθεί χωρίς συστηματικές αναφορές στις κοινωνικές δομές (π.χ. στις σχέσεις εκμετάλλευσης ή κυριαρχίας).

Κριτική

Νομίζω πως ένας τρόπος για να αποφευχθεί και ο άκρατος θετικισμός των ερευνητών που προσπαθούν να βρουν καθολικούς κοινωνικούς νόμους και η μεθοδολογική μυωπία και ο πολιτικός στρουθοκαμηλισμός στους οποίους οδηγεί η μεταμοντέρνα απόρριψη του ολισμού, είναι να κάνουμε μια σαφή διάκριση μεταξύ δύο τύπων ολιστικών θεωριών: τον ολισμό σαν ένα σύνολο εννοιολογικών εργαλείων (γενικότητες II, κατά τον Αλτουσέρ) και τον ολισμό σαν ένα σύνολο καθολικών γενικεύσεων/νόμων που προσπαθούν να εξηγήσουν το πώς ολόκληρες κοινωνίες συγκροτούνται, αναπαράγονται και μετασχηματίζονται (γενικότητες III). Στην πρώτη περίπτωση, ολισμός είναι απλά μια μέθοδος που μας βοηθά να διερευνήσουμε, κατά έναν συνθετικό, συνολικό τρόπο, ένα συγκεκριμένο κοινωνικό σύνολο (μια κοινότητα, ένα κράτος-έθνος, το παγκόσμιο σύστημα). Για παράδειγμα, τα εργαλεία (γενικότητες II) που μας προσφέρει η μαρξιστική πολιτική οικονομία ή ο παρσονικός λειτουργισμός μας βοηθούν, με περισσότερη ή λιγότερη επιτυχία, να εξετάσουμε, με έναν θεωρητικά συγκροτημένο τρόπο, την ελληνική κοινωνία στο σύνολό της. Πιο συγκεκριμένα, η μαρξιστική μεθοδολογία (όταν δεν χρησιμοποιείται δογματικά) μας βοηθάει να διερευνήσουμε τις σχέσεις αυτών που ελέγχουν τα μέσα παραγωγής με αυτούς που ελέγχουν τα μέσα κυριαρχίας ή τα μέσα «επιρροής»/ιδεολογικής εκκοινωνίωσης. Για παράδειγμα, με τη βοήθεια μαρξιστικών εννοιολογικών εργαλείων, ο εξέχων ιστορικός κοινωνιολόγος Barrington Moore συνέκρινε με συστηματικό τρόπο τρεις τύπους μετάβασης στη νεωτερικότητα (τον δημοκρατικό, τον φασιστικό και τον κομμουνιστικό) επικεντρώνοντας την προσοχή του στο πώς εξελίχθηκαν οι σχέσεις εκμετάλλευσης και κυριαρχίας (κυρίως μεταξύ γαιοκτημόνων και αγροτών) σε συγκεκριμένες προνεωτερικές κοινωνίες.³

3. Βλ. το κλασικό έργο του Barrington Moore Jr., *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Allen Lane, Λονδίνο 1962.

Από την άλλη μεριά, η εξίσου ολιστική παρσονική μεθοδολογία μας οδηγεί στη διερεύνηση κοινωνικών συνόλων με βάση την έννοια της διαφοροποίησης των νεωτερικών κοινωνιών σε ξεχωριστούς θεσμικούς χώρους (τον οικονομικό, τον πολιτικό, τον κοινωνικό και τον πολιτισμικό) καθώς και του τρόπου άρθρωσης αυτών των χώρων. Και για να δώσω, και εδώ, ένα πιο συγκεκριμένο παράδειγμα, ο διάσημος μαθητής του T. Parsons, N. Smelser, χρησιμοποίησε τα εννοιολογικά εργαλεία του παρσονικού λειτουργισμού για να διερευνήσει τον τρόπο με τον οποίο η αγγλική κοινωνία διαφοροποιήθηκε στη διάρκεια της πρώιμης βιομηχανικής επανάστασης.⁴

Και στις δύο θεωρητικά και εμπειρικά προσανατολισμένες εργασίες που προαναφέρθηκαν ο σκοπός των συγγραφέων δεν είναι η εξεύρεση «σιδηρών», καθολικώς ισχυόντων νόμων ή η ανακάλυψη της Αλήθειας με κεφαλαίο α. Ο σκοπός είναι, με βάση τη χρήση εννοιολογικών εργαλείων από τη μαρξιστική και την παρσονική μεθοδολογία αντίστοιχα, η κατασκευή μιας ουσιαστικής θεωρίας που φωτίζει το κοινωνικό γίνεσθαι σε χρονικά και γεωγραφικά συγκεκριμένες περιπτώσεις.

Επιπλέον, αξίζει να αναφερθεί εδώ πως η μεταμοντέρνα εμμονή στο μερικό, το τοπικό, το αποσπασματικό, οδηγεί σε ένα είδος εμπειρισμού που, σε άλλα πλαίσια, οι ίδιοι οι μεταμοντέρνοι στοχαστές απορρίπτουν: το αν η έμφαση μιας έρευνας θα πρέπει να είναι το τοπικό/μερικό ή όχι, αυτό εξαρτάται από το πρόβλημα που επιλέγει ένας συγκεκριμένος ερευνητής. Με άλλα λόγια, είναι ο θεωρητικός προβληματισμός που καθορίζει τον μερικό ή ολικό χαρακτήρα της προσέγγισης και όχι η μεταφυσική ιδέα για το πόσο χαώδης ή κατακερματισμένος είναι ο κοινωνικός κόσμος. Σε τελευταία ανάλυση, είναι προφανές πως ο βαθμός κατακερματισμού της κοινωνικής πραγματικότητας διαφέρει από περίπτωση σε περίπτωση. Είναι, δηλαδή, πρόβλημα εμπειρικής έρευνας και όχι κάτι που μπορεί κανείς να αποφασίσει, όπως κάνει ο Φουκό, *ex cathedra*. Για παράδειγμα, το αγγλικό εκπαιδευτικό σύστημα είναι πολύ πιο κατακερματισμένο από το γαλλικό –όπου, ιδίως μετά τις ναπολεόντειες μεταρρυθμίσεις, ο κρατικός παρεμβατισμός και σχεδιασμός έχει οδηγήσει σε ένα εξαιρετικά συνεκτικό και ομοιογενές σύστημα κρατικής εκπαίδευσης. Γιατί πρέπει να αγνοήσουμε την ολική δομή

4. Βλ. Neil Smelser, *Social Change in the industrial Revolution*, Routledge, Λονδίνο 1959.

του γαλλικού εκπαιδευτικού συστήματος, τη σύγκρισή του με το αγγλικό ή τις σχέσεις του με το οικονομικό ή πολιτικό σύστημα της χώρας; Γιατί αυτή η αποκλειστική και καταναγκαστική, θα έλεγα, εμμονή των οπαδών του Φουκό με τη γλώσσα, την κουλτούρα και την κατασκευή «υποκειμενικότητων ή ταυτοτήτων»;

Νομίζω πως η μεταμοντέρνα αγνόηση τέτοιου είδους προβλημάτων δεν οφείλεται μόνον σε ιδεολογική προκατάληψη ή στην αποκλειστική ενασχόληση με προβλήματα που είναι, στον χώρο της διανόησης, της «μόδας». Οφείλεται, επίσης, στην έλλειψη, στο χώρο της μεταμοντέρνας διανόησης, εννοιολογικών εργαλείων που να βοηθούν τη διερεύνηση της άρθρωσης του μερικού/τοπικού με το ολικό/εθνικό/παγκόσμιο.

Παίρνω πάλι τον Φουκό ως παράδειγμα –αφού αυτός περισσότερο από κάθε άλλον θεωρητικό έχει διαμορφώσει τον μεταμοντέρνο προβληματισμό στις κοινωνικές επιστήμες. Στο ύστερο έργο του, ο γάλλος στοχαστής επικέντρωσε την προσοχή του στις μικροτεχνολογίες «καθυπόταξης» καθώς και στον τρόπο που οι «έλλογες πρακτικές» (discourses) κατασκευάζουν διάφορες «υποκειμενικότητες». Για παράδειγμα, η υποκειμενικότητα της υπερευαίσθητης βικτωριανής κυρίας που λιποθυμά με το παραμικρό είναι ένα μη προσχεδιασμένο, «απροβλεπτο» αποτέλεσμα μιας σειράς έλλογων πρακτικών που απορρέουν από μια πληθώρα μη συνδεδεμένων συστηματικά χώρων: από την ιατρική, τη λογοτεχνία, τα αριστοκρατικά κολέγια για δεσποινίδες, την εκκλησία, τα συγγράμματα περί «καλών τρόπων», κλπ. Όλες αυτές οι λίγο-πολύ ασύνδετες έλλογες πρακτικές οδηγούν, κατά τον Φουκό, στη συμβολική κατασκευή του τύπου της υπερευαίσθητης κυρίας. Ο Φουκό, όμως, αδυνατεί να προσδιορίσει ποιες έλλογες πρακτικές είναι πιο αποτελεσματικές, ποιες συμβάλλουν λιγότερο και ποιες περισσότερο στην κατασκευή της συγκεκριμένης υποκειμενικότητας. Είναι οι έλλογες πρακτικές που έχουν σχέση με την εκκλησία ή αυτές που απορρέουν από την κοσμική αριστοκρατική εκπαίδευση που είναι πιο καθοριστικές; Με άλλα λόγια, πώς συνδέονται αυτές οι πρακτικές και πώς ιεραρχούνται (ως προς την αποτελεσματικότητά τους); Για να απαντήσει κανείς σε τέτοιου είδους ερωτήματα, για να πάει από την απλή περιγραφή στην εξήγηση των μηχανισμών που οδηγούν στη συμβολική κατασκευή της υπερευαίσθησίας πρέπει να απορρίψει τη στρουκτουραλιστική και μεταστρουκτουραλιστική «αποκέντρωση του υποκειμένου». Θα πρέπει να ξαναφέρει στο κέ-

ντρο της ανάλυσης όχι μόνον «απρόσωπες»/χωρίς υποκείμενο πρακτικές αλλά, κυρίως, δρώντα υποκείμενα που με περισσότερο ή λιγότερο εσκεμμένο, προγραμματισμένο, τρόπο διαχειρίζονται αυτές τις πρακτικές για διάφορους λόγους. Σε τελευταία ανάλυση, τα λίγο-πολύ αυτόνομα, μη «αποκεντρωμένα» υποκείμενα είναι αυτά που μέσω της διαντίδρασης, μέσω των παιγνίων στα οποία συμμετέχουν, κατασκευάζουν, αναπαράγουν και μετασχηματίζουν τα κοινωνικά φαινόμενα –συμπεριλαμβανομένων αυτών που ενδιαφέρουν τον Φουκό. Και, επίσης, αυτοί που μας βοηθούν να περάσουμε από το μικρο- στο μακρο- επίπεδο ανάλυσης, από τις μικροτεχνολογίες του Φουκό στις μακροτεχνολογίες κυριαρχίας που ο Μ. Βέμπτερ με τόση διεισδυτικότητα ανέλυσε είναι οι φορείς δράσης, οι κατέχοντες διαφόρων βαθμών οικονομικής, πολιτικής, κοινωνικής και πολιτισμικής δύναμης.

Και, για να πάμε πιο κοντά στα δικά μας, παίρνω σαν παράδειγμα τη συμβολική κατασκευή της «ξενόφοβης» υποκειμενικότητας που αναπτύσσεται ραγδαία στη χώρα μας. Είναι οι «έλλογες πρακτικές» από τον χώρο της εκκλησίας ή από αυτόν της παιδείας που συμβάλλουν πιο πολύ στη διαμόρφωση των ξενοφοβικών υποκειμένων; Για να απαντήσουμε αυτή την ερώτηση πρέπει να δούμε πώς οι εκπαιδευτικές πρακτικές στον χώρο, για παράδειγμα, του σχολείου συνδέονται με τις θρησκευτικές πρακτικές στον χώρο της εκκλησίας –και αυτό όχι μόνον στο τοπικό επίπεδο αλλά και σε αυτό των σχέσεων εθνικών ελίτ. Για παράδειγμα, τι είδους διασυνδέσεις, τι είδους συγκρούσεις ή συμβιβασμοί γίνονται μεταξύ της εκκλησιαστικής ηγεσίας και αυτής του υπουργείου Παιδείας ή του υπουργείου Εξωτερικών; Πώς τα αποτελέσματα αυτών των συγκρούσεων/συμβιβασμών διαχέονται προς τα κάτω; Για να γίνω πιο συγκεκριμένος, πώς συνδέονται, για παράδειγμα, οι αντιξενόφοβικές έλλογες πρακτικές του πρωθυπουργού ή του υπουργού Εξωτερικών με τις έλλογες πρακτικές των τοπικών ελίτ ή των τοπικών δημοσίων υπαλλήλων στη Θράκη;

Τέτοιου είδους είναι τα ερωτήματα (ερωτήματα που προϋποθέτουν την ιεράρχηση των έλλογων πρακτικών μέσω μη «αποκεντρωμένων», σχετικά αυτόνομων υποκειμένων στο μικρο-, μέσο και μακρο- επίπεδο) στα οποία ο Φουκό δεν μπορεί να απαντήσει. Και, γι' αυτόν τον λόγο, καταφεύγει τελικά στην αντιολιστική, στρουθοκαμηλική θέση περί της σπουδαιότητας του τοπικού, του αποσπασματικού, του μερικού. Η έμφαση στη μη υλικότητα, στον

συμβολικά κατασκευασμένο χαρακτήρα της κοινωνικής πραγματικότητας δεν πρέπει, με κανέναν τρόπο, να μας οδηγήσει στην απόρριψη της ολιστικής μεθοδολογίας, στην απόρριψη, δηλαδή, εννοιολογικών εργαλείων που μας βοηθούν να διερευνήσουμε τη συγκρότηση, την αναπαραγωγή και τον μετασχηματισμό κοινωνικών σχηματισμών στο σύνολό τους. Γιατί μια τέτοια απόρριψη δεν είναι μόνον πολιτικά αντιδραστική αλλά και νοηματικά/επιστημονικά αδιέξοδη.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Στο άρθρο αυτό πρότεινα τρεις διακρίσεις που, κατά τη γνώμη μου, γεφυρώνουν κάπως το χάσμα μεταξύ μοντέρνας και μεταμοντέρνας θεώρησης του κοινωνικού:

- τη διάκριση μεταξύ συμβολικών κατασκευών πρώτου και δεύτερου βαθμού, διάκριση που μας βοηθάει να καταλάβουμε καλύτερα το πρόβλημα της πραγματοποίησης, δηλαδή της εσφαλμένης, ουσιοκρατικής αντίληψης των κοινωνικών φαινομένων
- τη διάκριση μεταξύ ευρείας και στενής έννοιας της αντικειμενικότητας που φωτίζει το πρόβλημα της διαμεσολάβησης
- τη διάκριση μεταξύ ολιστικών/καθολικών θεωριών και ολιστικών εννοιολογικών εργαλείων που μας βοηθά να ξεπεράσουμε τον αποσπασματικό, μυωπικό προσανατολισμό των μεταμοντέρνων θεωρήσεων.

Με βάση τις παραπάνω διακρίσεις ανέπτυξα τρεις συγκεκριμένες θέσεις.

Θέση I: Η μεταμοντέρνα θεωρία σωστά τονίζει πως τα κοινωνικά φαινόμενα είναι συμβολικές κατασκευές και πως οι ερμηνείες, εννοιολογήσεις, νοηματοδοτήσεις δεν είναι προνόμιο των κοινωνικών επιστημόνων –αφού τις βλέπουμε στις διαδικασίες συμβολικής κατασκευής της καθημερινότητας, διαδικασίες στις οποίες εμπλέκονται όλα τα μέλη της κοινωνίας.

Αυτό, όμως, δεν πρέπει να μας οδηγήσει στη σχετικιστική θέση πως δεν υπάρχει θεωρητικός ή/και εμπειρικός τρόπος σύγκρισης και αξιολόγησης αντικρουόμενων θεωριών ή «αφηγήσεων». Η σύγκριση και αξιολόγηση είναι και επιθυμητή και εφικτή – όταν εξετάζουμε ποια αφήγηση προσεγγίζει πιο πολύ την «κοινωνική πραγματικότητα». Η κοινωνική πραγματικότητα, παρόλο που εί-

να συμβολικά κατασκευασμένη και παρόλο που επηρεάζεται, σε έναν βαθμό, από τις κοινωνικές θεωρίες που προσπαθούν να την εξηγήσουν, δεν συγχωνεύεται πλήρως από τις τελευταίες και, ακριβώς, η μη συγχώνευση είναι αυτή που μας επιτρέπει τη σχετικά αντικειμενική σύγκριση και αξιολόγηση των κοινωνικών θεωριών. Η παραπάνω θέση είναι πιο αποδεκτή αν αντικαταστήσουμε τη συμβολική διάκριση κοινωνικής πραγματικότητας/θεωρίας με τη διάκριση: συμβολικές κατασκευές πρώτου και συμβολικές κατασκευές δεύτερου βαθμού.

Θέση II: Η μεταμοντέρνα θεωρία σωστά τονίζει πως η αντικειμενικότητα με την ευρεία, θετικιστική έννοια του όρου –δηλαδή, ως απουσία αξιολογικών, εννοιολογικών και γλωσσικών διαμεσολαβήσεων μεταξύ του ερευνητή και του αντικειμένου της έρευνάς του– ούτε υπάρχει ούτε μπορεί ποτέ να υπάρξει. Επίσης, ο μεταμοντέρνος στοχασμός σωστά τονίζει πως μια θεωρητική κατασκευή δεν είναι απλό, αθροιστικό αποτέλεσμα συλλογής στοιχείων ή στατιστικών μετρήσεων –και πως, αντίθετα, είναι ο θεωρητικός προβληματισμός του ερευνητή που καθορίζει τι είναι «εμπειρικό στοιχείο» και τι όχι σε σχέση με μια συγκεκριμένη θεωρία. Αυτή, όμως, η αποδεκτή αντι-εμπειριστική στάση δεν πρέπει να μας οδηγήσει στην απόρριψη της διαδικασίας εμπειρικής απόδειξης, διαδικασίας που προϋποθέτει την αντικειμενικότητα με τη στενή έννοια του όρου: δηλαδή, σαν πρακτική πειθαρχίας του ερευνητή (ή/και της επιστημονικής κοινότητας), μιας πειθαρχίας που, όπως τόνισε ο Βέμπερ, απαιτεί, όταν υπάρχει αντίφαση μεταξύ εμπειρικών αποτελεσμάτων, από τη μια μεριά, και αξιών ή εννοιολογικών εργαλείων, από την άλλη, να αλλάζουμε τα δεύτερα. Να μην προσπαθούμε, δηλαδή, όπως στον ιδεολογικό λόγο, να «μαγειρεύουμε» τα εμπειρικά δεδομένα κατά τρόπο που αυτά να είναι πάντα συμβατά με τις αξιολογικές και μεθοδολογικές/εννοιολογικές προτιμήσεις μας.

Θέση III: Η μεταμοντέρνα προσέγγιση σωστά απορρίπτει τις «Μεγάλες Αφηγήσεις», αν με αυτές εννοούμε τη θετικιστική απόπειρα κατασκευής «νόμων» ή καθολικών θεωριών που δεν λαμβάνουν σοβαρά υπόψη τους τα ιστορικά και πολιτισμικά πλαίσια μέσα στα οποία τα κοινωνικά φαινόμενα παίρνουν το συγκεκριμένο νόημά τους. Γιατί, πράγματι, οι ολιστικές θεωρίες, όταν προτείνουν καθολικές γενικεύσεις που υποτίθεται πως ισχύουν ανεξαρτήτως τόπου και χρόνου, τείνουν να είναι είτε προφανείς (δηλαδή, μη ενδιαφέρουσες) ή λανθασμένες (δηλαδή, ισχύουν μόνον κάτω α-

πό συγκεκριμένες συνθήκες, συνθήκες που η θεωρία, λόγω της καθολικότητάς της, δεν μπορεί να προσδιορίσει).

Αν, όμως, διακρίνουμε μεταξύ ουσιαστικών θεωριών και ολιστικών εννοιολογικών εργαλείων (εργαλείων που μας βοηθούν να εξετάσουμε έναν κοινωνικό σχηματισμό στο σύνολό του), τότε τα τελευταία είναι τελείως απαραίτητα, αν θέλουμε να ξεπεράσουμε τη μεταμοντέρνα ενασχόληση αποκλειστικά με τη γλώσσα και την κουλτούρα. Ένα ολιστικό εννοιολογικό πλαίσιο, με άλλα λόγια, είναι απαραίτητο για να δούμε, π.χ., πώς οι βιομηχανικές κοινωνικές δομές και πρακτικές αρθρώνονται με τις μεταβιομηχανικές και πώς, πιο γενικά, τα κοινωνικά σύνολα (στο επίπεδο της κοινότητας, του κράτους-έθνους ή του παγκόσμιου συστήματος) συγκροτούνται, αναπαράγονται και μετασχηματίζονται.

Η απόρριψη κάθε ολιστικής μεθοδολογίας (επειδή λανθασμένα την ταυτίζουμε με την πραγματοποίηση ή/και τον πολιτικό αυταρχισμό) μας οδηγεί, αναπόφευκτα, σε μια μυωπική, στρουθοκαμηλική αντιμετώπιση των βασικών προβλημάτων του σύγχρονου κόσμου.

ΟΙ ΕΥΡΩΕΚΛΟΓΕΣ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΜΜΕ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Ελλάδα είναι μια ευρωπαϊκή χώρα στα Βαλκάνια. Διέσχισε τον δικό της δρόμο προς τη νεωτερικότητα μέσα από ένα αντινομικό κράμα παραδόσεων και μεταρρυθμίσεων, αποφασιστικό βήμα εκ των οποίων αποτέλεσε η είσοδος της στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα/Ευρωπαϊκή Ένωση. Εντούτοις, η προσαρμογή στο ευρωπαϊκό πολιτικό, οικονομικό και πολιτισμικό περιβάλλον αποδείχθηκε δύσκολο έργο. Πριν από δέκα και πλέον χρόνια, στις 5 Δεκεμβρίου του 1991, η γαλλική εφημερίδα *Le Figaro* υπογράμμιζε ότι η ελληνική ελίτ δεν πίστευε πια στην ίδια της τη χώρα, εκφράζοντας διάφορες ανησυχίες σχετικά με το μέλλον και τη βιωσιμότητα της κοινωνικής δυναμικής, η οποία είχε εμποτιστεί από δυσκαμψίες του παρελθόντος που παρακάλυαν την προσαρμογή στο μεταβαλλόμενο διεθνές περιβάλλον.¹ Έως και τις αρχές της δεκαετίας του 1990 υπήρχε ακόμη μια κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική αδράνεια απέναντι στον εξευρωπαϊσμό της χώρας.

Εκτοτε, ωστόσο, έχει συμβεί μια σειρά κοινωνικοοικονομικών αλλαγών που συνέβαλαν στην καλύτερη προσαρμογή της χώρας στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ενόποιησης και των θεσμών της Ε.Ε. Ασφαλώς, υπάρχουν ακόμη διαφορές αναφορικά με την περιφερειακή ανάπτυξη, το οικονομικό έλλειμμα και την ταύτιση με την Ε.Ε. Εντούτοις, δεν θα ήταν υπερβολή να πει κανείς ότι οι σημερινές προοπτικές με την Ε.Ε. δεν είναι τόσο οικονομικής, όσο

* Ο Νίκος Δεμερτζής είναι Καθηγητής στο Τμήμα ΕΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών.

** Ο Παναγιώτης Τσιλιγιάννης είναι πολιτικός επιστήμονας, απόφοιτος του Π.Μ.Σ. του Τμήματος ΕΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Kostas Vergopoulos, «Regionalism and Stabilization: The case of Greece in the EC», στο Dimitri Constan - Theofanis Stavrou (επιμ.), *Greece Prepares for the Twenty-first Century*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1995, σ. 124-145.

πολιτικοπολιτισμικής φύσεως. Από τη μία, η Ελλάδα έχει λάβει αξιόλογες σε μέγεθος ενισχυτικές χρηματοδοτήσεις, όπως τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα και τα Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης τα οποία συνέβαλαν αποφασιστικά στην κοινωνικοοικονομική της απογείωση. Από την άλλη, απέχει πόρρω από τη συμμετοχή σε αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί «εν τω γίνεσθαι ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα», όπου νέα ζητήματα πολιτικής κουλτούρας αναδύονται εκτός και πέρα των περιορισμών που θέτει το εθνικό κράτος. Για τον λόγο αυτό, η διεύρυνση και η ολοκλήρωση, το ευρωπαϊκό Σύνταγμα και η ιδιότητα του πολίτη σπανίως ετέθησαν (μέσα) από τα ΜΜΕ ως αντικείμενο συζήτησης και μελέτης κατά τις πρόσφατες εκλογές για το Ευρωκοινοβούλιο, τον Ιούνιο του 2004. Γενικώς ειπείν, τα ελληνικά ΜΜΕ, όπως συμβαίνει και στις περιπτώσεις άλλων κρατών-μελών, αποδίδουν ελάχιστη σημασία στην Ευρώπη και την ευρωπαϊκή πολιτική.²

Προτού ασχοληθούμε με το συγκεκριμένο θέμα θα ήταν σκόπιμο να σχολιάσουμε εν συντομία τρία θέματα πολιτικής κουλτούρας που είναι εξαιρετικά σημαντικά για την κατανόηση των ερευνητικών ευρημάτων.

2. ΟΙ ΣΤΑΣΕΙΣ ΕΝΑΝΤΙ ΤΗΣ Ε.Ε.

Οι στάσεις απέναντι στις ευρωπαϊκές υποθέσεις εξαρτώνται τόσο από βραχυπρόθεσμες κοινωνικοοικονομικές διακυμάνσεις, όσο και από διαχρονικούς πολιτικοπολιτισμικούς παράγοντες.³ Αρχικά, οι Έλληνες είχαν μια μάλλον αρνητική στάση έναντι της ένταξης στην Ε.Ε. Σύμφωνα με έρευνες του Ευρωβαρομέτρου, το 1981, μόνο το 38% πίστευε ότι η ένταξη θα ήταν καλό πράγμα. Το 1983, το 44% δήλωνε ότι η Ελλάδα έχει ωφεληθεί από τη συμμετοχή της Ε.Ε. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, η ένταξη στην Ε.Ε. επέβαλε ση-

2. Σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης (Τμήμα Ακολουθών Τύπου), στα κεντρικά δελτία ειδήσεων της ΕΤ1 και της ΝΕΤ, σε διάστημα ενός μηνός (5/9/2000-5/10/2000) οι διεθνείς ειδήσεις έφθαναν το 28,34% της συνολικής διάρκειας των δελτίων, ενώ στα αντίστοιχα δελτία του ΜΕΓΑ και του ΑΝΤ1 απασχόλησαν το 20,24%. Τόσο στους δημόσιους όσο και στους ιδιωτικούς τηλεοπτικούς σταθμούς, ο αριθμός των αναφορών στην Ευρώπη και την Ε.Ε. ήταν παρόμοιος: 145 και 142 αναφορές αντίστοιχα.

3. Nicolas Demertzis, «Greece», στο Roger Eatwell (επιμ.), *European Political Cultures. Conflict or Convergence?*, Routledge, Λονδίνο 1997, σ. 107-121.

μαντικές δομικές αλλαγές σε διαφορετικά οικονομικά και κοινωνικά επίπεδα, οι οποίες αντιπαρατέθηκαν στην αδράνεια της ελληνικής κοινωνίας. Την εποχή αυτή, γνωστή και ως «λαϊκιστική δεκαετία», ενεργοποιήθηκε μια σειρά κοινωνικοψυχολογικών μηχανισμών άμυνας κατά της ευρωπαϊκής «απειλής». Στον λαϊκιστικό αντίλογο κατά του εξευρωπαϊσμού πρωτοστατούσε το ΠΑΣΟΚ του Ανδρέα Παπανδρέου και το ΚΚΕ. Για τα μεσοαστικά στρώματα τα οποία ήταν –και ακόμη είναι– η ραχοκοκαλιά της ελληνικής κοινωνίας, η ένταξη στην Ε.Ε. θα αμφισβητούσε κορπορατιστικές ρυθμίσεις, τον κρατικό προστατευτισμό από τον οποίο είχαν ωφεληθεί επί πολλές δεκαετίες πριν και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Παρόλα αυτά, η πολιτική ρητορική υπέκλυψε στους «σιδηρούς νόμους της οικονομίας». Οι ενισχυτικές πολιτικές της Ε.Ε. βοήθησαν την Ελλάδα να γεφυρώσει χρόνιες οικονομικές δυσανεξίες σε σύγκριση με άλλα κράτη-μέλη. Σε μερικά χρόνια, η οικονομική υποστήριξη της Κοινότητας βελτίωσε το επίπεδο διαβίωσης και την κατανάλωση των νοικοκυριών. Από το 1985 και έπειτα η στάση των Ελλήνων απέναντι στην Ε.Ε. έχει αλλάξει δραματικά: τόσο οι πολιτικές ελίτ όσο και το μαζικό κοινό έχουν αναγνωρίσει την οικονομική και πολιτική σημασία της συμμετοχής στην Ε.Ε. Το 1985, το κυβερνών κόμμα του ΠΑΣΟΚ εγκατέλειψε την αρνητική του στάση έναντι της Ε.Ε. και διακήρυξε μια αμγώς φιλοευρωπαϊκή πολιτική σύμφωνα με τις υποχρεώσεις της χώρας στην Ε.Κ./Ε.Ε. Ως εκ τούτου, το 1993 το 74% των Ελλήνων ερωτηθέντων εξέφραζε την άποψη ότι η ένταξη στην Ε.Ε. είναι «καλό πράγμα». Επίσης, το 70% των ερωτηθέντων εκείνη τη χρονιά δήλωνε ότι η Ελλάδα έχει ωφεληθεί από τη συμμετοχή της στην Ε.Ε., ποσοστό που ήταν από τα υψηλότερα μεταξύ όλων των άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Αρκετά πρόσφατα, περίπου 3 στους 4 Έλληνες εκφράζουν την άποψη ότι «η συμμετοχή στην Ε.Ε. είναι καλό πράγμα», ποσοστό που είναι το δεύτερο υψηλότερο σε όλη την Ε.Ε. (*Ευρωβαρόμετρο* 61, 2004). Σε έρευνα που ακολούθησε τις ευρωεκλογές του 2004 το εν λόγω ποσοστό αυξήθηκε ακόμη περισσότερο: 83% των Ελλήνων θεωρεί ότι η συμμετοχή στην Ε.Ε. είναι «καλό πράγμα» (*Flash Eurobarometer* 162, Ιούλιος 2004).

Παρά τις διαφοροποιήσεις μεταξύ των μετρήσεων της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης, η τάση είναι σαφής: οι Έλληνες εμπιστεύονται σε μεγάλο βαθμό την Ε.Ε. και τους πολιτικούς θεσμούς της.⁴ Συ-

4. Το 60% δηλώνει ότι εμπιστεύεται τους «θεσμούς της Ε.Ε.» (βλ. *Flash Eurobarometer*, 162, Ιούλιος 2004).

γκεκριμένα, το 68% δηλώνει ότι εμπιστεύεται την Ε.Ε., ποσοστό που είναι το υψηλότερο σε ολόκληρη την Ευρώπη των 25 (*Ευρωβαρόμετρο* 61).⁵ Επιπλέον, οι Έλληνες εμπιστεύονται περισσότερο το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και δηλώνουν ότι ενδιαφέρεται για τα προβλήματα των ευρωπαίων πολιτών (*Ευρωβαρόμετρο* 162).

3. ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Ο βαθμός ταύτισης με την Ε.Ε. αποτελεί ένα από τα πλέον περίπλοκα θέματα στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, καθώς η δημιουργία κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας θεωρείται απαραίτητο πολιτικοπολιτισμικό μέσο για τους υπερεθνικούς μηχανισμούς λήψης αποφάσεων προκειμένου να αποκτήσουν νομιμοποίηση για τους τρέχοντες και τους μακροπρόθεσμους στόχους τους. Αν και η ευρωπαϊκή ταυτότητα επ' ουδενί επιβάλλει την πολιτισμική ομογενοποίηση, ασφαλώς θα μπορούσε να στηριχθεί σε μια κοινή συναισθηματική βάση, ένα ιδιαίτερο αίσθημα του ανήκειν, μια ενσυναίσθηση, καθιστώντας εφικτή την ενεργή συμμετοχή στην ευρωπαϊκή πολιτεία και πολιτική. Η διαμόρφωση μιας τέτοιας ενσυναίσθησης είναι δυσχερής διότι ιστορικές μνήμες παρελθουσών συγκρούσεων και μια ποικιλία αντιστάσεων θέτουν προσκόμματα στην πραγματοποίησή της. Επιχειρήματα σχετικά με τη λεγόμενη διάβρωση της εθνικής ταυτότητας είναι μάλλον ισοπεδωτικού χαρακτήρα και τείνουν να αποκρύπτουν τοπικές διαφοροποιήσεις και να υπεργενικεύουν τον αντίκτυπο της παγκοσμιοποίησης.⁶ Όπως σημειώνει ο Smith, «η προοπτική ενός ευρωπαϊκού υπερέθνους θα είναι περιορισμένη έως ότου η πλειονότητα του πληθυσμού κάθε ευρωπαϊκού έθνους εμποτιστεί με μια γνήσια ευρωπαϊκή συνειδητότητα».⁷ Ακόμη και αν κάποιος μπορεί να αφονγκραστεί έναν «πανικό περί την ταυτότητα», οι ρίζες του θα πρέπει να αναζητηθούν μάλλον σε τοπικές και περιφερειακές φυγόκεντρες τά-

5. Εντούτοις βαθμολογούνται χαμηλότερα (40%), αναφορικά με την εμπιστοσύνη τους στα Ηνωμένα Έθνη.

6. Βλ., π.χ., τη φράση: «υπάρχει μια υποβόσκουσα κρίση εθνικής ταυτότητας στα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη η οποία εκδηλώνεται με διαφορετικές μορφές λαϊκής απογοήτευσης για καθιερωμένους θεσμούς και ελίτ», W. Wallace, «Rescue or Retreat? The Nation State in Western Europe, 1945-1993», στο *Political Studies*, τόμ. xlii, 1994, σ. 74.

7. Anthony Smith, *National Identity*, Penguin Books, 1991, σ. 152.

σεις και πολυπολιτισμικά μορφώματα παρά σε μια υποτιθέμενη υπεργενικευτική διαδικασία εξευρωπαϊσμού. Για τον λόγο αυτόν, πολλά πρέπει να γίνουν για την ανάδυση μια γνήσιας ευρωπαϊκής συνειδητότητας βασισμένης σε ένα σύνολο συναφών συναισθημάτων και όχι σε πληροφορίες σχετικά με την Ευρώπη και την Ε.Ε.

Αναπόφευκτα, καθώς η «ευρωπαϊκότητα» μέλλει να οικοδομηθεί, ο βαθμός ταύτισης με την Ε.Ε. είναι μεταβαλλόμενος και μάλλον περιορισμένος. Όπως και οι πολίτες των άλλων κρατών-μελών, ομοίως οι Έλληνες αυτοπροσδιορίζονται πρωτίστως με κριτήριο την εθνικότητά τους και ταυτόχρονα ως Ευρωπαίοι και πολύ λιγότερο ως μόνον Ευρωπαίοι. Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 οι Έλληνες εμφάνιζαν ένα ιδιαίτερα φιλοευρωπαϊκό προφίλ, καθώς το 55% εξ αυτών δήλωναν ότι θεωρούσαν τον εαυτό τους τόσο Έλληνα όσο και Ευρωπαίο (*Ευρωβαρόμετρο* 37). Το 1993 και το 1995 το ποσοστό εκείνων που θεωρούσαν τον εαυτό τους μόνον Έλληνα ήταν 41% (*Ευρωβαρόμετρο* 40 και 43). Έκτοτε, όμως, παρατηρήθηκε μια συρρίκνωση του βαθμού ταύτισης με την Ε.Ε.: έτσι, το 1998, το 56% θεωρούσε τον εαυτό του μόνον Έλληνα και το 39% τόσο Έλληνα όσο και Ευρωπαίο (*Ευρωβαρόμετρο* 49), κατάσταση που παραμένει και σήμερα σχεδόν αμετάβλητη: (το 59% θεωρεί τον εαυτό του μόνον Έλληνα και το 38% Έλληνα και Ευρωπαίο ταυτόχρονα, *Ευρωβαρόμετρο* 61, άνοιξη 2004).

Κατά το τέλος της προηγούμενης δεκαετίας, οι Έλληνες, πέραν της εγγύτητας που ένιωθαν για τη χώρα τους, ένιωθαν ιδιαίτερα συνδεδεμένοι (81%) και μάλλον συνδεδεμένοι (13%) με την πόλη ή το χωριό τους και πολύ λιγότερο συνδεδεμένοι με την Ευρώπη (*Ευρωβαρόμετρο* 51, Ιούλιος 1999). Επί του παρόντος, περίπου 64% των Ελλήνων αισθάνονται πολίτες της Ε.Ε. και συνδεδεμένοι με την Ευρώπη. Εντούτοις, αν λάβουμε υπόψη αμφότερα τα παραπάνω συναισθήματα, η Ελλάδα καταλαμβάνει την τελευταία και την προτελευταία θέση στην Ευρώπη των 15 και των 25 (*Flash Eurobarometer* 162, Ιούλιος 2004).⁸ Αυτό σχετίζεται με το γεγονός ότι το 34% των ελλήνων ερωτώμενων δεν νιώθουν υπερήφανοι ως Ευρωπαίοι (*Ευρωβαρόμετρο* 60.1, φθινόπωρο 2003) και το 46% δηλώνει ότι θα του ήταν αδιάφορο εάν η Ε.Ε. διαλυόταν (*Ευρωβαρόμετρο* 60.1, φθινόπωρο 2003).

8. Το Ηνωμένο Βασίλειο καταλαμβάνει την τελευταία θέση με ποσοστό εγγύτητας στην Ε.Ε. 44%.

Δεδομένων των παραπάνω στοιχείων, θα πρέπει να επισημάνουμε και κάτι ακόμη: σε κάθε περίπτωση, όταν η εθνική ταυτότητα αντιπαρατίθεται με μια γενική και αφηρημένη ευρωπαϊκή ταυτότητα, οι Έλληνες είναι μάλλον θετικώς διακείμενοι και υιοθετούν μια φιλοευρωπαϊκή στάση. Στην περιπτώσεις στις οποίες εμφανίζεται στο προσκήνιο η συγκεκριμένη προοπτική της υποψηφιότητας «ξένων» ή του δικαιώματός τους να ψηφίζουν στις τοπικές εκλογές, υπερισχύουν οι αρνητικές απόψεις: το 1992, περίπου το 70% των ερωτώμενων διαφωνεί με την ιδέα να δοθεί στους ξένους το δικαίωμα να θέσουν υποψηφιότητα σε τοπικές εκλογές και το 52% διαφωνεί με την ιδέα της απόδοσης πολιτικών δικαιωμάτων (*Ευρωβαρόμετρο* 37).⁹

4. ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΑΠΟΧΗ

Πριν από δέκα χρόνια, οι Έλληνες καταλάμβαναν στην προτελευταία θέση (33%), αμέσως μετά τους Βρετανούς, αναφορικά με τον βαθμό ικανοποίησης από τη δημοκρατία στην Ε.Ε. Ήταν, ωστόσο, πρώτοι σε ποσοστό εκλογικής συμμετοχής (87%) στις ευρωπαϊκές εκλογές του 1994 (*Ευρωβαρόμετρο* 42, Δεκέμβριος 2004). Πέντε χρόνια μετά, το 1999, ο βαθμός ικανοποίησής τους με τη δημοκρατία στην Ε.Ε. αυξήθηκε στο 41% (ο ποσοστιαίος μέσος όρος στην Ε.Ε. των 15 ήταν 42%) (*Ευρωβαρόμετρο* 51, Ιούλιος 1999).

Αναφορικά με το ενδιαφέρον για την πολιτική σε επίπεδο Ε.Κ./Ε.Ε., από το 1982 το ποσοστό εκείνων που δηλώνουν ότι δεν ενδιαφέρονται («όχι και τόσο» ή/και «καθόλου») εμφανίζει μάλλον σταθερή πτωτική τάση: από το 64% το 1982 και το 1986, στο 39% και 47% το 1990 και το 1994 αντίστοιχα. Σε γενικές γραμμές, η Ελλάδα βρίσκεται σταθερά στις τρεις-τέσσερις πρώτες θέσεις συγκρινόμενη στο θέμα αυτό με άλλα κράτη-μέλη (*Ευρωβαρόμετρο*, Απρίλιος 1993, *Τάσεις* 1974-1992) και τούτο πιθανώς συνδέεται με το σχετικά υψηλό ενδιαφέρον των Ελλήνων για την πολιτική εν γένει σε σύγκριση με τους υπόλοιπους Ευρωπαίους: το 61% ενδιαφέρεται για την πολιτική και το 25% εξ αυτών συζητούν συχνά για πολιτική (σε σύγκριση με το 46% και το 13% του κοινοτικού μέσου όρου, *Ευρωβαρόμετρο* 51, *Flash Eurobarometer* 162, *Ευρωβαρόμετρο* 41).

9. Roy Panagiotopoulou, «Greeks in Europe: Antinomies in National Identities», στο *Journal of Modern Greek Studies*, τόμ. 15, 1997, σ. 349-370.

Με κριτήριο το *Ευρωβαρόμετρο* 61, οι Έλληνες συγκέντρωναν τη μεγαλύτερη πιθανότητα να ψηφίσουν στις εκλογές του 2004 για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο –αν και, τελικά, κατέλαβαν την τέταρτη θέση (76%). Η συμμετοχή υπήρξε όντως μαζική παρά το διάχυτο κλίμα απάθειας και αδιαφορίας στα περισσότερα κράτη-μέλη.

5. ΜΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ

Τα ερευνητικά δεδομένα έχουν καταδείξει ότι η αναγνώριση του ευεργετικού ρόλου της Ε.Ε. στην κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη της χώρας και η εμπιστοσύνη στους ευρωπαϊκούς θεσμούς δεν οδήγησαν σε περιστολή της εθνικής ταυτότητας, ούτε συνετέλεσαν σε μια ισχυρή, διπλή πολιτικοπολιτισμική ταυτότητα, σε μια, λόγου χάριν, ελληνο-ευρωπαϊκή ταυτότητα. Παράλληλα, αν και οι Έλληνες αισθάνονται ελάχιστη εγγύτητα στην Ε.Ε., έχουν συμμετάσχει μαζικά από το 1981 και έπειτα στις διαδοχικές εκλογές για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Οι εν λόγω διαφορούμενες τάσεις είναι εξηγήσιμες από τρεις συσχετιζόμενους μεταξύ τους παράγοντες: πρώτον, από μια διάχυτη εργαλειακή και ωφελιμιστική στάση απέναντι στην Ε.Ε. που οφείλεται στις χρηματοδοτικές και ενισχυτικές πολιτικές της. Για περισσότερο από μία δεκαετία, η οικονομική υποστήριξη της Ε.Ε. αναλώθηκε σε αντιπαραγωγικές δραστηριότητες και την παραοικονομία, απομακρύνοντας την Ελλάδα από την πλήρωση των κριτηρίων της Ε.Ε. Η καθυστέρηση αυτή εξακολουθεί να επηρεάζει τη δημοσιονομική πολιτική και τη διαδικασία του εκσυγχρονισμού.

Δεύτερον, μπορούν να ερμηνευθούν από τη βαθιά ριζωμένη εθνοκεντρική πολιτική κουλτούρα της χώρας. Ο ελληνικός εθνικισμός είναι περισσότερο «πολιτισμικός» παρά «πολιτικός», από την έποψη ότι η εθνική ταυτότητα είναι αποτέλεσμα επιλεκτικής κατασκευής στη βάση του θρησκευτικού και ιστορικού παρελθόντος, σύμφωνα με αυτό που αποκαλείται «ελληνοχριστιανική» παράδοση. Στη συγκεκριμένη αντίληψη του έθνους αποδίδεται, μεταξύ άλλων, η διαφορούμενη στάση του ελληνικού κοινού απέναντι στη «Δύση» εν γένει, η οποία εκφράζεται ως μια ψυχολογική ταλάντευση μεταξύ της έλξης και της απώθησης.¹⁰

10. Nicolas Demertzis, «Greece», *ό.π.*

Τρίτον, η «υπερ-πολιτικοποίηση» της μετα-δικτατορικής ελληνικής δημόσιας σφαίρας η οποία εκφράστηκε με όρους μιας συμπαγούς κομματοκρατικής δημοκρατίας. Προφανώς, τα θέματα σχετικά την ευρωπαϊκή πολιτική δεν θα μπορούσαν παρά να έχουν απορροφηθεί από την κεντρομόλο δυναμική του εγχώριου πολιτικού και κομματικού συστήματος. Δεν είναι τυχαίο ότι (εκτός των Πορτογάλων και των Ιρλανδών) η γνώμη των Ελλήνων για τα ευρωπαϊκά θέματα αποτελεί σε πολύ μικρότερο βαθμό τον λόγο για να ψηφίσουν για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (22%). Ως εκ τούτου, όταν το 86% των Ελλήνων ερωτώμενων δηλώνει ότι οι εκλογές για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο είναι σημαντικές, η δήλωση αυτή αναφέρεται περισσότερο σε εθνικά κριτήρια παρά σε ευρωπαϊκά (*Ευρωβαρόμετρο* 61). Αν και είναι αλήθεια ότι για όλους τους πολίτες της Ε.Ε. των 15, η άποψη επί των εθνικών θεμάτων είναι ο κατεξοχήν λόγος για τη συμμετοχή τους στις ευρωεκλογές, ο λόγος αυτός είναι ιδιαίτερα ισχυρός για τους Έλληνες. Για παράδειγμα, παρότι οι εκλογές για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο θεωρούνται «εκλογές δευτέρας τάξεως», το 58% των ελλήνων ερωτώμενων δηλώνει ότι είναι πολύ σημαντικό γι' αυτούς ποιο συγκεκριμένο κόμμα θα κερδίσει τις περισσότερες έδρες στις εκλογές για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, ενώ ο μέσος ποσοστιαίος όρος της μεταβλητής αυτής στην Ε.Ε. των 15 φθάνει το 49% (*Flash Eurobarometer* 162).

Η «εγχώρια» στάση έναντι των ευρωεκλογών συντηρείται από τα ειδησεογραφικά ΜΜΕ τα οποία αποδίδουν ελάχιστη προσοχή στις διεθνείς ειδήσεις και, κατά συνέπεια, στις ειδήσεις σχετικά με την Ε.Ε. Ασφαλώς, αυτό δεν αποτελεί ελληνική ιδιαιτερότητα. Τα ερευνητικά ευρήματα καταδεικνύουν ότι υπάρχει μεγαλύτερη προσφορά διεθνών ειδήσεων από τη ζήτηση και ότι τα εθνικά ή/και τοπικά κριτήρια επιλογής κυριαρχούν στις αίθουσες σύνταξης¹¹. Στον βαθμό που: α) το κοινό εξαρτάται από τα ΜΜΕ για την επιτήρηση και την κατανόηση ενός τέτοιου «μη παρεισφρητικού» θέματος όπως η δομή και ο ρόλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου· β) η Ευρώπη και η Ε.Ε. εμφανίζονται σπανίως στη θεματολογία των ΜΜΕ· και γ) οι ευρωπαϊκές υποθέσεις αφορούν τους περισσότερους, συνεπάγεται ότι το κοινό αισθάνεται αβεβαιότητα αναφορι-

11. Stylianos Papathanassopoulos, *European Television in the Digital Age*, Polity Press, Λονδίνο 2002, σ. 164-187.

κά με τη γνώση και την πληροφόρηση για την Ε.Ε., αναπτύσσοντας έτσι μια ισχυρή ανάγκη προσανατολισμού. Γι' αυτό και δεν αποτελεί σύμπτωση το γεγονός ότι έχει παρατηρηθεί μια αξιοσημείωτη ανακολουθία μεταξύ του συναισθηματικών και των γνωστικών συστατικών μερών της ελληνικής στάσης έναντι της Ε.Ε. Αυτό σημαίνει ότι αν και οι Έλληνες διάκεινται θετικά απέναντι στις ευρωπαϊκές υποθέσεις, μάλλον γνωρίζουν ελάχιστα γι' αυτές. Πριν από μια δεκαετία, τρεις στους τέσσερις Έλληνες ερωτώμενους (76%) περιέγραφαν τους εαυτούς τους ως «όχι πολύ καλά» ή «καθόλου καλά» πληροφορημένους για την Ε.Ε. (*Ευρωβαρόμετρο* 41, 1994). Επρόκειτο για ένα έλλειμμα προσλαμβανόμενης ενημέρωσης το οποίο χαρακτήριζε επίσης τους υπόλοιπους Ευρωπαίους. Σήμερα, παρότι μικρότερο, το έλλειμμα αυτό εξακολουθεί να υφίσταται: το 42% των Ελλήνων ερωτώμενων θεωρεί ότι τα εθνικά ΜΜΕ αναφέρονται ελάχιστα στην Ε.Ε. (*Ευρωβαρόμετρο* 60, 2003). Το κυριότερο, οι μισοί εξ αυτών δεν κατανοούσαν τον τρόπο λειτουργίας της Ε.Ε. και το 80% θεωρούσε ότι τα ΜΜΕ έπρεπε να παρέχουν περισσότερη πληροφόρηση για την ευρωπαϊκή Συνθήκη και τις προπαρασκευαστικές εργασίες για το ευρωπαϊκό Σύνταγμα (*Ευρωβαρόμετρο* 59.1, 2003).

Εφ' όσον οι άνθρωποι θεωρούν ένα θέμα συναφές προς τις προτεραιότητες και τις προτιμήσεις τους αλλά γνωρίζουν ελάχιστα γι' αυτό¹² και, επιπροσθέτως, δεν μπορούν να το κατανοήσουν, τείνουν να εξαρτώνται από τα Μέσα προκειμένου να ικανοποιήσουν την ανάγκη τους για προσανατολισμό. Εντούτοις, στον βαθμό που τα ΜΜΕ δεν ανταποκρίνονται όντως σε αυτή την ανάγκη, ακριβώς διότι, στην περίπτωσή μας, εμμένουν ως επί το πλείστον στις εγχώριες παρά στις ευρωπαϊκές ειδήσεις, σχηματίζεται ένα βραχυκύκλωμα. Λαμβανομένης υπόψη της επίδρασης των ειδησεογραφικών ΜΜΕ, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι, παρά το ενδιαφέρον τους για τις ευρωπαϊκές υποθέσεις και την εμπιστοσύνη τους στους ευρωπαϊκούς θεσμούς, οι Έλληνες προσεγγίζουν τις εκλογές για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο σύμφωνα με εσωτερικά κριτήρια διότι, μεταξύ άλλων, στερούνται εναλλακτικών πηγών ενημέρωσης. Αυτό συμβαίνει στον βαθμό που τα ειδησεογραφικά ΜΜΕ δεν τους παρέχουν αρκετή πληροφορία για την Ε.Ε. Για να το

12. Κατά μέσο όρο, η προσλαμβανόμενη γνώση των Ελλήνων για την Ε.Ε. είναι 4,54 (σε κλίμακα 1-10), επίδοση σχετικά υψηλή, συγκρινόμενη με τον μέσο όρο της Ε.Ε. των 15 που είναι 4,25 (βλ. *Ευρωβαρόμετρο* 59, 2003).

θέσουμε διαφορετικά: οι άνθρωποι των ΜΜΕ ενδεχομένως λένε ό-
τι καλύπτουν σε περιορισμένο βαθμό τις ευρωπαϊκές υποθέσεις
και τις ευρωεκλογές και σύμφωνα με εθνικά κριτήρια διότι αυτό
ακριβώς προσδοκά το κοινό. Τα μέλη του κοινού, ωστόσο, ίσως
δηλώνουν ότι δίνουν προτεραιότητα στα εθνικά θέματα διότι γνω-
ρίζουν ελάχιστα για τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά εξαιτίας των εκρο-
ών των ειδησεογραφικών ΜΜΕ. Πρόκειται, άρα, για μια διπλή αυ-
τοεκπληρούμενη προφητεία. Σε σημαντικό βαθμό, είτε ως βραχυ-
κύκλωμα, ή/και ως αυτοεκπληρούμενη προφητεία, ο τρόπος με τον
οποίο τα ελληνικά ΜΜΕ κάλυψαν τις ευρωεκλογές του 2004 δεν ι-
κανοποίησε την ανάγκη του κοινού για προσανατολισμό.

6. Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΕΙΔΗΣΕΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΚΑΛΥΨΗΣ ΤΩΝ ΕΥΡΩΕΚΛΟΓΩΝ

Καθώς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο είναι το μόνο απ' ευθείας εκ-
κλεγόμενο όργανο της Ε.Ε., είναι κρίσιμη η γνώση των κριτηρίων
με τα οποία ψηφίζει το εκλογικό σώμα. Ένα από αυτά είναι η σχε-
τική σημασία των θεμάτων για τις ευρωεκλογές: η ανεργία ήταν
για τους Έλληνες το πιο σημαντικό ζήτημα (70%), όπως ήταν, ε-
ξάλλου, και για όλους τους ερωτώμενους της Ε.Ε. των 15 (*Ευρω-
βαρόμετρο* 61). Ένας δεύτερος παράγοντας είναι ο χρόνος που
λαμβάνεται η απόφαση της ψήφου.

Τρίτος παράγοντας, εξίσου σημαντικός με τους δύο προανα-
φερθέντες, είναι η κάλυψη των εκλογών από τα ΜΜΕ, διότι αυτά
καθορίζουν το πλαίσιο και τη θεματολογία της δημόσιας συζήτη-
σης επηρεάζοντας, ως εκ τούτου, τις αντιλήψεις και τις αναπαρα-
στάσεις του κοινού για την Ε.Ε. Σε συνέχεια μιας σειράς ερευνών
σχετικά με τις ειδήσεις ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος,¹³ διεξαγάγαμε
μια ανάλυση περιεχομένου της ειδησεογραφικής κάλυψης της προ-
εκλογικής εκστρατείας για τις ευρωεκλογές του 2004. Η έρευνα

13. Deirdre Kevin, *Europe in the Media. A Comparison of Reporting, Representa-
tion, and Rhetoric in National Media Systems in Europe*, Lawrence Erlbaum As-
sociates, Λονδίνο, 2003. Pascale Leroy & Karen Siune, «The role of television in
European Elections: The cases of Belgium and Denmark», *European Journal of Com-
munication*, τόμ. 9, 1994, σ. 47-69. Holly Semetko - Patti Valkenburg, «Framing
European Politics: A content Analysis of Press and television News», *Journal of Com-
munication*, άνοιξη 2000, σ. 93-109.

καλύπτει τη χρονική περίοδο των τελευταίων δύο εβδομάδων της εκστρατείας (01/06/04-13/06/04).

Μονάδα ανάλυσης αποτέλεσε η κάθε μία δημοσίευση (είδηση, άρθρο γνώμης κ.τ.λ.) ή/και video που αναφερόταν στις ευρωεκλογές (στις παρελθούσες ή στις επικείμενες), στην Ε.Ε., στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και στην ευρωπαϊκή διακυβέρνηση σε σχέση τόσο με τους ευρωπαϊκούς όσο και τους εθνικούς πολιτικούς θεσμούς. Σε ό,τι αφορά τις εφημερίδες, ως «σχετικό δημοσίευμα» θεωρήθηκε κάθε κύρια αναφορά «ευρωπαϊκού» περιεχομένου στον κύριο τίτλο, υπότιτλο, υπέρτιτλο, την εισαγωγική παράγραφο και το κυρίως μέρος του δημοσιεύματος. Σε ό,τι αφορά τους τηλεοπτικούς σταθμούς, τα κριτήρια επιλογής ήταν ανάλογα με εκείνα των εφημερίδων: εισαγωγική εκφώνηση, ένθετος τίτλος στο video καθώς και το κυρίως τμήμα της είδησης.

Το ερευνητικό υλικό συλλέχθηκε από 12 ειδησεογραφικά ΜΜΕ: έξι εφημερίδες εθνικής κυκλοφορίας (*Απογευματινή*, *Έθνος*, *Ελευθεροτυπία*, *Ελ. Τύπος*, *Καθημερινή* και *Νέα*), δύο περιφερειακές (*Θεσσαλία* και *Πελοπόννησος*), τρία ιδιωτικά (*ALPHA*, *ANTI*, *MEGA*) και ένα δημόσιο τηλεοπτικό δίκτυο (*NET*). Εντοπίστηκαν 1.357 περιπτώσεις σε 102 φύλλα των οκτώ εφημερίδων και 245 περιπτώσεις (μονάδες ανάλυσης) σε 52 κεντρικά τηλεοπτικά δελτία ειδήσεων.¹⁴

Πριν από το κυρίως στάδιο διεξαγωγής της έρευνας, διεξαγάγαμε μια πιλοτική έρευνα στα δημοσιεύματα και τα δελτία ειδήσεων την πρώτη εβδομάδα της εκστρατείας, προκειμένου να καταλήξουμε στο τελικό φύλλο κωδικογράφησης και στις διερευνούμενες μεταβλητές της έρευνας. Οι συντελεστές αξιοπιστίας μεταξύ των ερευνητών-κωδικογράφων για τις κατηγορικές και τις αριθμητικές μεταβλητές ήταν 0,84 (Scott's Pi) και 0,93 (Pearson's correlation coefficient) αντίστοιχα.

Οι μονάδες ανάλυσης στις εφημερίδες καταχωρήθηκαν με βάση τον αριθμό και το μέγεθός τους, τον τύπο τους (editorial, ρεπορτάζ, άρθρο γνώμης ή συνέντευξη), τη θέση τους στην εφημερίδα (πολιτικό τμήμα, διεθνές τμήμα, οικονομικό τμήμα, άλλο), τη σελίδα δημοσίευσης, τη θέση του δημοσιεύματος στη σελίδα (δεξιά ή αριστερά), τις σχετικές φωτογραφίες, το θεματικό περιεχόμενο (46 διαφορετικές θεματικές κατηγορίες ήταν διαθέσιμες), την εστίαση

14. Την ερευνητική ομάδα αποτέλεσαν ο Ν. Δεμερτζής ως επιστημονικός υπεύθυνος, ο Π. Τσιλιγιάννης και επτά ερευνητές-κωδικογράφοι.

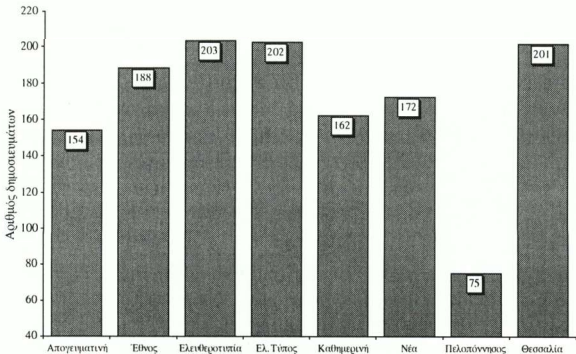
τους (με διαθέσιμες 22 διαφορετικές κατηγορίες), τον τόνο της κάλυψης, την πλαισίωση και τον τύπο του επικοινωνητή. Το περιεχόμενο των δελτίων ειδήσεων αναλύθηκε ομοίως σε ό,τι αφορά το θεματικό περιεχόμενο, την εστίαση, τον τόνο, την πλαισίωση και τον τύπο του επικοινωνητή. Κατά τα άλλα, οι ειδήσεις σχετικά με την Ε.Ε. και την Ευρώπη κωδικοποιήθηκαν με βάση τη σειρά εμφάνισής τους στο δελτίο, τη διάρκειά τους και το εάν ήταν αυτόνομες ή ενσωματωμένες σε άλλες ειδήσεις του ίδιου video.

7. ΚΑΛΥΨΗ

Με εξαίρεση μια περιφερειακή εφημερίδα (*Πελοπόννησος*), στις υπόλοιπες επτά εφημερίδες, που αντιπροσωπεύουν περίπου το 90% της εθνικής κυκλοφορίας και το μεγαλύτερο τμήμα του πολιτικού φάσματος, η κατανομή της κάλυψης είναι ισορροπημένη και κυμαίνεται μεταξύ του 11% και του 15% επί του συνόλου των δημοσιευμάτων (βλ. Γράφημα 1). Συνήθως, οι περιφερειακές εφημερίδες στην Ελλάδα διατηρούν μια λίγο ως πολύ τοπική θεματολογία στις ειδήσεις τους καθώς οι περισσότεροι αναγνώστες τους αγο-

ΓΡΑΦΗΜΑ 1

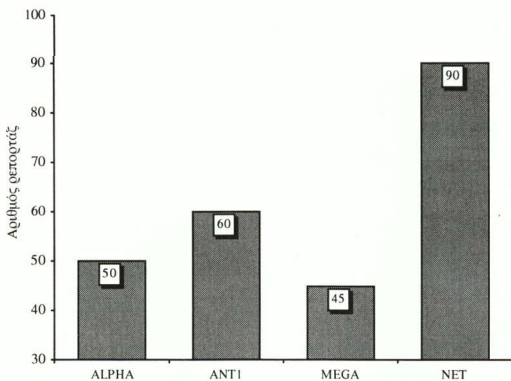
Η κάλυψη των ευρωεκλογών από τον Τύπο

ΓΡΑΦΗΜΑ 1α

Η κάλυψη των ευρωεκλογών από την τηλεόραση

ράζουν παράλληλα μια «εθνική» εφημερίδα από την οποία μπορούν να πληροφορηθούν για τις διεθνείς ειδήσεις. Αντιθέτως, οι ευρωεκλογές έλαβαν εκτενέστερη κάλυψη στη NET σε σύγκριση με τους τρεις ιδιωτικούς τηλεοπτικούς σταθμούς (βλ. Γράφημα 1α).

Εντούτοις, ο αριθμός των ειδησεογραφικών αναφορών παρέχει ελάχιστη πληροφορία σχετικά με τη βαρύτητα την οποία κάθε μέσο αποδίδει σε μια είδηση, όταν λαμβάνονται υπόψη επιπλέον μεταβλητές. Για τον λόγο αυτό κατασκευάστηκε για αμφότερα τα Μέσα ένας «δείκτης ορατότητας»: για τις εφημερίδες, ο δείκτης αυτός συντέθηκε με βάση το μέγεθος του δημοσιεύματος, τον τύπο του, τη θέση του στην εφημερίδα, τη σελίδα δημοσίευσης, τη θέση του στη συγκεκριμένη σελίδα της εφημερίδας και την ύπαρξη (ή μη) συνοδευτικής του δημοσιεύματος φωτογραφίας. Η μέση τιμή της ορατότητας διαμορφώθηκε στο 14,41 (ελάχιστη 5, μέγιστη 37 και τυπική απόκλιση 5,16). Αν και πέντε από τις οκτώ διερευνούμενες εφημερίδες (*Ελευθεροτυπία, Καθημερινή, Νέα, Έθνος, Ελ. Τύπος*) έχουν ορατότητα που υπερβαίνει τη μέση τιμή, ωστόσο, αυτή δεν θεωρείται ιδιαίτερα ικανοποιητική.

Στην περίπτωση της τηλεόρασης, η «ορατότητα» της κάθε ειδη-

σεογραφικής αναφοράς βασίστηκε στη σειρά εμφάνισης στο δελτίο, στη διάρκειά της και στο αν ήταν αυτόνομη ή ενσωματωμένη με άλλες ειδήσεις στο ίδιο video. Η μέση τιμή της ορατότητας ήταν, εν προκειμένω, 6,69 (ελάχιστη 2, μέγιστη 16 και τυπική απόκλιση 3,34). Τα εν λόγω ευρήματα αποδεικνύουν ότι σε αμφότερα τα Μέσα –και περισσότερο στον Τύπο– οι εκλογές για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο δεν περιβλήθηκαν με υψηλή ειδησεογραφική αξία.

Συγκρίνοντας τον αριθμό των ειδήσεων στον Τύπο και την τηλεόραση συμπεραίνονται τα εξής: α) με εξαίρεση τη *Θεσσαλία*, η κατάταξη των επτά εφημερίδων με βάση τον αριθμό των δημοσιευμάτων είναι περίπου ανάλογη με την ιεράρχηση τους βάσει της ορατότητας των δημοσιευμάτων. Παρά το γεγονός ότι η *Θεσσαλία* δημοσιεύει μεγάλο αριθμό ειδήσεων για τις ευρωεκλογές, αποδίδει σε αυτές χαμηλή ειδησεογραφική αξία· β) μια αξιοσημείωτη διαφορά εντοπίζεται στο δείκτη ορατότητας των τηλεοπτικών ειδήσεων. Αν και οι εκροές του *ALPHA* είναι περιορισμένες από ποσοτική άποψη, χαρακτηρίζονται από υψηλή ειδησεογραφική αξία. Η ακριβώς αντίθετη τάση παρατηρείται στον *ANTI* και στη *NET*.

8. ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, προσδιορίστηκαν εξαρχής 46 διαφορετικές κατηγορίες αναφορικά με το περιεχόμενο των ειδήσεων για τις ευρωεκλογές, προκειμένου οι κωδικογράφοι να εντοπίσουν σχεδόν κάθε θέμα σχετικό με τις εκλογές και την Ε.Ε. Δυστυχώς, σε αμφότερα τα Μέσα το εύρος των θεμάτων ήταν περιορισμένο. Ως εκ τούτου, όλες οι κατηγορίες ομαδοποιήθηκαν, τελικά, σε πέντε θεματικές ενότητες: α) δραστηριότητες ελληνικών πολιτικών κομμάτων· β) πολιτική και θεσμική λειτουργία της Ε.Ε.· γ) δραστηριότητες ευρωπαϊκών πολιτικών κομμάτων· δ) κοινωνικά και οικονομικά θέματα, και ε) άλλα θέματα. Σε αμφότερα τα Μέσα, η πλειονότητα των θεμάτων τοποθετήθηκε στην πρώτη ομάδα. Στις περισσότερες περιπτώσεις, μια ευρωπαϊκή είδηση επρόκειτο να αφορά τα ελληνικά πολιτικά κόμματα και αυτό συνέβαινε όχι μόνο τις δύο τελευταίες εβδομάδες της εκστρατείας αλλά ολόκληρο το διάστημα των σαράντα ημερών που προηγήθηκε των εκλογών της 13ης Ιουνίου. Παρόλα αυτά, όπως φαίνεται στους Πίνακες 1 και 1α, υπάρχει σημαντική διαφορά μεταξύ του Τύπου και της Τηλεό-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Αριθμός ειδήσεων ανά ομάδα θεμάτων (Τύπος)

	Συχνότητα	% επί του συνόλου
Δραστηριότητα ελληνικών κομμάτων	729	53,7
Θέματα λειτουργίας Ε.Ε.	395	29,1
Κοινωνικά και οικονομικά θέματα	251	18,5
Δραστηριότητα ευρωπαϊκών εθνικών κομμάτων	69	5,1
Άλλο	92	6,8
Σύνολο	1.536	113,2

ρασης. Με επικεφαλής την *Καθημερινή* και την *Απογευματινή*, οι εφημερίδες (με εξαίρεση την *Πελοπόννησο*) αποδίδουν πολύ μεγαλύτερη σημασία στις λειτουργίες της Ε.Ε. σε σχέση με τους τηλεοπτικούς σταθμούς. Αξίζει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι η *NET* αναφέρεται εκτενέστερα στην Ε.Ε. σε σύγκριση με τα υπόλοιπα τρία τηλεοπτικά δίκτυα: 21% έναντι 6,7% του *MEGA*, 11,7% του *ANT1* και 6% του *ALPHA*. Εκ των τριών ιδιωτικών τηλεοπτικών σταθμών, το *MEGA* πρωτίστως και ο *ALPHA* δευτερευόντως αποδίδουν τη μεγαλύτερη προσοχή στις δραστηριότητες των ελληνικών πολιτικών κομμάτων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1α

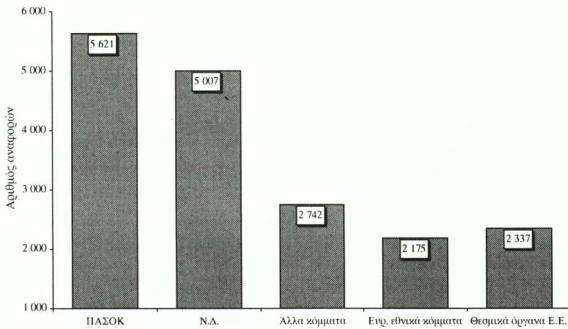
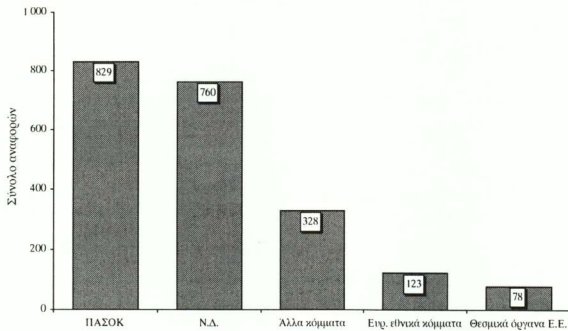
Αριθμός ειδήσεων ανά ομάδα θεμάτων (δελτία ειδήσεων)

	Συχνότητα	% επί του συνόλου
Δραστηριότητα ελληνικών κομμάτων	176	71,8
Θέματα λειτουργίας Ε.Ε.	32	13,1
Κοινωνικά και οικονομικά θέματα	32	13,1
Δραστηριότητα ευρωπαϊκών εθνικών κομμάτων	14	5,7
Άλλο	33	13,5
Σύνολο	287	117,2

9. ΕΣΤΙΑΣΗ

Πέρα από τα συγκεκριμένα θέματα που καλύφθηκαν από τα Μέσα, στην έρευνα μετρήθηκε η εστίαση των ειδησεογραφικών αναφορών σε συγκεκριμένα «δρώντα υποκείμενα» των ειδήσεων, π.χ. τον πρωθυπουργό, την κυβέρνηση, τον αρχηγό της αξιωματικής αντιπολίτευσης, βουλευτές, ελληνικά και ευρωπαϊκά πολιτικά κόμματα καθώς και τους θεσμούς της Ε.Ε. (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ECOFIN, Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, κ.ά.). Τόσο στον Τύπο όσο και στην τηλεόραση οι ευρωεκλογές παρουσιάζονται με όρους εσωτερικής πολιτικής. Στα Γραφήματα 2 και 2α φαίνεται ευκρινώς ότι τα ελληνικά ΜΜΕ (και, κυρίως, τα τηλεοπτικά δελτία ειδήσεων) ευνοούν το δικομματισμό «σε βάρος» των ευρωπαϊκών θεσμών. Το στοιχείο αυτό είναι μάλλον φυσιολογικό καθώς το ελληνικό κοινό ανέκαθεν θεωρούσε τις ευρωεκλογές ως μία ακόμα βαθμίδα για πολιτικές αντιπαραθέσεις σε εθνικό επίπεδο. Βεβαίως, οι εφημερίδες (κυρίως το *Έθνος*, η *Ελευθεροτυπία*, ο *Ελ. Τύπος* και η *Καθημερινή*) εστίασαν, τρόπον τινά, στα ευρωπαϊκά κόμματα και στους θεσμούς της Ε.Ε. καθώς δημοσίευσαν ειδήσεις για τη διεύρυνση της Ε.Ε., την Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας, την προοπτική της ένταξης της Τουρκίας στην Ε.Ε. και το ευρωπαϊκό Σύνταγμα. Εντούτοις, οι εν λόγω ειδήσεις ήταν διεσπαρμένες και η εστίαση σε «δρώντα υποκείμενα» απείχε από την αντίστοιχη στους εγχώριους πολιτικούς θεσμούς.

Στον βαθμό που οι μετρήσεις του *Ευρωβαρομέτρου* (τχ. 61) πριν τις ευρωεκλογές είναι αρκετά έγκυρες, θα διατεινόταν κανείς ότι τα ελληνικά ΜΜΕ και, κυρίως, οι τηλεοπτικοί σταθμοί δεν ικανοποίησαν τις ενημερωτικές ανάγκες των καταναλωτών τους, ακριβώς διότι η Ελλάδα είναι η χώρα που τάσσεται περισσότερο υπέρ της διεύρυνσης (66%) και της κοινής εξωτερικής πολιτικής (78%). Επίσης, κατατάσσεται στην τρίτη θέση (80%) των υποστηρικτών της κοινής αμυντικής πολιτικής ασφαλείας. Ωστόσο, θα πρέπει να σκεφθούμε ότι οι Έλληνες, όπως και όλοι οι ευρωπαίοι πολίτες, αποδίδουν εξαιρετική έμφαση (70%) στην ανεργία ως το πιο σημαντικό θέμα γι' αυτούς στις ευρωεκλογές του 2004. Ακόμη και σε αυτήν την περίπτωση τα ελληνικά ΜΜΕ δεν προσέφεραν αρκετά: στην πλειονότητά τους αναφέρονταν σε εσωκομματικές αψιμαχίες και εκλογικές τακτικές παρά σε ένα τόσο σημαντικό εγχώριο (και ευρωπαϊκό) θέμα.

ΓΡΑΦΗΜΑ 2*Θεματική εστίαση δημοσιευμάτων***ΓΡΑΦΗΜΑ 2α***Θεματική εστίαση τηλεοπτικών ειδήσεων*

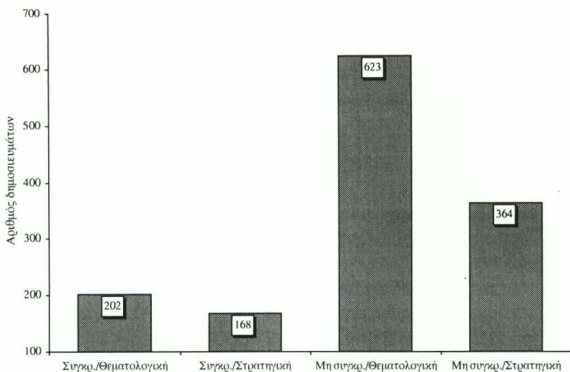
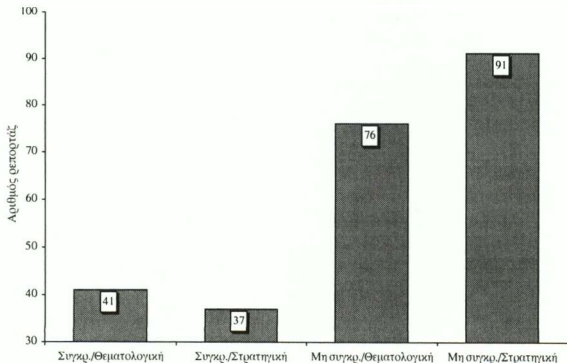
10. Ο ΤΟΝΟΣ

Ανεξαρτήτως του περιεχομένου και της εστίασης των ειδησεογραφικών αναφορών, ο τόνος που υιοθέτησαν τα ΜΜΕ ήταν εμφανώς εθνοκεντρικός. Εντούτοις, παρατηρείται μεγάλη διαφορά μεταξύ του Τύπου και της τηλεόρασης: ο τόνος της τελευταίας είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου εθνοκεντρικός, ενώ ο τόνος των εφημερίδων ενέχει σε ικανό βαθμό τόσο ευρω-κεντρικές όσο και μικτές προσεγγίσεις.

Μια άλλη διαφορά μεταξύ των δύο Μέσων εντοπίζεται σε ό,τι αφορά τον τόνο με τον οποίο καλύπτουν τα ευρωπαϊκά θέματα. Ακόμη και όταν πρόκειται για τις ευρωεκλογές, οι δραστηριότητες των ελληνικών πολιτικών κομμάτων ή, ακόμη, και κοινωνικά ή οικονομικά θέματα καλύφθηκαν, κατά το μάλλον ή ήττον, με εθνοκεντρικό τόνο. Μολαταύτα, είναι ασφαλώς ασύνηθες, αν όχι παράδοξο, η προσέγγιση των λειτουργιών της Ε.Ε. να γίνεται με ένα σχεδόν παρόμοιο εθνοκεντρικό τόνο. Αυτό, πάντως, συνέβη με τους ελληνικούς τηλεοπτικούς σταθμούς, σε αντιδιαστολή με τις ελληνικές εφημερίδες: προσεγγίζουν τα ζητήματα της Ε.Ε. εθνοκεντρικά. Φαίνεται ότι οι εφημερίδες αφήνουν περιθώριο για ευρωκεντρικές οπτικές, γεγονός το οποίο θα μπορούσε να προαγάγει, κατά κάποιο τρόπο, μια ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα.

11. ΠΛΑΙΣΙΩΣΗ

Όπως συνέβη στα περισσότερα από τα 25 κράτη-μέλη της Ε.Ε., η εκστρατεία των ευρωεκλογών του 2004 χαρακτηρίστηκε από ηπιότητα και απάθεια. Αν και, συνήθως, αυτό δεν είναι το κλίμα στο οποίο διεξάγονται οι εκστρατείες στην Ελλάδα, αυτή τη φορά υπήρχαν δύο συγκεκριμένοι παράγοντες οι οποίοι συνεισέφεραν στη χαλαρή ατμόσφαιρα των εκλογών: πρώτον, η νίκη της Ν.Δ. στις εθνικές βουλευτικές εκλογές που είχαν διεξαχθεί τρεις μήνες πριν και δεύτερον, ο νέος αρχηγός του ΠΑΣΟΚ, Γεώργιος Παπανδρέου, υιοθέτησε ένα ήπιο ύφος αντιπολίτευσης διότι, έκτοτε, το κόμμα του διερχόταν μια φάση ανασύνταξης ύστερα από μία οδυνηρή ήττα. Επομένως, σε κάθε περίπτωση η προεκλογική ατμόσφαιρα ήταν ήρεμη. Εκτραχύνθηκε μόνο την τελευταία εβδομάδα της εκστρατείας λόγω της επιθυμίας του ΠΑΣΟΚ να αυξήσει την εκλογι-

ΓΡΑΦΗΜΑ 3*Η πλαισίωση των δημοσιευμάτων***ΓΡΑΦΗΜΑ 3α***Η πλαισίωση των δελτίων ειδήσεων*

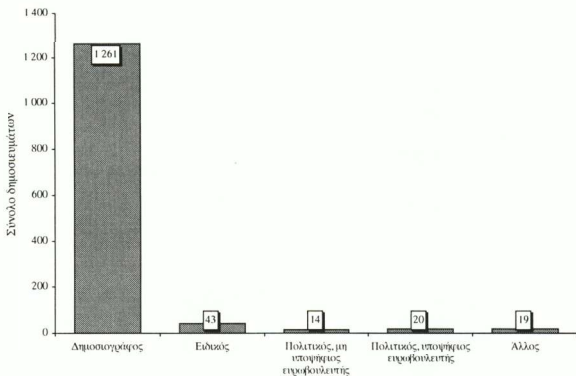
κή συμμετοχή. Αυτός ήταν, άλλωστε, ο λόγος που τα ΜΜΕ κάλυψαν την εκστρατεία με έναν μη συγκρουσιακό τρόπο. Στην παρούσα έρευνα, αποτιμήσαμε την πλαισίωση των ειδήσεων σε δύο διαφορετικά είδη ειδησεογραφικών αναφορών: σε αυτές που εστίαζαν σε θέματα (ευρωπαϊκά ή εθνικά) και σε αυτές που εστίαζαν στη στρατηγική των κομμάτων. Όπως φαίνεται στα Γράφηματα 3 και 3α, αμφότερα τα Μέσα υιοθέτησαν και για τα δύο είδη ειδησεογραφικών αναφορών μία μη συγκρουσιακή πλαισίωση. Σε ό,τι αφορά συγκεκριμένες ομάδες θεμάτων, μόνο οι ειδήσεις σχετικά με τις δραστηριότητες των ελληνικών και ευρωπαϊκών πολιτικών κομμάτων πλαισιώθηκαν, σε κάποιο βαθμό, με συγκρουσιακό τρόπο (περίπου 2 στα 3 δημοσιεύματα συγκρουσιακής πλαισίωσης αφορούν τα ελληνικά πολιτικά κόμματα), κάτι που είναι, ωστόσο, αναμενόμενο.

12. ΤΥΠΟΙ ΤΩΝ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΗΤΩΝ

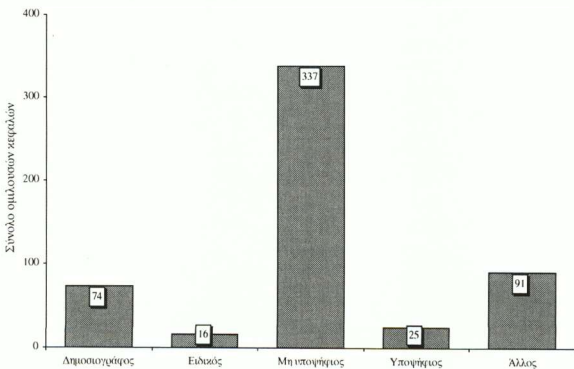
Μια αξιοσημείωτη διαφορά εντοπίστηκε μεταξύ των δύο Μέσων σε ό,τι αφορά το τύπο των επικοινωνητών που επιστρατεύουν. Στις εφημερίδες, οι μόνοι αναγνωρισμένοι επικοινωνητές για τα ευρωπαϊκά θέματα και τις ευρωεκλογές ήταν οι δημοσιογράφοι (βλ. Γράφημα 4). Αυτό αποτέλεσε έκπληξη με βάση τα δεδομένα των ελληνικών εφημερίδων στις οποίες ανεξάρτητοι αναλυτές, ειδικοί και διανοούμενοι δημοσιεύουν τις απόψεις τους κατά τις προεκλογικές περιόδους. Αντιθέτως, η αναλογία των δημοσιογράφων στις «ομιλούσες κεφαλές» των τηλεοπτικών δελτίων είναι αρκετά μικρή. Βεβαίως, αυτό οφείλεται, εν μέρει, και σε ένα μορφικό στοιχείο του τηλεοπτικού ρεπορτάζ, σύμφωνα με το οποίο ο δημοσιογραφικός λόγος επενδύεται συνηθέστερα με στιγμιότυπα (voice off). Πέραν τούτου, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο πρόσφατος νόμος για τη ρύθμιση των προεκλογικών δραστηριοτήτων και δαπανών επιτρέπει μόνο μερικές εμφανίσεις των υποψηφίων τόσο στα δημόσια όσο και στα ιδιωτικά τηλεοπτικά δίκτυα. Σε αυτό οφείλεται το γεγονός ότι η πλειονότητα των «ομιλουσών κεφαλών» είναι πολιτικοί των δύο μεγαλύτερων κομμάτων που δεν ήταν υποψήφιοι για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (βλ. Γράφημα 4α).

ΓΡΑΦΗΜΑ 4

Τύπος επικοινωνητή στις εφημερίδες

ΓΡΑΦΗΜΑ 4α

Τύπος επικοινωνητή στην τηλεόραση

13. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τα κύρια ευρήματα της παρούσας έρευνας συνοψίζονται στα εξής: α) οι περισσότερες ειδήσεις για τις ευρωεκλογές αναφέρθηκαν κυρίως στα ελληνικά πολιτικά κόμματα και σε εσωτερικά θέματα (πρωτίστως σχετικά με την εγχώρια προεκλογική δραστηριότητα) παρά σε ευρωπαϊκά θέματα· β) στην πλειονότητά τους, οι ειδήσεις σχετικά με τις ευρωεκλογές ή/και την Ε.Ε. είχαν εθνοκεντρικό τόνο· γ) οι πολιτικοί ήταν οι βασικοί επικοινωνητές στα τηλεοπτικά δελτία ειδήσεων ενώ οι δημοσιογράφοι αποτέλεσαν τις εξέχουσες πηγές των διαφόρων ευρωπαϊκών ειδήσεων στις εφημερίδες· δ) οι περισσότερες ειδησεογραφικές αναφορές πλαισιώθηκαν με έναν μη συγκρουσιακό τρόπο.

Δεδομένων των ευρημάτων αυτών, τίθεται το ερώτημα σχετικά με το εάν η ειδησεογραφική κάλυψη των ευρωεκλογών του 2004 συνεισέφερε στον σχηματισμό μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας με τη διάδοση της κατάλληλης πληροφορίας. Η απάντηση είναι αρνητική. Ο τρόπος με τον οποίο τα ελληνικά ΜΜΕ κάλυψαν τις πρόσφατες ευρωεκλογές δεν γεφύρωσε το χάσμα μεταξύ της Ευρώπης και των πολιτών της, ούτε τα ΜΜΕ συνεισέφεραν στην οικοδόμηση της ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας. Αντιθέτως, φαίνεται ότι υποστήριξαν το έλλειμμα νομιμοποίησης της ευρωπαϊκής πολιτείας. Εντούτοις, είναι γεγονός ότι αυτή είναι μια κοινή πρακτική στα εθνικά επικοινωνιακά συστήματα της Ε.Ε. των 25. Για το κοινό πολλών χωρών, η Ε.Ε. παραμένει μια σημαντική αλλά απόμακρη και μη κατανοήσιμη πολιτική οντότητα. Όσα περισσότερα γνωρίζουν γι' αυτήν, τόσο περισσότερο θα προσανατολισθούν στις διαδικασίες της ενοποίησης. Και αυτό θέτει, εν προκειμένω, μια πρόκληση για τα εθνικά ΜΜΕ.

La Grèce du politique, *Pole Sud*, τχ. 18, Μάιος 2003. Κείμενα των: Δ. Βορίκα, Θ. Διαμαντόπουλου, Γ. Κοντογιώργη, Χρ. Ροζάκη, Δ. Σωτηρόπουλου, Καλ. Σπανού, Κ. Τσουκαλά, Λ. Τσούκαλη, Ν. Χλέπα.

Πριν από έναν χρόνο, η γαλλική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης *Pole Sud* (η οποία διευθύνεται από τον Paul Allier), εξέδωσε ένα ενδιαφέρον τεύχος αφιερωμένο στην πολιτική Ελλάδα, στην «Ελλάδα του πολιτικού», όπως χαρακτηριστικά επιγράφεται ο εν λόγω φάκελος. Η έκδοση, η οποία συντονίστηκε από τον καθηγητή Γ. Κοντογιώργη, περιλαμβάνει οκτώ κείμενα-αναλύσεις οι οποίες προσεγγίζουν ιδιαίτερες όψεις της πολιτικής Ελλάδας των τελευταίων ετών.

Η ανάλυση των Δ. Σωτηρόπουλου και Δ. Βορίκα («Οι υπουργικές ελίτ στην Ελλάδα, από το 1974 μέχρι το 2000») παρουσιάζει τα προσωρινά αποτελέσματα έρευνας που αφορά την κοινωνική σύνθεση των ελληνικών κυβερνήσεων 1974-2000. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, η υπαρκτή ανανέωση του υπουργικού προσωπικού δεν συνοδεύθηκε από μία αμφισβήτηση της ανδρικής κυριαρχίας σε αυτό, ενώ τα λεγόμενα ελεύθερα επαγγέλματα (μηχανικοί, οικονομολόγοι) κέρδισαν έδαφος στην κατάκτηση υπουργικών θώκων. Στη διάρκεια των τελευταίων ετών του 20ού αιώνα, αυξήθηκε, επίσης, ο αριθμός των πανεπιστημιακών και των δημοσιογράφων στις κυβερνητικές ελίτ, ενώ μειώθηκε ο αριθμός εκείνων οι οποίοι έκαναν σπουδές στο εξωτερικό προτού αναλάβουν υπουργικό αξίωμα. Ένα γενικότερο συμπέρασμα: οι αλλαγές στις υπουργικές ελίτ, αλλαγές οι οποίες θα μπορούσαν να παραπέμπουν στον νέο ρόλο του μεταπολιτευτικού κράτους, υπολείπονται των γενικότερων κοινωνικών εξελίξεων.

Ο Θ. Διαμαντόπουλος («Η μεταδικτατορική Ελλάδα: πολιτικές δυνάμεις και κοινή γνώμη») επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στο

μεταδικτατορικό πολιτικό σύστημα, επισημαίνοντας τη θεσμική του σταθερότητα και τη θεσμοποίηση των βασικότερων πολιτικών του δυνάμεων. Αναφορικά με το κομματικό σύστημα της περιόδου, ο συγγραφέας υπογραμμίζει την άτεγκτη και σχετικά ισορροπημένη δικομματική του δόμηση, σε ένα πρώτο στάδιο κεντρόφυγη και, αργότερα, κεντρομόλα. Παρά τις πρόσφατες ενδείξεις για νέες οριζόντιες διαιρετικές τομές, ο ελληνικός δικομματισμός διαθέτει αρκετούς υλικούς και ψυχολογικούς πόρους ώστε να αντεπεξέλθει στις νέες προκλήσεις.

Ο Γ. Κοντογιώργης («Η σύγχρονη Ελλάδα: ένα παράδειγμα προερχόμενο από το ελληνικό κοσμοσύστημα») υποστηρίζει ότι η Ελλάδα εκπροσωπεί ένα διαφορετικό, από άλλες ευρωπαϊκές κοινωνίες, παράδειγμα μετάβασης στο μεγάλης κλίμακας σύγχρονο ανθρωποκεντρικό κοσμοσύστημα. Το ελληνικό πολιτικό σύστημα, προερχόμενο από έναν «πρωτόγονο» και μικρής κλίμακας ανθρωποκεντρισμό, δυσκολεύεται να συνδυάσει με νεωτερικό τρόπο το κοινωνικό με το πολιτικό, παραπέμποντας έτσι σε μία διαφορετικού τύπου άρθρωση τους. Ωστόσο, μία τέτοια κατεύθυνση, η οποία θα μπορούσε να χρωθεί σε μία ελληνική «υστέρηση», ενδέχεται να αντιπροσωπεύει και μία νέα ερευνητική και πολιτική διέξοδο, ένα «εργαστήρι» για τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο νεωτερικός πολιτικός πολιτισμός.

Η ανάλυση του Χρ. Ροζάκη («Η διεθνής θέση της Ελλάδας») ασχολείται με τη θέση και τον ρόλο της Ελλάδας στην Ε.Ε., τις προοπτικές της χώρας για ενεργητική, θετική, εμπλοκή στα βαλκανικά προβλήματα, καθώς και στην ειρηνική διευθέτηση της ελληνοτουρκικής διένεξης. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η Ελλάδα στοιχίστηκε με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες προκειμένου να διαδραματίσει έναν θετικό ρόλο στα Βαλκάνια, εμμένοντας, παράλληλα, ότι η ειρηνική λύση της ελληνοτουρκικής κρίσης είναι μονόδρομος.

Η Καλλιόπη Σπανού («Η ελληνική διοίκηση σε μετασχηματισμό: η διπλή πρόκληση του εκδημοκρατισμού και του εξευρωπαϊσμού») αναδεικνύει τις δύο μείζονες προκλήσεις τις οποίες αντιμετωπίζει η ελληνική δημόσια διοίκηση. Τον εκδημοκρατισμό της σε σχέση με την πολιτική και με τους πολίτες και τον εξευρωπαϊσμό της ώστε να συμμετάσχει επί ίσοις όροις στην ευρωπαϊκή ενσωμάτωση. Οι δύο αυτές προκλήσεις επιβάλλουν την αμφισβήτηση των κληροδοτημένων πρακτικών.

Ο Α. Τσούκαλης («Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Ένωση») επιση-

μαίνει τον καταλυτικό ρόλο της Ε.Ε. στον εσωτερικό εκσυγχρονισμό της χώρας και, στο πλαίσιο αυτό, την κυριαρχία των εκσυγχρονιστικών δυνάμεων, παρά τις όντως δυναμικές αντιστάσεις διαφόρων οργανωμένων ομάδων οι οποίες καθυστέρησαν την αναγκαία προσαρμογή της χώρας. Αν και μένουν ακόμη πολλά να γίνουν, ο συγγραφέας εκτιμά ότι η συμμετοχή της χώρας στην Ε.Ε. την αναδεικνύει σε σημαντικό σταθεροποιητικό παράγοντα στην περιοχή.

Ο Ν.-Κ. Χλέπας («Διοικητικός χάρτης και πολιτική εξουσία: τα διακυβεύματα της αποκέντρωσης στην Ελλάδα») υπογραμμίζει τη σχετικά πρόσφατη αναβάθμιση της αποκέντρωσης ως διακριτής βαθμίδας, διαφορετικής από την εθνικο-συγκεντρωτική πολιτική ρύθμιση, ικανής να ανανεώσει το πολιτικό σύστημα το οποίο πάσχει από κρίση εμπιστοσύνης.

Αν αφήσαμε για το τέλος της παρουσίασης την ανάλυση του Κ. Τσουκαλά («Η ελληνική κοινωνία ενώπιον της ευρωπαϊκής ενσωμάτωσης»), είναι γιατί το συγκεκριμένο κείμενο παρουσιάζει, για τον υπογράφοντα, εξαιρετικό ενδιαφέρον, τέμνοντας οικείου προβληματισμούς. Ο Κ. Τσουκαλάς επιχειρεί να δει τους τρόπους «σύγκλισης» της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Ένωση και τις πολιτικές, οικονομικο-κοινωνικές και ιδεολογικές συνέπειές τους. Αρχικά, στέκεται στον όρο «σύγκλιση», επισημαίνοντας ότι η απουσία «αυθεντικού κοινωνικού συμβολαίου» σε ευρωπαϊκή κλίμακα μπορεί μεν να διαγράφει από τον ορίζοντα την άσκηση κεντρικά εκπορευόμενων καταναγκαστικών επεμβάσεων για την κοινωνική ενσωμάτωση, ωστόσο, δεν ακυρώνει μία σειρά απαραίτητων ρήξεων για την παραγωγή ενός νέου πρωτόγνωρου πεδίου κοινωνικής και θεσμικής ομογενοποίησης. Οι ρήξεις αυτές –πρόκειται για τις πολιτικές «σύγκλισης»,– προκαλούμενες εκ των άνω, σκοπεύουν ουσιαστικά την «ιδρυτική αναπαράσταση του φαντασιακού υποκειμένου του γενικού συμφέροντος». Η διαδικασία αυτή δεν μπορεί παρά να έχει μείζονες συνέπειες στην ίδια την πολιτική: στα περιεχόμενα και στις μορφές άσκησής της. Αυτό που μοιάζει να αποσύρεται από τον ορίζοντα είναι μία ενιαία και κρατικο-κυριαρχική πολιτική θέληση η οποία να αποφασίζει σχετικά αυτόνομα την πορεία που θα ακολουθήσει ο κάθε ιδιαίτερος κοινωνικός σχηματισμός: συνέχιση μιας εθνικής ιδιαιτερότητας ή αναπαράγωγή του κοινωνικο-αξιακού παραδοσιακού διάκοσμου; Η σύγκλιση έρχεται, ακριβώς, να ανατρέψει αυτή τη γνωστή ως σήμε-

ρα εναλλακτική λύση, επιβάλλοντας μία θεσμική, οικονομική αλλά και ιδεολογική συμπίεση προτύπων και λειτουργιών. Το πολιτικό ενδύεται τον μανδύα ενός «τεχνο-αυταρχισμού», αποκλειστικός σκοπός του οποίου, πλέον, είναι η αποφασιστική κάμψη των αντιστάσεων στην ευρωπαϊκή ενσωμάτωση. Στο πλαίσιο αυτό, τα κοινωνικά διακυβεύματα παρουσιάζονται «αντικειμενικοποιημένα» –πρόκειται, εδώ, προφανώς, για την αντιπολιτική ρητορική του «μονόδρομου»– αφού ο μοναδικός και επείγων στόχος είναι η ομογενοποίηση, η οποία, στην ξέφρενη πορεία της, δεν μπορεί παρά να παράγει το διαβόητο «δημοκρατικό έλλειμμα».

Ένα από τα κορυφαία αποτελέσματα της διαδικασίας αυτής είναι η επιχειρούμενη ριζική διάκριση ανάμεσα στο «κοινωνικό» και το «πολιτισμικό». Το πρώτο συνιστά αποκλειστικό αντικείμενο της «σύγκλισης», το δεύτερο αφήνεται να εξελιχθεί αυτόνομα, με σεβασμό των εθνικών ιδιαιτεροτήτων. Ωστόσο, ακριβώς στο σημείο αυτό, η πολιτική χάνει την κεντρικότητά της. Αποεθνικοποιείται, πράγμα που σημαίνει ότι αδυνατεί να ελέγξει και να νομιμοποιήσει κοινωνικά τις αποφάσεις της, αλλά και να επεξεργαστεί την «κοινωνιο-πολιτισμική» αλλαγή που επιβάλλει η είσοδος σε μία περίοδο πτώσης των συνόρων και μετασχηματισμού των αξιακών κωδίκων. Αυτή η απογύμνωση του πολιτικού βολονταρισμού, της κρατικο-εθνικής πολιτικής ρύθμισης, μπορεί να προκαλεί διαστρεφικά αποτελέσματα (ενίσχυση των ιδεολογικών αρχαϊσμών, των πολιτισμικών αντιστάσεων), αφού δεν λαμβάνει υπόψη της την ιστορικότητα του πολιτικού, δηλαδή το γεγονός ότι κάθε ευρωπαϊκός κοινωνικός σχηματισμός έχει τις δικές του κοινωνικές ιδιαιτερότητες, έχοντας ανάγκη να διανύσει έναν σχετικά αυτόνομο, δικό του δρόμο, προς τον εκσυγχρονισμό της οικονομικής και νομοματικής σταθερότητας.

Η ελληνική περίπτωση εικονογραφεί μία τέτοια διαδρομή. Παρά τις μετρήσιμες οικονομικές επιδόσεις, ιδιαίτερα των τελευταίων ετών, η κοινωνική, ιδεολογική και πολιτισμική δομή της χώρας δείχνει να αποκλίνει από τις αντίστοιχες των άλλων ευρωπαϊκών χωρών, εμμένοντας στις δικές της δομικές οριζουσες. Στις ιστορικο-πολιτισμικές ιδιαιτερότητες της Ελλάδας (γλώσσα, θρησκεία, παράδοση), θα πρέπει να προστεθεί και η ιδιόμορφη οικονομική της ανάπτυξη: οικογενειακές αγροτικές δομές (παρά την αγροτική έξοδο), γενικότερη αντίσταση στη διαδικασία μισθωτοποίησης, ατομικές και οικογενειακές μικρο-επιχειρήσεις, πολυσθενείς δρα-

στηριότητες, διόγκωση του κράτους, (νέο-) πελατειακές σχέσεις, πράγματα τα οποία, μεταξύ άλλων, δείχνουν ότι η ελληνική οικονομικο-κοινωνική δομή ανθίσταται στον διαρθρωτικό εκσυγχρονισμό της. Αντίσταση, η οποία αγκιστρώνεται στα «κεκτημένα», προκειμένου να αντιμετωπίσει απειλητικά σχέδια κοινωνικής αποδιοργάνωσης.

Νομίζουμε ότι αυτό το οποίο αναδύεται από την ανάλυση του Κ. Τσουκαλά, την οποία παρουσιάζουμε εδώ σχηματικά, είναι: α) μία απόκλιση ανάμεσα στο οικονομικό και το πολιτισμικό· β) μία ορατή τάση αναπλήρωσης του βαθμιαία υποχωρούντος κρατικο-εθνικού από το ιδεολογικό/πολιτισμικό· γ) μία ιδιόμορφη συνάρθρωση πολιτισμικού και κοινωνικού, διαφορετική από αυτήν την οποία γνωρίσαμε στα μεταπολιτευτικά χρόνια· δ) πράγματα τα οποία παραπέμπουν σε μία δυσκολία και σε μία αδυναμία πολιτισμικής μετάφρασης του «εκσυγχρονισμού» με φιλολαϊκούς όρους και, ακόμη περισσότερο, σε μία δυσκολία και αδυναμία ιστορικοποίησης του εκσυγχρονισμού, οι οποίες θα μπορούσαν να σηματοδοτηθούν ως *κρίση πολιτισμικής νομιμοποίησής του*.

Στο πλαίσιο αυτό, μία από τις προσεγγίσεις του εκσυγχρονιστικού πειράματος της οκταετίας 1996-2004 θα μπορούσε να αναλύσει την εν λόγω εκσυγχρονιστική κυριαρχία ως εργαλειακή, χωρίς, δηλαδή, την κοινωνική αποδοχή, τη βαθμιαία εσωτερίκευση, των αξιακών και θεσμικών του προϋποθέσεων. Έτσι, ο εκσυγχρονισμός, ενώ μπορεί και πρέπει να αποτιμάται στις θετικές οικονομικές του επιδόσεις οι οποίες ήρθαν να εμπεδώσουν και να αναβαθμίσουν τον εξωτερικό ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας, την ίδια στιγμή φαντάζει και, ως έναν βαθμό, είναι «ξένος», προϋόν δηλαδή εξωτερικής *επιβολής*. Η υπαρκτή αυτή διαδικασία επιβολής, η οποία επισημαίνεται διαρκώς από τον συγγραφέα, μεταφράσθηκε στη δημόσια αντιπαράθεση (πολιτικών, δημοσιογραφικών και διανοητικών ελίτ) αρκετές φορές ως *επιβουλή*, ως ευθεία απειλή κατά της κοινωνικο-πολιτισμικής ιδιοπροσωπίας της χώρας, του αντιστασιακού «ελληνικού χαρακτήρα». Παραδείγματος χάρη, οι κινητοποιήσεις για τις αστυνομικές ταυτότητες, αλλά και η κοινωνική βαναυσότητα κατά των μεταναστών, για να αναφερθούμε μόνο σε αυτές τις δύο ερμηνευτικά λιγότερο διαφιλονικούμενες περιπτώσεις, αρθρώνοντας κρίσιμες κοινωνικο-οικονομικές και πολιτισμικές διαστάσεις, εξέθρεψαν φαινόμενα πολιτικού κυνισμού, αποξένωσης και εθνοτικού ρατσισμού, συνεργώντας τα μέγιστα στην

ίδια την τροπή της «αντίστασης» σε μη πολιτικές κατευθύνσεις. Θα έλεγε κανείς ότι το αντιστασιακό χρέος κοινωνικοποιήθηκε πέρα από πολιτικές αρχές, καταργώντας «τεχνητές διαιρέσεις» (π.χ. Αριστερά/Δεξιά), αποδιοργανώνοντας κομματικές δομές και περιθωριοποιώντας παραδοσιακές κομματικές εγκλήσεις, μεταφραζόμενο, έτσι, σε ένα πρόβλημα «νοήματος», σε ταυτοτική αναζήτηση.

Η αναζήτηση αυτή δεν μπορούσε παρά να στραφεί σε γνωστές, δοκιμασμένες στο παρελθόν λύσεις, σε ό,τι ο Τσουκαλάς αποκαλεί «ιδεολογικούς συντηρητισμούς» («immobilismes ideologiques»). Κατά τη γνώμη μας, και στο σημείο αυτό θεωρούμε ότι ακόμη μία φορά ακολουθούμε την προοπτική του συγγραφέα, η εμπαθής αντίδραση δεν πρέπει να ιδωθεί ως «απλή» ανάδυση ενός αιώνιου χθες, ενός παρελθόντος που δεν λείει να παρέλθει, αλλά ως επικαιρική δόμηση συντηρητικών ή και αντιδραστικών του όψεων, οι οποίες «επαναλαμβάνονται», υπερκαθοριζόμενες και εργαλειοποιούμενες, ωστόσο, από συγκαιρινά διακυβεύματα. Η «διαφορά» που γεννά αυτή η «επανάληψη» του παρελθόντος, συνίσταται στις αδράνειες και στην ανικανότητα ενός ετεροπροσδιοριζόμενου παρόντος να το μεθερμηνεύσει, μολιάζοντας το με μια γλυκιά γέυση μέλλοντος. Εδώ, νομίζουμε ότι προσλαμβάνει όλη της την αξία η κεντρική επισήμανση του Τσουκαλά για τον αποϊστορικοποιημένο εκσυγχρονισμό, αυτόν που εκπορεύεται από τις Βρυξέλλες. Η μη κοινωνικο-πολιτική τροπή ενός εξωγενούς εκσυγχρονισμού είναι το αποτέλεσμα μιας κεντρικά εκπορευόμενης απορρύθμισης που λειτουργεί περισσότερο με τον αυταρχισμό παρά με την ιδεολογία.

Μέσα σε τέτοια συμφραζόμενα, ορθώς ο συγγραφέας διεκδικεί και προτείνει ευρωπαϊκές «μορφές ενσωμάτωσης λιγότερο καταναγκαστικές, λιγότερο γραφειοκρατικοποιημένες και περισσότερο ανοικτές στην κοινωνική πραγματικότητα των κρατών-μελών» της Ε.Ε. Γιατί, επιπλέον, αυτή η *απογείωση* («αποεδαφικοποίηση» σε μία μετανεωτερική γλώσσα...) της πολιτικής έρχεται, με τη σειρά της, να μετατρέψει το εθνικό σε εθνοτικό, ανασηματοδοτώντας, μέσω ενός απόλυτου πολιτισμικού διαφορισμού, τις «εθνικές αξίες», με συνέπεια ο εκσυγχρονισμός καθεαυτός, δηλαδή ως αίτημα και ανάγκη συγχρονισμού στις εξελίξεις, να φαίνεται στην ολότητά του ξένος, ακόμη και «ξενόφερτος». Η τελευταία αυτή τροπή, εξαιρετικά σημαντική για την ίδια τη συγκρότηση του αντιστασιακού «αντι-εκσυγχρονιστικού επιχειρήματος», όπως το είδαμε να εκδιπλώνεται τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα, μπορεί έτσι να

αυτονομείται με ευκολία από τις αντικειμενικές προκείμενες της εξέλιξης και να στιγματίζει αδιακρίτως και ηθικο-πολιτισμικά κάθε απόπειρα νεωτερικής συγκρότησης των κοινωνικών υποκειμένων και αναπροσαρμογής των πρακτικών τους. Μπορεί, με άλλα λόγια, να χρεώνει κάθε πρακτική, ακόμη και κάθε πρόθεση, ενός τέτοιου εκσυγχρονισμού αφετηριαζόμενου από ενδογενείς λόγους, ως μη-εθνικού, ακόμη και «ανθελληνικού», εισάγοντας προς τούτο μία οριζόντια εθνοτικο-πολιτισμική διαίρεση μεταξύ ενός εθνικού ανενδοτισμού και ενός εθνικά ενδοτικού εκσυγχρονισμού.

Μέσα στην ευρωπαϊκή και εθνική συγκυρία της δεκαετίας 1996-2004, η εκλογική κυριαρχία του εκσυγχρονισμού, αδυνατώντας να μεταποιηθεί σε πολιτική ηγεμονία, ήρθε να μαρτυρήσει το μείζον: ο έξωθεν επιβεβλημένος κυρίως (αν και όχι αποκλειστικά) ως προς τους εντατικούς ρυθμούς του εκσυγχρονισμού συμπαρέσυρε στην αντιστασιακή πολιτισμική του απόρριψη και τους ενδογενείς λόγους ενός εκσυγχρονισμού με εθνικο-κοινωνικά χρώματα. Η εργαλειακή δεξίωση του «εθνικού στόχου» της ένταξης στην ΟΝΕ φαίνεται να διέσπασε, αντί να αναπαραγάγει, εδραίες κοινωνικές συμμαχίες (στις οποίες αναφέρεται ο Τσουκαλάς, εντοπίζοντάς τες σε αγροτικά στρώματα, σε ανεξάρτητους εργαζόμενους, αλλά και σε δημόσιους λειτουργούς), μεταπολιτευτικά συγκροτημένες στο κεντροαριστερό, στο «προοδευτικό» τμήμα του πολιτικού φάσματος. Μία τέτοια εξέλιξη, θα μπορούσε κανείς να υποβάλει ότι ήταν «φυσιολογικά» αναμενόμενη, αφού το ίδιο το κοινωνικό είναι συστατικό στοιχείο του εθνικού. Η αποσυσχέτισή τους, μία ορισμένη κοινωνική απογενεαλογικοποίηση του εθνικού, επανέφερε το τελευταίο στην επιφάνεια με το προσώπείο του εθνοτικο-πολιτισμικού, στερώντας, εκτός των άλλων, και από τους πολιτικούς εκπροσώπους του ελληνικού εκσυγχρονισμού τη δυνατότητα να ενδύσουν με αξιοπιστία τους οικονομικούς, κυρίως, στόχους με τον μανδύα ενός γηγενούς εθνικού συμφέροντος. Ο δόλος της ιστορίας: το, κατά Κ. Τσουκαλά, ελευθεριάζον από γραφειοκρατικοποιημένους ευρωπαϊκοκοινωνικούς καταναγκασμούς «πολιτισμικό» παίρνει τη ρεβάνς από την εντατική καταστολή του «κοινωνικού»...

ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ

ΛΟΥΚΑΣ ΤΣΟΥΚΑΛΗΣ, *Ποια Ευρώπη?* Εκδόσεις Ποταμός, Αθήνα 2004, σελ. 366. [ελλ. έκδοση του: Loukas Tsoukalis, *What Kind of Europe?*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2003· μτφρ.: Ανδρέας Παππάς].

Το τελευταίο αυτό έργο του Λουκά Τσούκαλη είναι, για πλήθος λόγων, ένα διεθνώς σημαντικό βιβλίο. Ξεκινά από το επιστημολογικό υπόβαθρο. Μεγάλο μέρος της εργογραφίας στις ευρωπαϊκές σπουδές κουβαλά τις παιδικές ασθένειες των αντίστοιχων κλάδων. Προσεγγίσεις από το πεδίο της νομικής επιστήμης συχνά κυριαρχούνται από μια θεσμολαγνεία και έναν υπέρμετρο νομικό θετικισμό. Άλλες προσεγγίσεις, από το πεδίο της οικονομικής επιστήμης αυτή τη φορά, αδυνατούν να κατανοήσουν την ιστορικότητα της ευρωπαϊκής διαδικασίας, την κοινωνικοπολιτική της εμπέδωση και τα βαθύτερα πολιτικά διακυβεύματα. Αντίστοιχα, πολλές προσεγγίσεις από το καθαρό πεδίο της πολιτικής επιστήμης υπόκεινται σε διάφορες ασθένειες που περιλαμβάνουν τον ιστορικισμό, τον θεωρητικό αναγωγισμό και την άγνοια των δυνάμεων της οικονομίας.

Αντίθετα, ο Τσούκαλης αντιλαμβάνεται την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ως σύνθετη αλληλεπίδραση μεταξύ πολιτικής και οικονομίας. Αυτή η διεπιστημονική προσέγγιση *πολιτικής οικονομίας* στηρίζεται σε μια διπλή προπαραδοχή: ότι (α) η πολιτική ως διαδικασία λειτουργεί υπό τους «αντικειμενικούς» περιορισμούς του οικονομικού περιβάλλοντος, και ότι (β) το οικονομικό αυτό περιβάλλον συναρτάται, μεταξύ άλλων, με επιλογές και διαδικασίες που είναι βαθύτατα πολιτικές.

Για τον Λουκά Τσούκαλη, πολιτική και οικονομία είναι εγγενώς αλληλεξαρτώμενες. Για παράδειγμα, πώς μπορεί κανείς να εξηγήσει τα Διαρθρωτικά Ταμεία ερήμην μιας πολιτικής απόφασης (έμπνευση του Ζακ Ντελόρ) να αντισταθμιστούν οι επιπτώσεις της ενιαίας αγοράς για τις λιγότερο ανταγωνιστικές χώρες της περιφέρειας; Πώς να κατανοήσει κανείς την ενεργοποίηση του προγράμματος της ONE αγνοώντας τον στόχο της πολιτικής ολοκλήρωσης και την ευρωπαϊστική φιλοδοξία της ενοποιημένης Γερμανίας; Πώς να εξηγήσει κανείς την προσαρμογή του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου και, κατ' επέκταση, της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας, χωρίς κατανόηση των εξωγενών οικονομικών περιορισμών που συνδέονται με την παγκοσμιοποίηση του εμπορίου και

των ροών κεφαλαίου; Ή δεν είναι οι ακριβείς θεσμικές ισορροπίες στην οικονομική διακυβέρνηση της Ε.Ε. και μία κατεξοχήν πολιτική υπόθεση;

Πρώτο, λοιπόν, πλεονέκτημα του βιβλίου: σπάει τη μονομέρεια που διέπει μεγάλο μέρος της εργογραφίας για την Ευρωπαϊκή Ένωση, συνθέτοντας, με αναλυτική διαύγεια, το πολιτικό με το οικονομικό.

Δεύτερο μεγάλο πλεονέκτημα: το έργο αυτό απευθύνεται κατευθείαν στα πραγματικά και μεγάλα ζητήματα της Ε.Ε., και το κάνει με νηφαλιότητα και οξυδέρκεια. Ο Τσούκαλης επισημαίνει ιδιαίτερα τα διλήμματα που προκύπτουν από την ανάγκη εξισορρόπησης αντικρουόμενων επιδιώξεων (trade offs). Παράδειγμα: η μεγιστοποίηση της αποδοτικότητας των αγορών χωρίς ρυθμιστικό έλεγχο συνεπάγεται απώλειες στο πεδίο της σταθερότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Ή, η διεθνής υπεράσπιση των κοινών ευρωπαϊκών συμφερόντων και αξιών απαιτεί πόρους και, τελικά, ευρωπαϊκό στρατό. Είναι η Ευρώπη διατεθειμένη να καταβάλει αυτό το κόστος; Μπορεί να υπάρξει κοινή εξωτερική πολιτική χωρίς ισχυρή εκτελεστική εξουσία; Και ποιες θα ήταν, από την άλλη πλευρά, οι εσωτερικές απώλειες από μια προσπάθεια ανάδειξης της Ε.Ε. σε «σκληρή» (και όχι απλώς «μαλακή») παγκόσμια δύναμη;

Η κατανόηση των trade offs, των θυσιών που κάθε πολιτική επιλογή συνεπάγεται, είναι ουσιαδής προϋπόθεση. Μόνον έτσι μπορούμε να ξεφύγουμε από τον βολονταρισμό του «όλα είναι δυνατά επειδή τα θέλουμε» –παιδική ασθένεια της προοδευτικής πολιτικής σκέψης.

Για τον Τσούκαλη, οι απαντήσεις σε τέτοιου είδους ερωτήματα δεν μπορούν να αναζητηθούν απλώς στον άξονα υπερεθνικότητα/εθνική κυριαρχία. Αντίθετα, το διευρυνόμενο χάσμα μεταξύ (αυξανόμενης) οικονομικής και (βραδυπορούσας) πολιτικής ολοκλήρωσης επιβάλλει τη μεγαλύτερη πολιτικοποίηση της ενωσιακής διαδικασίας. Αυτό θα μετατόπιζε την αντιπαράθεση από τον άξονα ευρωπαϊκό/εθνικό, στον πολιτικό άξονα Δεξιά/Αριστερά. Με τα λόγια του συγγραφέα: «Η Ευρώπη χρειάζεται ισχυρές δόσεις πολιτικού οξυγόνου για να μπορεί να αναπνεύσει κανονικά».

Ο Τσούκαλης διαπιστώνει ότι (τουλάχιστον από τη δεκαετία του 1990) η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση έχει πάψει να λειτουργεί παράγοντας μόνον ωφέλειες –δηλαδή, κυρίως σαν παίγνιο θετικού αθροίσματος. Αντίθετα, δίπλα στους πολλούς ωφελημένους της Ευ-

ρώπης, διαφαίνονται πλέον και οι χαμένοι –σε επίπεδο διακρατικό, περιφερειακό, και, κυρίως, κοινωνικό. Αυτό σημαίνει ότι η εποχή της «σιωπηρής συναίνεσης», που στήριζε τις πρώτες δεκαετίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, είναι πια παρελθόν. Εφεξής, η υποστήριξη των λαών στο ενοποιητικό εγχείρημα δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένη: θα πρέπει να διεκδικείται πολιτικά.

Η συζήτηση που ανοίγει ο Λουκάς Τσούκαλης γεννά νέα ερωτήματα. Ποιοι είναι πραγματικά οι χαμένοι της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης; Πόσο ταυτίζονται με τους χαμένους της παγκοσμιοποίησης; Πόσο εξωγενής είναι, τελικά, η παγκοσμιοποίηση, δεδομένης της συμμετοχής της Ε.Ε. σε κομβικές διαδικασίες απελευθέρωσης της παγκόσμιας ροής αγαθών, υπηρεσιών και κεφαλαίων; Ποιές είναι οι ευθύνες της Ε.Ε. για τις επιτυχίες αλλά και τις αδυναμίες του διεθνούς συστήματος; Κάθε ένα από τα ερωτήματα αυτά θα απαιτούσε, όπως στερεότυπα λέγεται, ένα ξεχωριστό βιβλίο.

Το βιβλίο γράφτηκε προτού η κρίση του Ιράκ θέσει σε δεινή δοκιμασία την προσπάθεια κοινής εξωτερικής πολιτικής της Ευρώπης. Δίνει, έτσι, αναπόφευκτα περισσότερη έμφαση στις εκδηλώσεις «μαλακής ισχύος» (soft power) της Ε.Ε. σε σύγκριση με την «υψηλή πολιτική» άμυνας και ασφάλειας. Επιλογή απόλυτα κατανοητή: η Ε.Ε. είναι μια ιστορία πολιτικών οραματιστών της ειρηνικής και ορθολογικής συνύπαρξης, νομικών, τραπεζιτών, τεχνοκρατών, επιχειρηματιών και εργαζομένων που έμαθαν να υπερηφανούνται τα εθνικά σύνορα. Δεν συνυπήρξε πολύ άνετα με λογικές στρατιωτικής βίας, προληπτικού πλήγματος και μονομερούς κατάλυσης του διεθνούς δικαίου. Αν το βιβλίο είχε γραφτεί το 2004, πιθανόν να ήταν εντονότερα προσανατολισμένο στις διατλαντικές σχέσεις και την ΚΕΠΠΑ.

Ο χομπσιανός μετασχηματισμός του κόσμου από τους νεοσυντηρητικούς της Ουάσινγκτον σήμερα αλλάζει δραματικά τα δεδομένα για την Ε.Ε. Οι παραδοσιακοί εθνικοί ανταγωνισμοί «σκληρής ισχύος» επιστρέφουν στο προσκήνιο, επισκιάζοντας το ευρωπαϊκό όραμα. Ισχύει, κατ' αναλογία, αυτό που είχε πει ο Καλέτσκι κάνοντας έναν πρόωρο αγωνιστικό απολογισμό του κομμουνιστικού πειράματος: «πάμε πολύ καλά, τσακίσαμε τον καπιταλισμό, τώρα μένει μόνο να νικήσουμε και τη φεουδαρχία». Αφού προετοιμάστηκε για τις προχωρημένες μεταμοντέρνες προκλήσεις του 21ου αιώνα (διακυβέρνηση της παγκοσμιοποίησης, πολυπολιτισμικότητα, νέες τεχνολογίες κλπ.), η Ε.Ε. βρίσκεται τώρα αντιμέ-

τωπη με προβλήματα των περασμένων αιώνων: τους εθνικισμούς, τον ιμπεριαλισμό, τους θρησκευτικούς πολέμους.

Τελευταίο κεντρικό πλεονέκτημα του βιβλίου: η γνώριμη γραφή του Λουκά Τσούκαλη, γραφή λαμπερή, ρέουσα, αναλυτικά οξυδερκής, φλεγματική, ενίοτε σαρκαστική αλλά τώρα πιο δεσμευμένη ηθικοπολιτικά, πιο engaged από κάθε άλλη φορά. Ίσως γιατί και οι διακυβεύσεις των ευρωπαϊκών επιλογών είναι μεγαλύτερες από άλλες φορές.

Ορισμένες σκέψεις με αφορμή τα επιχειρήματα του βιβλίου: θα έλεγα ότι παραμένει ο ουσιώδης κίνδυνος, η «πολιτικοποίηση» του διαλόγου για το μέλλον της Ευρώπης όχι μόνο να μην στοιχηθεί στον άξονα Δεξιά-Αριστερά, αλλά να οδηγήσει σε μια ενδυνάμωση της σύγκρουσης εθνικισμού-ευρωπαϊσμού. Η Ε.Ε., όχι μόνον δεν έχει κατορθώσει να γίνει ευρύτερα αντιληπτή ως διακύβευμα Δεξιάς-Αριστεράς, αλλά έχει αναδιατάξει και την εσωτερική ιδεολογικοπολιτική αντιπαράθεση στις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Έτσι, η λογική και οι αξίες του ευρωπαϊσμού, του κοσμοπολιτισμού και της υπερεθνικής ολοκλήρωσης τέμνουν πλέον τα πολιτικά συστήματα οριζόντια. Το βλέπουμε σε κάθε ευκαιρία, από τα δημοψηφίσματα για το Μάαστριχτ στη Γαλλία το 1992, στο δημοψήφισμα στη Σουηδία το 2003, και σε πολλές άλλες περιπτώσεις, όπως και στις ευρωεκλογές του 2004. Το είδαμε και στην αντιπαράθεση για το Σχέδιο Ανάν για την Κύπρο, την άνοιξη του 2004, όπου η εμπιστοσύνη στη δυναμική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ή, αντίθετα, μια φοβική εθνοκεντρική προσέγγιση κατέστησε, και πάλι, εμφανή την οριζόντια αυτή τομή του πολιτικού συστήματος.

Ας μου επιτραπεί μία, εντός θέματος, παρένθεση. Ειδικά στην Ελλάδα, κατά καιρούς, και με πρόσφατη αφορμή το Κυπριακό, επανέρχεται η επωδός ότι οι «Ευρωπαίοι» δεν μας καταλαβαίνουν. Αυτό το «δεν μας καταλαβαίνουν» αναφέρεται σε μια εθνική, εθνοκεντρική και, αρκούντως, βαλκανοκεντρική επιδίωξη επανόρθωσης «ιστορικών αδικιών». Όμως, η έννοια της δικαιοσύνης στην οποία εγγράφονται οι ευρωπαϊκοί θεσμοί δεν είναι μια επανορθωτική δικαιοσύνη βασισμένη στην αντίληψη «ιστορικών δικαίων». Κάτι τέτοιο θα ήταν, άλλωστε, πολύ δύσκολο, σε μια παλαιά ήπειρο όπως η ευρωπαϊκή, όπου οι ιστορικοί ρόλοι θυτών και θυμάτων, αδικησάντων και αδικημένων εναλλάσσονται ατάκτως. Το είδος της δικαιοσύνης που προάγει η Ε.Ε. είναι μια αναδιανεμητική δικαιοσύνη, στραμμένη όχι στο παρελθόν αλλά στο μέλλον, μια δι-

καιοσύνη που προάγει τόσο τη συνοχή όσο και την αποτελεσματικότητα και, πάντως, στη βάση ορθολογικών συμφερόντων. Χωρίς κατανόηση των παραπάνω θα είναι αδύνατον να «καταλάβουμε την Ευρώπη» και, κατά συνέπεια, θα διαπορούμε διαρκώς γιατί «η Ευρώπη δεν μας καταλαβαίνει».

Τέλος, για μια σειρά χωρών της περιφέρειας, η Ε.Ε. έχει προσφέρει τόσο το όραμα του τελικού προορισμού (the shining house on the hill) όσο και τη λειτουργία του πλοηγού προς την κατεύθυνση αυτή. Αυτό συνέβη με τις χώρες της νότιας διεύρυνσης, αυτό συμβαίνει και σήμερα με την ανατολική διεύρυνση. Η πρώτη φάση του εξευρωπαϊσμού είναι η σύγκλιση, το φτάσιμο της Ευρώπης. Η δεύτερη φάση εξευρωπαϊσμού είναι πολύ πιο φιλόδοξη: η οικοδόμηση μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας και ενός ευρωπαϊκού δημόσιου πολιτικού χώρου. Και ενός ευρωπαϊκού πατριωτισμού, στηριγμένου όχι σε ιδεοληψίες αλλά σε μια ορθολογική ανάγνωση της διεθνούς πραγματικότητας. Το βιβλίο αυτό του Λουκά Τσούκαλη συμβάλλει προς την κατεύθυνση αυτή πολύ περισσότερο από ό,τι και ο ίδιος πιθανόν να υποψιάζεται.

Το κείμενο αυτό εκφωνήθηκε ως ομιλία στην εκδήλωση παρουσίασης του βιβλίου στην Παλαιά Βουλή, στις 28 Απριλίου 2004.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΓΟΥΛΑΤΟΣ

Pascal Boniface. *Οι πόλεμοι του αύριο*, πρόλ. Βύρων Θεοδωρόπουλος, εισ.-επιμ. Σωτήρης Ντάλης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2004, 270 σελ.

Όπως σημειώνει στην εισαγωγή του βιβλίου ο συγγραφέας, παρά την αισιοδοξία που κατά καιρούς εκφράζεται για το τέλος των πολέμων, «δυστυχώς, ο πόλεμος δεν εξαφανίστηκε από το παγκόσμιο τοπίο [...] στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, θα ήταν μάταιο να ελπίζουμε ότι μπορεί να υπάρξει μια όαση ειρήνης». Ο πόλεμος «δεν θα καταπολεμηθεί αποκλειστικά με στρατιωτικά ή τεχνολογικά μέσα, αλλά πρώτα απ' όλα με πολιτικά μέσα [...] δεν υπάρχει συνεπώς άλλη λύση από την ενασχόληση με τις πραγματικές ρίζες του κακού: την αδικία, την απουσία δημοκρατίας, τις ανισότητες και τα λοιπά [...] η κατανόηση της ρίζας των αυριανών πολέμων αποτελεί σίγουρα τον καλύτερο τρόπο για να τους αποτρέψουμε». Στα επιμέρους κεφάλαια του βιβλίου ο συγγραφέας παρουσιάζει το φαινόμενο του πολέμου στις διάφορες εκδοχές του: πόλεμοι πολιτισμικοί, θρησκευτικοί, οικονομικοί και δημογραφικοί, πυρηνικοί, χημικοί και βακτηριολογικοί, πόλεμοι Βορρά-Νότου, της διασποράς, των μεταναστευτικών κυμάτων, πόλεμοι αποσχιστικοί, διαστημικοί, πόλεμοι που διεξάγονται σε αστικά κέντρα, ασύμμετροι και δισυμμετρικοί πόλεμοι, πόλεμοι που οφείλονται στην πείνα, πόλεμοι για το πετρέλαιο, το νερό, το περιβάλλον, τα ναρκωτικά, τον έλεγχο της πληροφορίας, κ.ά. Το βιβλίο κλείνει με δύο ενδιαφέροντα κεφάλαια για τη σχέση του πολέμου με το ποδόσφαιρο και τον τουρισμό.

Σωτήρης Ντάλης - Παναγιώτης Ι. Τσάκωνας (εισ.-επιμ.), *Η ευρωπαϊκή πολιτική άμυνας και ασφάλειας σε σταυροδρόμι. Η σημασία της για την παγκόσμια και περιφερειακή ασφάλεια*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2004, 484 σελ.

Ο τόμος αυτός συγκεντρώνει κείμενα αμερικανών και ευρωπαίων ειδικών για την ευρωπαϊκή πολιτική άμυνας και ασφάλειας σε σχέση με την ακολουθούμενη πολιτική μονομέρειας εκ μέρους των ΗΠΑ. Τα άρθρα αυτά είναι: Joseph S. Nye, Jr., «Οι ΗΠΑ και η Ευρώπη: ηπειρωτικό ρήγμα;»· Heinz Gärdner, «Η ευρωπαϊκή ασφάλεια μετά την 11η Σεπτεμβρίου»· Peter van Ham, «Η ευρωπαϊκή άποψη για τις Ηνωμένες Πολιτείες και την Ευρωπαϊκή Πολιτική Άμυνας και Ασφάλειας (ΕΠΑΑ)»· Charles A. Kupchan, «Υπερασπίζοντας την ευρωπαϊκή άμυνα: μια αμερικανική άποψη»· Valérie Peclow, «Η Ευρώπη και η στρατιωτική διαχείριση κρίσεων: εργα-

λεία για ποιες αποστολές;» Sten Rynning, «Παροχή βοήθειας ή προώθηση της δημοκρατίας; Η Ευρωπαϊκή Ένωση και η διαχείριση κρίσεων»· Meltem Muftuler-Bac, «Ο ρόλος της Τουρκίας στην ασφάλεια και εξωτερική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης»· Λόρδος George Robertson, «Οι προτεραιότητες της Ατλαντικής Συμμαχίας»· Javier Solana, «Η θέση της Ευρώπης στον κόσμο: ο ρόλος του Ύπατου Εκπροσώπου»· Chris Patten, «Πρόληψη συγκρούσεων και διαχείριση κρίσεων: Η συνεισφορά της Ευρώπης»· Philippe Morillon, «Η νέα ευρωπαϊκή δομή ασφάλειας και άμυνας. Προτεραιότητες και κενά»· Elmar Brok, «Η πρόοδος στην εφαρμογή της Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας». Η έκδοση περιλαμβάνει, επίσης, παραρτήματα με επίσημα κείμενα της Ε.Ε. και του ΝΑΤΟ επί του θέματος.

Πέτρος Στάγκος, *Η δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην κοινοτική έννομη τάξη. Η σχέση της με τη συνταγματική εξέλιξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, πρόλ.: Χρήστος Λ. Ροζάκης, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2004, 661 σελ.

Όπως σημειώνει ο Χρήστος Λ. Ροζάκης στον πρόλογό του στην έκδοση αυτή, «η παγίωση της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων από τον κοινοτικό δικαστή, αλλά και η ανάδυση γραπτού δικαίου [...] αποτελεί ένα στοιχείο υπέρβασης μιας στερεότυπης αντίληψης για τους κοινοτικούς προσανατολισμούς, αλλά και μια φυσική εξέλιξη στην κατεύθυνση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης». Ο συγγραφέας, στα τρία πρώτα μέρη του βιβλίου («Η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων από τον κοινοτικό δικαστή: το νομικό οικοδόμημα των γενικών αρχών του κοινοτικού δικαίου», «Η ιδιοπροσωπεία της κοινοτικής δικαστικής προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων: μελέτη περιπτώσεων» και «Μια αποτίμηση του έργου του κοινοτικού δικαστή στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων»), εξετάζει τη μεθοδολογία και τη δυναμική της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων από τον κοινοτικό δικαστή σε σύγκριση με το εθνικό δίκαιο. Στο τέταρτο μέρος («Από τη δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και πέραν αυτού») εξετάζονται οι νομικές επιπτώσεις της μετεξέλιξης των ευρωπαϊκών πολιτικών θεσμών στην κοινοτική δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Η έκδοση ολοκληρώνεται με ένα επίμετρο με τίτλο «Η δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και οι γενικές αρχές του κοινοτικού δικαίου, υπό το φως των επιλογών των συντακτών του Συντάγματος της Ευρώπης σχετικά με την κατοχύρωση των θεμελιωδών δικαιωμάτων», δύο παραρτήματα («Νομολογία του Δικαστηρίου και του Πρωτοδικείου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων», «Νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου») και ένα ευρετήριο ύλης.

Στάθης Μπάλιας, *Τα ανθρώπινα δικαιώματα στην εποχή της δημοκρατίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2004, 276 σελ.

Ξεκινώντας από τη διαπίστωση ότι «η συναίνεση πάνω στους δημοκρατικούς θεσμούς και τις δημοκρατικές αξίες δεν είναι ούτε απόλυτη ούτε δεδομένη [...]» και ότι «Τα ανθρώπινα δικαιώματα, και μάλιστα τα στοιχειωδέστερα από αυτά, συνεχίζουν [...] να καταπατούνται σε όλο τον κόσμο, αλλά και στις ίδιες τις δυτικές δημοκρατίες που τα γέννησαν, γεγονός που αποδεικνύει ότι μένει ακόμα πολύς δρόμος [...] για την ανάπτυξη της δημοκρατίας», ο συγγραφέας επισημαίνει ότι η ενίσχυση της δημοκρατίας, κυρίως μέσω της εκπαίδευσης, αποτελεί επιτακτική ανάγκη και βασική προϋπόθεση για τη στερέωση και την ανάπτυξή της. Τα κεφάλαια της έκδοσης: «Τα ανθρώπινα δικαιώματα στο ηθικό-πολιτικό σύμπαν της νεωτερικότητας», «Ανθρώπινα δικαιώματα και δημοκρατία: “η ελευθερία των αρχαίων και η ελευθερία των μοντέρνων”», «Οι πνευματικές και οι ιστορικές καταβολές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων», «Η τυπολογία των δικαιωμάτων και η διαλεκτική τους – Το ζήτημα της εγγύησής τους», «Η αμερικανική και η γαλλική επανάσταση ως ιδρυτικές πράξεις της αστικοδημοκρατικής κοινωνίας και οι διακηρύξεις τους», «Η ελευθερία στη φιλελεύθερη και τη ρουσσωική-δημοκρατική πολιτική παράδοση», «Η ισότητα και η πραγμάτωση του ηθικού εαυτού ως πρόβλημα της πολιτικής», «Αντί επιλόγου: τα ανθρώπινα δικαιώματα ως οικουμενικό αίτημα και η παιδευτική τους επικαιρότητα». Στο παράρτημα παρατίθενται η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη, η Διακήρυξη της Αμερικανικής Ανεξαρτησίας, η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και τα σημαντικότερα γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης και του πολέμου της αμερικανικής ανεξαρτησίας. Στην έκδοση συμπεριλαμβάνεται επίσης ευρετήριο ονομάτων.

Γ. Κυριόπουλος - Χ. Λιονής - Κ. Σουλιώτης - Γ. Τσάκος (επιμ.), *Η ποιότητα στις υπηρεσίες υγείας*, Θεμέλιο, Αθήνα 2003, 302 σελ.

Ο τόμος αυτός χωρίζεται σε τέσσερις ενότητες. Στην πρώτη, «Ορισμοί-έννοιες-αρχές και προσέγγιση στην ποιότητα στις υπηρεσίες υγείας», γράφουν οι Γιάννης Δημολιάτης («Νυν απολύεις τον δούλον σου δέσποτα – Πραγματεία περί αρνητικής ζωής: ένα πείραμα σκέψης και ένα υπόδειγμα συνδυασμού ποσότητας και ποιότητας ζωής»), Γιώργος Τσαλίκης («Η διαλεκτική της ποσότητας και της ποιότητας: θεωρία, ουτοπία και πράξη»), Απόστολος Δόλγερας («Κλινική διακυβέρνηση: η τελευταία προσέγγιση της ποιότητας στην εθνική υπηρεσία υγείας στο Ηνωμένο Βασίλειο»), Γιώργος Τσάκος («Διασφάλιση ποιότητας: ο ρόλος του κλινικού ελέγχου»), Συμεών-Ιωάννης Κεδικόγλου, («Διασφάλιση ποιότητας παρεχόμενων υπηρεσιών υγείας: ο ρόλος της διαπίστευσης»), Γιάννης Κυριόπουλος, Ευγενία Γεωργούση και Χαράλαμπος Οικονόμου («Ποιότητα στη φροντίδα

υγείας: η οπτική των οικονομικών της υγείας») και Ιωακείμ Σιγάλας («Συνθήκες και παράγοντες που αναβαθμίζουν ή υποβαθμίζουν την ποιότητα της περίθαλψης»). Στη δεύτερη, «Ποιότητα στη νοσοκομειακή φροντίδα», οι Βίκυ Παπανικολάου («Εισάγοντας και διατηρώντας ένα πρόγραμμα ολικής ποιότητας/συνεχούς βελτίωσης της ποιότητας στη νοσοκομειακή φροντίδα: αναπτύσσοντας πρότυπα και μέτρα απόδοσης»), Γιάννης Σκαλικίδης («Η ποιότητα στη νοσοκομειακή φροντίδα υγείας»), Βασιλική Μιχαήλ-Μέριανου («Διαχείριση ολικής ποιότητας στα νοσοκομειακά αναλυτικά εργαστήρια: προσοπτική») και Νίκη Μαγκίνα («Ποιότητα στη μονάδα εντατικής θεραπείας»). Στην τρίτη, «Ποιότητα στην ασφάλιση υγείας και στην πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας», οι Γιώργος Δουμουλάκης, («Η ποιότητα στην ασφάλιση υγείας»), Παύλος Θεοδωράκης και Χρήστος Λιονής, («Η ποιότητα στην πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας: είναι η γενική ιατρική αποτελεσματική στην έγκαιρη διάγνωση νοσημάτων και στη βελτίωση της ποιότητας ζωής;»). Στην τέταρτη, «Ποιότητα και ικανοποίηση», οι Βίκυ Παπανικολάου («Ποιότητα υπηρεσιών υγείας και ικανοποίηση των χρηστών»), Κυριάκος Σουλιώτης, Απόστολος Δόλγερρας και Γιάννης Κυριόπουλος («Η ικανοποίηση των χρηστών από τις υπηρεσίες υγείας: ερευνητικά αποτελέσματα από την περιοχή της Αθήνας»).

Σωτήρης Χτούρης, *Ορθολογικά συμβολικά δίκτυα. Global states και εθνικά Χόμπιτ*, Νήσος, Αθήνα 2004, 251 σελ.

Όπως σημειώνει ο ίδιος ο συγγραφέας: «Στα κείμενα που παρουσιάζονται σε αυτό το βιβλίο γίνεται μια προσπάθεια σύνδεσης της έννοιας του δικτύου με τις έννοιες της πράξης και του νοήματος. Μέσα από αυτή τη σύνδεση προσδοκείται η αντιμετώπιση των μεθοδολογικών προβλημάτων που δημιουργεί η διαφοροποίηση ανάμεσα στη μικρο- και τη μακρο-ανάλυση στην κοινωνιολογική έρευνα. Στο πλαίσιο αυτό γίνεται μια προσπάθεια αναγνώρισης της συνύπαρξης διαφόρων τύπων της πράξης μέσα σε ένα δίκτυο και δίνεται μεγάλη έμφαση στην παραγωγή νοημάτων και συμβόλων μέσα από τη δράση των μελών του δικτύου. Αυτή η διάσταση επιτρέπει την ιστορική προσέγγιση της ανθρώπινης πράξης, χωρίς το άτομο και η βούλησή του να μένουν στη γωνία μόνο ως αποτελέσματα της εφαρμογής κανόνων και της επιβολής δομών και θεσμικών ρυθμίσεων». Τα κεφάλαια του βιβλίου: «Γιατί ένα βιβλίο για τα δίκτυα;», «Παγκόσμια κράτη και εθνικά Χόμπιτ. Τα δίκτυα και η θέση του ατόμου σε αυτά», «Τα δίκτυα ως θεωρητική έννοια και ερευνητική μεθοδολογική κατασκευή», «Τα ερωτήματα που θέτει η έννοια του δικτύου στην έρευνα της ανθρώπινης πράξης», «*Marx Strikes Back at the Micro Level*: φέρνουν τα δίκτυα μια γεφύρωση στο χάσμα ανάμεσα στη μικρο- και τη μακρο-διάσταση στη μαρξιστική θεωρία και έρευνα;», «Τα πολιτισμικά μορφώματα ως δίκτυα. Τι μπορεί να μάθει η Ευρώπη από ένα κομμάτι μουσικής και τον μουσικό

πολιτισμό της Μεσογείου», «Ορθολογικά-συμβολικά δίκτυα και η παγκοσμιοποίηση του πολιτισμού. Υπάρχουν ακόμα περιθώρια για αναστοχασμό», «Συμπεράσματα και έννοιες του βιβλίου».

Robert Crawford, *Τι είναι θρησκεία*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2004, 320 σελ.

Στόχος του βιβλίου είναι να συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση του «άλλου», στην αποφυγή των παρανοήσεων που γεννιούνται από τον φυλετισμό και τον εθνικισμό, στο πλαίσιο μιας διαφυλετικής και πολυθρησκευτικής κοινωνίας, αλλά και να διαλύσει την αντίληψη ότι η θρησκεία και η επιστήμη βρίσκονται σε σύγκρουση μεταξύ τους, διευκρινίζοντας μερικά ζητήματα για τη σχέση επιστήμης-θρησκείας. Μελετώνται έξι θρησκείες: ο ιουδαϊσμός, ο χριστιανισμός, το Ισλάμ, ο ινδουισμός, ο βουδισμός και η θρησκεία των Σιχ. Δεν εξετάζονται χωριστά η κάθε μία· συγγραφέας ακολουθεί μια θεματική προσέγγιση προκειμένου να συγκριθούν οι θέσεις τους σε διάφορα θέματα και να αναδειχθούν οι ομοιότητες και οι διαφορές μεταξύ τους. Λαμβάνεται υπόψη η ιστορική διάσταση, οι συνθήκες μέσα στις οποίες οι θρησκείες αυτές προέκυψαν, και η μελέτη προχωράει από το συγκεκριμένο στο αφηρημένο: τελετουργικά, χρήση θείων γραφών, ηθική συμπεριφορά, δραστηριότητα των γυναικών, κ.ά., για να φτάσει, τελικά, στους λόγους για τους οποίους οι άνθρωποι πιστεύουν. Η έκδοση ολοκληρώνεται με ευρετήριο.

Καρλ Μαρξ, *Περί αυτοκτονίας*, Νήσος, Αθήνα 2003, 55 σελ.

Το κείμενο *Peuchet: περί αυτοκτονίας* πρωτοδημοσιεύτηκε τον Ιανουάριο του 1846. Όπως σημειώνει ο Michael Löwy στον πρόλογο της γερμανικής επανέκδοσης, η αξία του κειμένου έγκειται στο ότι ο Μαρξ δεν γράφει ένα δικό του κείμενο αλλά παρεμβαίνει στο κείμενο ενός άλλου, «μεταφράζοντας» και σχολιάζοντας μια μαρτυρία που δεν προέρχεται από έναν σοσιαλιστή, από τη δική του, δηλαδή, σκοπιά. Η έμφαση εδώ βρίσκεται στην ιδιωτική ζωή και το αντικείμενο της μελέτης είναι η θέση της γυναίκας στην αστική κοινωνία. «Η ψυχολογική προσέγγιση του Φρόιντ (... ο αυτόχειρας σκοτώνει "μέσω του ιδίου" κάτι / κάποιον που μισεί...) και η κοινωνιολογική του Ντιρχέιμ (...δεκαοκτώ κοινωνικοί παράγοντες διαπλέκονται για ν' αλλάξουν την ατομική συνείδηση και να δημιουργήσουν μια συλλογική-αυτοκτονική-προδιάθεση...) είχαν δώσει, τότε, την ευκαιρία στον Μαρξ να ψάξει τον τρίτο δρόμο. Η αλλοτρίωση (από τον ίδιο τον εαυτό σου) μέσα σε συνθήκες κοινωνικής σύγκρουσης, και όχι η τρωτή προσωπικότητα ή η κοινωνική μη συνοχή ευθύνεται για το απονενομημένο διάβημα», γράφει ο Γιάννης Πανούσης στο επίμετρο του βιβλίου. Η έκδοση περιλαμβάνει και 13 εικαστικά σχόλια.

Επιμέλεια: Μαργλέν Λογοθέτη

Ζ' ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες

Οι διεπιστημονικές προσεγγίσεις των κοινωνικών και πολιτικών φαινομένων γνωρίζουν τα τελευταία χρόνια άνθηση. Πρόκειται για εξέλιξη ευπρόσδεκτη στον βαθμό που εξυπηρετούνται, ταυτόχρονα και συμπληρωματικά, δύο συστατικοί κοινωνικο-επιστημονικοί στόχοι: η πληρέστερη ερμηνεία και αποτίμηση της ιστορικής εμπειρίας και η παραγωγή (επικύρωση, ανασκευή, συγκρότηση) θεωρίας.

Η ελληνική περίπτωση, τόσο ως ιστορική-πραγματολογική πρώτη ύλη όσο και ως θεωρητική μήτρα, είναι εξαιρετικά πλούσια – μια πραγματική ερευνητική πρόκληση για μελετητές ολόκληρου του φάσματος της πολιτικής επιστήμης αλλά και όμορων πειθαρχιών. Παρά την αναμφίβολη πρόοδο των τελευταίων δεκαετιών, όμως, εξακολουθούν να εντυπωσιάζουν τα κενά: λευκές σελίδες, αμηχανίες και σιωπές.

Αποσκοπώντας στην ανάδειξη της θεωρητικής σημασίας της ελληνικής εμπειρίας, το συνέδριο είναι αφιερωμένο στην πυκνή, σφαιρική διερεύνηση μιας κρίσιμης περιόδου της νεότερης ελληνικής ιστορίας, της δεκαετίας του 1960.

202020

Έχει επισημανθεί πως η δεκαετία του 1960 συνιστά τη «σύντομη» δεκαετία της μεταπολεμικής εποχής. Πρόκειται για μια εύστοχη υπενθύμιση της σχετικότητας του ιστορικού χρόνου, που αναδεικνύει όχι μόνο τη βίαιη ανακοπή των κοινωνικών, πολιτικών και πολιτιστικών εξελίξεων από τη δικτατορική επιβολή του 1967, αλλά και την έκταση και πυκνότητα αυτών των ιδίων των εξελίξεων σε πλειάδα τομέων:

- τη σημαντική αύξηση του αστικού πληθυσμού με τις συνακόλουθες αλλαγές στην παραγωγική δομή, τα καταναλωτικά πρότυπα και τις κοινωνικές προσλαμβάνουσες (και προσδοκίες)
- την επιτάχυνση και χαρακτηριστική πύκνωση των πολιτικών εξελίξεων και μεταλλαγών – τόσο σε επίπεδο επίσημων θεσμών (κράτος, δημόσια διοίκηση) όσο και μαζικής πολιτικής (κόμματα, συλλογικά υποκείμενα, κοινωνία πολιτών)

• την επίταση κοινωνικών ζυμώσεων και συγκρούσεων στο πλαίσιο μιας έντονης πολιτιστικής κίνησης και εκτενών αξιακών αναπλασιώσεων.

Διαπιστώσεις όπως οι παραπάνω, όμως (ακόμη και αν το πρόβλημα της ελλιπούς τεκμηρίωσης εξέλειπε), οδηγούν σε πολλαπλάσια ερωτήματα:

- Πώς ακριβώς προσδιορίζεται το πολιτικοθεσμικό και κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο και πώς μπορεί να περιοδολογηθεί η μετεξέλιξή του;
- Ποια τα υποκείμενα των κοινωνικοπολιτικών αντιπαραθέσεων, ποιες οι διεκδικήσεις και διακυβεύσεις, και μέσω ποιου είδους πολιτικού λόγου αναδεικνύονται; Ποιος ο χαρακτήρας των συντελούμενων διαδράσεων με τη συγκυρία και το ευρύτερο δομικό (πολιτικό και κοινωνικό) περιβάλλον;
- Υφίστανται κάποια «κομβικά συμβάντα»; Αν ναι, ποια η υφή τους και ποιες αιτιώδεις αλληλουχίες εγκαθιδρύουν;

Πρόκειται για ερωτήματα των οποίων η διερεύνηση οδηγεί, αναμφίβολα στην καλύτερη κατανόηση μιας κρίσιμης περιόδου της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας· συνιστούν, όμως, ταυτόχρονα, και εφαλτήριο για θεωρητικά γόνιμη αναζήτηση σε μια σειρά συναφών υποπεριοχών της πολιτικής επιστήμης. Ενδεικτικά:

- τη θεσμική ιστορία και τη συγκριτική διερεύνηση της επίδρασης ειδικών θεσμικών κρυσταλλώσεων στην πολιτική συμπεριφορά·
- τη θεωρία της συγκρουσιακής πολιτικής και των κοινωνικών κινημάτων (πολιτικές ευκαιρίες, οργανωτικές δομές και δίκτυα, αξιακές πλαισιώσεις και διαχείριση συμβόλων)·
- τη μελέτη της πολιτικής εκπροσώπησης, των κομμάτων και των κομματικών συστημάτων, τόσο ως εξαρτημένων όσο και ως ανεξάρτητων μεταβλητών
- τις πολιτισμικές προσεγγίσεις με έμφαση στον πολιτικό λόγο, τις φαντασιακές και ιδεολογικές αναπαραστάσεις και τη διαδικασία συγκρότησης συλλογικών υποκειμένων και ταυτοτήτων.

Τονίζεται πως ο ιστορικά και γεωγραφικά προσανατολισμένος χαρα-

κτήςρας του συνεδρίου καθόλου δεν αποτρέπει τις συγκριτικές εισηγήσεις. Ίσα-ίσα, και στον βαθμό που κεντρικός στόχος είναι η επαφή με –και η έκθεση στις– σύγχρονες θεωρητικές αναζητήσεις, η γενικά συγκριτική οπτική αποτελεί κρίσιμο αιτούμενο.

ΕΝΟΤΗΤΕΣ:

- **Κράτος, πολιτικοί θεσμοί, δημόσιες πολιτικές**
Τα χαρακτηριστικά του μετεμφυλιακού πολιτικού συστήματος σε συγκριτική προοπτική. Ιστορικές καταβολές, περιοδολογήσεις, δυσλειτούργιες, θεσμικές και εξω-θεσμικές δυνάμεις.
- **Κόμματα και κομματικό σύστημα**
Οργανωτικές δομές, πολιτικός λόγος, θεσμικές και άτυπες πρακτικές. Η φύση και εξέλιξη του κομματικού συστήματος, στρατηγικές, πολιτικό προσωπικό.
- **Κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις**
Παραγωγική δομή, κοινωνική διαστρωμάτωση, αγορά εργασίας, μετανάστευση: κομβικά σημεία, ρήξεις και συνέχειες. Ομάδες συμφερόντων, το πρόβλημα της εκπροσώπησης, κοινωνία πολιτών.
- **Η συγκυρία της περιόδου 1965-67**
Από τα Ιουλιανά μέχρι τη δικτατορική επιβολή.
- **Πολιτισμικές συνιστώσες και διεργασίες**
Καλλιτεχνική δημιουργία, αξιακά πλαίσια, πολιτικές προεκτάσεις.
- **Διεκδικητικές δράσεις, κοινωνικές συγκρούσεις, κινηματικές πρακτικές**
Επαγγελματικές οργανώσεις, συνδικαλισμός, κρατική κηδεμονία. Φύλο, έθνος, μειονότητες. Διεκδικητικές πρακτικές, συγκρούσεις, μορφές συλλογικής δράσης. Κοινωνικά δίκτυα, διαχείριση συμβόλων, αξιακές αναπλαισιώσεις.

Το Συνέδριο θα διεξαχθεί τον Νοέμβριο του 2005. Οι ενδιαφερόμενοι καλούνται να υποβάλουν τίτλο και περίληψη εισήγησης (μέχρι 400 λέξεις) όχι αργότερα από την 31η Μαρτίου 2005: ηλεκτρονικά στη διεύθυνση conference2005@politikinet.gr, μέσω φαξ στο 210/3614298 ή, ταχυδρομικά, στη διεύθυνση Ομήρου 19, 10672 Αθήνα. Οι προτάσεις θα αξιολογηθούν ανώνυμα από συναδέλφους αντίστοιχων αντικειμένων με ευθύνη της Οργανωτικής Επιτροπής του Συνεδρίου.

ΠΑΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο. Οι εργασίες που υποβάλλονται δεν πρέπει να έχουν δημοσιευτεί (με οποιαδήποτε μορφή, ολικώς ή μερικώς) σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο, και θα πρέπει να ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας, όπως η επαρκής σύνδεση με την τρέχουσα διεθνή βιβλιογραφία. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν θα το δημοσιεύσουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή δισκέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο είναι υποχρεωτική. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου για Mac ή σε Word. Η έκταση του κειμένου δεν πρέπει να ξεπερνά τις 9.000 λέξεις, περιλαμβανομένων των υποσημειώσεων, των πινάκων και της βιβλιογραφίας.

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες. Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος, σε ξεχωριστή σελίδα και συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτή της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα. Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται από περίληψη έως 120 λέξεις στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, την επαγγελματική ιδιότητα, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την ανώνυμη αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει τον χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής. Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board M. Agelidis, Y. Voulgaris, N. Diamandouros, El. Katsoulis, P. Kitromilides, Th. Couloumbis, C. Lyrintzis, El. Nicolacopoulos, A. Rigos, C. Spanou, M. Spourdalakis

Executive Board P. Valianos, N. Marantzidis, G. Moschonas, El. Nicolacopoulos, G. Pagoulatos, D. A. Sotiropoulos, A. Chouliaras

Coordination El. Nicolacopoulos

Scientific Board N. Alivizatos, Th. Veremis, P. Getimis, G. Dertilis, D. Gravaris, N. Demertzis, P. Kazakos, D. Kyrtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, L. Louvi, D. Madianou, A. Makridimitris, G. Mavrogordatos, A.-Y. D. Metaxas, N. Mouzelis, M. Pantelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarchis, C. Rozakis, P. Sourlas, K. Stamatis, K. Tsoukalas, L. Tsoukalis, A. Fatouros, A. Fragoudaki, D. Charalambis, Th. Chadjipandelis, K. Psychopedis

Address Hellenic Political Science Association, 19 Omirou Str., 106 72 Athens, Greece, Tel & Fax +30-1-3614298, e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Secretariat: K. Vlassaki ~ **Technical Assistant** M. Logothesi ~ **Financial Assistant** K. Vlassaki

Copyright: Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually. Price 8 Euro. Subscriptions: Individuals 18, Foreign 35, Institutions 70, Students 15. Subscriptions should be sent to HPSA Secretariat.

CONSTANTINE TSOUCALAS

WAR AND SOVEREIGNTY IN THE NEW MILLENIUM

The purpose of this article is to consider the recent military endeavours, directly or indirectly under the auspices of the USA, in the light of its newly defined hegemonic functions. The obvious contradiction between the absolute military supremacy and questionable political foundations is examined. This is done particularly in regard with its normative effects on an overall hegemonic project in constant modification. Within the inherently traditional and highly unstable post-cold-war and postmodern context, the recurrence of allegedly "exceptional circumstances" seems to provide a handy solution to problems of normative legitimation. The current forms of hegemonic decisionism are to be seen as symptoms of a highly innovative reinterpretation of traditional legal and political concepts and meanings.

PADELIS E. LEKAS

**WAR IN MODERNITY AND THE MYTHS
OF MODERN IDEOLOGY**

The paper is an attempt at re-assessing the commonly held view that war in modernity is radically different from anything that had preceded it in traditional societies. This view, the paper argues, ought to be fully fledged out; for it is not just the scope or destructiveness of warfare that has changed so dramatically from tradition to modernity; so have also done the perceptions of war. These, characteristically 'modern', perceptions are deeply influenced by the utopian perspective of modern ideologies which have imbued the modern mind with the conviction that warfare may not after all be an integral part of the human condition but just another remediable problem subject to social engineering. Such a view of war may therefore be seen as a by-product of the disjunction of abstraction from experience promoted by ideologies in modern times.

YANNIS VOULGARIS

**THE DILEMMA OF THE DOMINANT
AND THE FEARS OF THE REST**

The article reviews the three distinct phases that the relation of USA with the rest of the world has gone through the last thirty years, as well as the views that have been proposed on the subject of "American hegemony". I propose a framework of analytical postulates that result mainly from the gramscian origin theory of R.W. Cox on the formation of hegemonic world orders, and R. Gilpin's analysis of the political economy of the international relations of the period under examination. These postulates provide useful clarifications on the conditions and the prerequisites of hegemony. Based on this, I support the view that regards the USA as the "indispensable" but not hegemonic power and considers that the current world system goes through a conflictual phase just because of the contradictory status of the USA and the way it is being experienced. USA is too strong to be equal, but not enough to be "the Prince".

IANNIS KONSTANTINIDIS

**POLICY CHANGES AS PICTURED IN THE ELECTORAL
MANIFESTOS ISSUED BY THE GREEK PARTIES:
THE VALUE OF ADAPTABILITY**

This paper investigates the extent to which the political discourse of Greek parties has changed in the years that followed the Colonels' downfall in

1974. It then tests whether such shifts have been mirroring the ideological transformations of public opinion. The main research question focuses on whether any of the Greek parties have adapted their political discourse to the dominant ideological view of the day and whether such adaptability has been electorally beneficial. Comparative over-time analysis of the electoral programmes of the three parties that took part in all electoral contests since 1974 (PaSoK, New Democracy, KKE) reveal that they do differ in the extent as well as in the rate of policy change. The electoral manifestos of KKE have remained largely unchanged, while the political discourse of PaSoK has changed gradually, albeit substantially, during the whole post-junta era. In the case of New Democracy, it is argued that the focus of its electoral programmes has been constantly shifting from one bundle of policies to another.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Κυκλοφορεί

Ο ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

ΑΠΟ ΤΗ ΒΑΡΚΙΖΑ ΣΤΟ ΓΡΑΜΜΟ
ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 1945-ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1949

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:
ΗΛΙΑΣ ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΛΚΗΣ ΡΗΓΟΣ
ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΨΑΛΛΙΔΑΣ

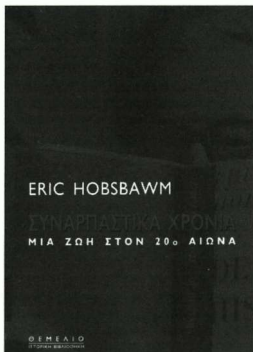
ΘΕΜΕΛΙΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Κυκλοφορούν

ERIC HOBSBAWM

ΣΥΝΑΡΠΑΣΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ
ΜΙΑ ΖΩΗ ΣΤΟΝ 20ο ΑΙΩΝΑ

ΘΕΜΕΛΙΟ

ERIC HOBSBAWM

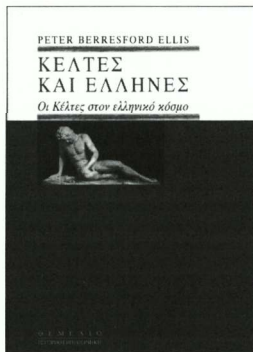
ΣΥΝΑΡΠΑΣΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ
Μια ζωή στον 20ό αιώνα

Μετάφραση:

ΣΤΑΜΑΤΙΝΑ ΜΑΝΔΗΛΑΡΑ

ISBN 960-310-301-2 ~ Σελίδες 496

Ο Ε. Hobsbawm, πολύγλωσσος, περιπατητής, πάντοτε περίεργος, και σύγχρονος με τον πιο συγκλονιστικό αιώνα της ανθρώπινης ιστορίας, αφοσιώθηκε στο να κατανοήσει τα συναρπαστικά χρόνια που έζησε. Η αυτοβιογραφία του είναι ο απολογισμός ενός παθιασμένα κοσμοπολίτη Εβραίου απ' τα ταξίδια που έκανε στο παρελθόν, που είναι σαν μια άλλη χώρα απ' τον κόσμο του 2002.

PETER BERRESFORD ELLIS

ΚΕΛΤΕΣ
ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΕΣ

Οι Κέλτες στον ελληνικό κόσμο

ΘΕΜΕΛΙΟ

PETER BERRESFORD ELLIS

ΚΕΛΤΕΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΕΣ
Οι Κέλτες στον ελληνικό κόσμο

Μετάφραση:

ΝΙΚΟΣ ΚΟΥΡΚΟΥΛΟΣ

ISBN 960-310-302-0 ~ Σελίδες 296

Οι Έλληνες, από τον 6ο αιώνα π.Χ., μίλησαν πρώτοι για τους Κελτούς. Στους επόμενους αιώνες, οι δύο λαοί έμελλε να έρθουν σε στενότερη επαφή, με κορύφωση τη μεγάλη εισβολή του Βρέννου που έφτασε ως τους Δελφούς. Το βιβλίο αυτό περιγράφει με ζωηρά χρώματα την περιπέτεια της συνάντησης των δύο πολιτισμών μέχρι τη σταδιακή αφομοίωση και εξαφάνιση των Κελτών της Ανατολής.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
http://www.themelio-ekdoseis.gr e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

έκδοση της ελληνικής εταιρείας πολιτικής επιστήμης
ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης

Αφιέρωμα

Πόλεμος, ηγεμονία και πολιτική

επιμέλεια

Παντελής Λέκκας - Παναγής Παναγιωτόπουλος

Κωνσταντίνος Τσουκαλάς

Πόλεμοι και κυριαρχία στη νέα χιλιετία

Παντελής Λέκκας

Ο πόλεμος στη νεοτερικότητα και οι μύθοι της νεοτερικής ιδεολογίας

Γιάννης Βούλγαρης

Το δίλημμα του κυρίαρχου και οι φόβοι των υπολοίπων.

Η προβληματική και η προβληματικότητα της αμερικανικής ηγεμονίας

Γιάννης Κωνσταντινίδης

Μεταβολές στο περιεχόμενο των προεκλογικών προγραμμάτων των ελληνικών κομμάτων: η αξία της προσαρμοστικότητας

Νίκος Μουζέλης

Γέφυρες μεταξύ μοντέρνας και μεταμοντέρνας κοινωνικής θεωρίας

Νίκος Δεμερτζής - Πάνος Τσιλιγιάννης

Για τα ελληνικά ΜΜΕ στις ευρωεκλογές

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

MD0006025886

ISSN 1103-8300